

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΓΡΙΜΑΝΕΛΗΣ

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΕΩΣ ΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ
ΑΡΧΑΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Επόπτης: Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιτιάν
Επικουρικός επόπτης: Γιάννης Λώλος
Εξεταστής: Ιφιγένεια Τουρναβίτου

ΑΘΗΝΑ 2015

0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	4
Βραχυγραφίες.....	5-7
Κατάλογος εικόνων.....	8-11
Εισαγωγή.....	12-14
Ιστορικό της έρευνας.....	15-16

Μέρος πρώτο: Κατάλογος θέσεων

Τα νησιά των Κυκλάδων από την μυκηναϊκή ως την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο

1) Αμοργός.....	17-21
2) Ανάφη.....	21
3) Άνδρος.....	22-29
4) Δήλος.....	29-32
5) Δονούσα.....	32-34
6) Θήρα.....	35-38
7) Ίος.....	38-40
8) Κέα.....	40-49
9) Κίμωλος.....	49-51
10) Κύθνος.....	51-55
11) Μήλος.....	55-60
12) Μύκονος.....	60-63
13) Νάξος.....	63-71

14) Πάρος.....	71-80
15) Ρήνεια.....	81
16) Σέριφος.....	81-82
17) Σίκινος.....	82-83
18) Σίφνος.....	83-89
19) Σύρος.....	89-91
20) Τήνος.....	91-96
21) Φολέγανδρος.....	96-97

Μέρος Δεύτερο: Σύνοψη Δεδομένων

Οι οικισμοί των Κυκλάδων από την ΥΕΧ ως την ΠΕΣ

A) Η κατοίκηση στις Κυκλάδες κατά την Μυκηναϊκή περίοδο. Σύνοψις και παρατηρήσεις.....	98-101
B) Συνέχεια ή ασυνέχεια στην κατοίκηση.....	101-103
Γ) Η κατοίκηση στις Κυκλάδες κατά τη ΠΕΣ. Κάποιες γενικές παρατηρήσεις.....	103-105
Δ) Χωροταξία των οικισμών των Κυκλάδων.....	105-109
E) Οι ΠΓ-Γ οικισμοί των Κυκλάδων.....	109-111
ΣΤ) Γεωμετρικοί οικισμοί των Κυκλάδων που δεν εξελίχθηκαν σε πόλεις.....	111-114

Οι κυκλαδικές πόλεις-κράτη

α) Η ΥΓ περίοδος. Μια εποχή αλλαγών.....	114-115
β) Αριθμός πόλεων ανά νησί.....	116-118

γ) Άστυ και ύπαιθρος.....	118-120
δ) Τα ιερά των Κυκλάδων κατά την ΠΕΣ.....	120-127
1. Χωροθέτηση ιερών, λατρευόμενες θεότητες και εσωτερική οργάνωση	
2. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας μεταξύ του μυκηναϊκού παρελθόντος με τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους	
ε) Σημαντικά κτήρια και δημόσιοι χώροι.....	127-128
στ) Τείχη.....	128-131
Συμπεράσματα.....	132-135
Πίνακες.....	136-144
Γραφήματα.....	145-147
Βιβλιογραφία.....	148-171
Παράρτημα εικόνων.....	172-212

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας με θέμα «Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στις Ιστορικές, Αρχαιολογικές και Ανθρωπολογικές Σπουδές», ύστερα από συνεννόηση με τον καθηγητή κ. Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάνα, επέλεξα να ασχοληθώ με το θέμα της γέννησης των πόλεων στις Κυκλάδες.

Το μεταπτυχιακό αυτό στην όμορφη πόλη του Βόλου ήταν ένα υπέροχο και ξεχωριστό ταξίδι. Ήταν μία καλή ευκαιρία για να εμπλουτίσω τις γνώσεις μου, να εξελιχθώ ως ιστορικός και αρχαιολόγος, να έρθω σε επαφή με νέα πρόσωπα και να πάω τον τρόπο σκέψης μου ένα βήμα παραπέρα.

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους όσους με βοήθησαν σε αυτή την προσπάθεια, είτε με τις συμβουλές, τις σκέψεις και την κριτική τους, είτε με την ψυχολογική τους στήριξη, αλλά και τις στιγμές διασκέδασης. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στον καθηγητή μου Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάνα για την άψογη συνεργασία. Πάνω από όλους όμως, νιώθω την βαθύτατη ανάγκη να ευχαριστήσω τους γονείς μου για την οικονομική και κάθε άλλου είδους στήριξη, καθώς και την σύντροφο μου, Ρεβέκκα, για την υπομονή και τη συμπαράσταση της. Την παρούσα εργασία αφιερώνω στη μικρή μου Μαργαρίτα.

Τέλος, θα ήθελα να προσθέσω, ότι το συγκεκριμένο θέμα, μου προξένησε το ενδιαφέρον κυρίως λόγω της καταγωγής μου από τις Κυκλάδες και συγκεκριμένα από το νησί της Κύθνου. Επίσης, το αντικείμενο της κυκλαδικής και αιγαιακής αρχαιολογίας κατά την προϊστορία και την κλασική αρχαιότητα είναι αυτό που με ενδιαφέρει και για μελλοντική μελέτη.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

AA	Archäologischer Anzeiger
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
AJES	Austrian Journal of Earth Science
ΑΑΣ	Περιοδική έκδοση της Εταιρείας Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
ASAtene	Annuario della regia Scuola Archeologica di Atene
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA	The annual of the British School at Athens
ΕΕΚΜ	Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών
JFA	Journal of Field Archaeology
JHS	Journal of Hellenic Studies
JRGS	Journal of Royal Geographic Society
IJNA	International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration
MDAI	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
ΠΑΑ	Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών
ΠΑΕ	Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΡΕΑ	Revue des Études Anciennes

TUAS	Temple University Aegean Symposium
FGrHist	Jacoby, F. 1923-. Die Fragmente der Griechischen Historiker, Berlin.
Hesperia	Journal of the American school of classical studies at Athens
Αριάδνη	Επιστημονική επετηρίδα της φιλοσοφικής σχολής του Πανεπ. Κρήτης

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

TN	Τελική Νεολιθική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΠΚ	Πρωτοκυκλαδική
ΜΚ	Μεσοκυκλαδική
ΥΚ	Υστεροκυκλαδική
ΜΜ	Μεσομινωική
ΥΜ	Υστερομινωική
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
ΥΕ	Υστεροελλαδική
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΠΓ	Πρωτογεωμετρική
ΥπΠΓ	Υποπρωτογεωμετρική
Γ	Γεωμετρική
ΜΓ	Μέση Γεωμετρική
ΥΓ	Υστερογεωμετρική
ΠρΑρχ	Πρώιμη Αρχαϊκή

ΥΑρχ	Ύστερη Αρχαϊκή
Κλασ	Κλασική
Ελλ	Ελληνιστική
Ρωμ	Ρωμαϊκή

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

Χάρτες

- Χαρτ. Α. Οι μυκηναϊκές θέσεις των Κυκλάδων (προσωπικό αρχείο).
- Χαρτ. Β. Οι θέσεις με ΠΓ ίχνη κατοίκησης στις Κυκλάδες.
- Χαρτ. Γ. Οι Γ οικισμοί των Κυκλάδων.
- Χαρτ. Δ. Οι πόλεις-κράτη των Κυκλάδων.
- Χαρτ. Ε. Θαλάσσιος δρόμος κατά τη Γεωμετρική περίοδο.
- Χαρτ. ΣΤ. Θαλάσσιος δρόμος που διασχίζει όλες τις δωρικές Κυκλάδες.
- Χαρτ. Ζ. Θαλάσσιος δρόμος. Δυτικές Κυκλάδες-Πάρος-Νάξος.

Εικόνες

- Εικ. 1. Αμοργός. Γενική άποψη αρχαίας Αιγιάλης, από Μαραγκού 2002, 5, εικ. 3.
- Εικ. 2. Αμοργός. Τοπογραφικό σχέδιο της Αρκεσίνης, από Μαραγκού 2002, 43, εικ. 57.
- Εικ. 3. Αμοργός. Τοπογραφικό σχέδιο της Κάτω πόλης της Μινώας, από Μαραγκού 2002, 174, εικ. 172.
- Εικ. 4. Αμοργός. Αναπαράσταση της πύλης της Μινώας, από Μαραγκού 2002, 177, εικ. 174.
- Εικ. 5. Χάρτης της Ανάφης με επισυνημμένες τις αρχαίες θέσεις, από Ματθαίου και Πίκουλας 1990-91, 122.
- Εικ. 6. Άνδρος. Τοπογραφικό σχέδιο της Υψηλής, από Τελεβάντου 2008, 24, εικ. 22.
- Εικ. 7. Άνδρος. Αεροφωτογραφία του δυτικού τμήματος της ακρόπολης της Υψηλής, από Τελεβάντου 2008, 46, εικ. 56.
- Εικ. 8. Άνδρος. Κάτοψη του ιερού της Υψηλής, από Τελεβάντου 1993, 198, εικ. 7.
- Εικ. 9. Άνδρος. Τοπογραφικό σχέδιο Ζαγοράς, από Cambitoglou, Birchall, Coulton και Green 1988, πιν. 1.
- Εικ. 10. Άνδρος. Κάτοψη του ιερού της Ζαγοράς, από Cambitoglou, Birchall, Coulton και Green 1988, πιν. 17.
- Εικ. 11. Άνδρος. Τοπογραφικό σκαρίφημα της Παλαιόπολης, από Τελεβάντου 2002, 23, εικ. 9.
- Εικ. 12. Δήλος. Ιερό του Απόλλωνα, «Ναός Γ», από Courbin 1980, 16, εικ. 3.

- Εικ. 13. Δήλος. Ο ναός της Αρτέμιδος, από Bruneau και Ducat 2010, 220, εικ. 53.
- Εικ. 14. Δονούσα. Βαθύ Λιμενάρι. Τοπογραφικό σχέδιο, από Ζαφειροπούλου 1990, 45, εικ. 3.
- Εικ. 15. Δονούσα. Βαθύ Λιμενάρι. Κάτοψη τομέα Α με πυρές, από Ζαφειροπούλου 1969, 391, σχεδ. 1.
- Εικ. 16. Δονούσα. Βαθύ Λιμενάρι. Άποψη ακρωτηρίου, Ζαφειροπούλου 1990, 45, εικ. 2.
- Εικ. 17. Θήρα. Άποψη Μονόλιθου, από Vlachopoulos 2008, 479, εικ.43.1.
- Εικ. 18. Θήρα. Τοπογραφικό σχέδιο Μέσα Βουνού, από Sperling 1973, εικ. 22.
- Εικ. 19. Θήρα. Τοπογραφικό διάγραμμα του Ν τμήματος του Καμαρίου, από Ευσταθίου 2001b, 303, εικ. 1.
- Εικ. 20. Θήρα. Ιερό Καρνείου Απόλλωνος, από Sperling 1973, εικ. 32.
- Εικ. 21. Θήρα. Κτήριο Σελλάδας, Ιερό Αφροδίτης, από Ευσταθίου 1998, 806, σχεδ. 4.
- Εικ. 22. Κέα. Τοπογραφικό σχέδιο της Αγίας Ειρήνης, από Caskey 1971, 361, εικ. 3.
- Εικ. 23. Κέα. Κάτοψη του ιερού της Αγίας Ειρήνης, από Caskey 1998, 134, εικ. 11.
- Εικ. 24. Κέα. Σχέδιο της Κορρησίας, από Welter 1954, 55, εικ. 4.
- Εικ. 25. Κέα. Σχέδιο της Κορρησίας, από Maier 1958, 8, εικ. 1.
- Εικ. 26. Κέα. Σκαρίφημα των αρχαίων καταλοίπων της Κορησίας, από Whitelaw και Davis 1991, 270, εικ. 12.3.
- Εικ. 27. Κέα. Οι κατασκευές στο Β τμήμα της ακρόπολης της Κορησίας, από Whitelaw και Davis 1991, 271, εικ. 12.5.
- Εικ. 28. Κέα. Τοπογραφικό σκαρίφημα της Καρθαίας, από Μενδώνη 1998, 30, εικ. 12.
- Εικ. 29. Κέα. Τοπογραφικό σχέδιο της Ν κλιτύς της ακρόπολης της Καρθαίας, από Παπανικολάου 1998, 565, εικ. 3.
- Εικ. 30. Κέα. Ελεύθερη απόδοση της γεωμετρικής φάσης της ακρόπολης της Καρθαίας, από Παπανικολάου 1998, 564, εικ. 2.
- Εικ. 31. Κέα. Τοπογραφικό σχέδιο της Ποιήσσας, από Μενδώνη 1998, 34, εικ.22.
- Εικ. 32. Κίμωλος. Ο όρμος των Ελληνικών, από Πάντου και Δίτσα 2011, 429, εικ. 5.
- Εικ. 33. Κίμωλος. Άποψη της θέσης Καλαμίτσι και όστρακα ΥΚ και ΥΓ, από Πάντου και Δίτσα 2011, 427, εικ. 2.
- Εικ. 34. Κίμωλος. Άποψη του λόφου Παλιόκαστρο, από Πάντου και Δίτσα 2011, 428, εικ. 3.

- Εικ. 35. Κύθνος. Άποψη του Κάστρου της Ωριάς, από Mazarakis Ainian 1998, 435, εικ. 66.
- Εικ. 36. Κύθνος. Τοπογραφικό διάγραμμα του Βρυοκάστρου, από Mazarakis Ainian 1998, 398, εικ. 2.
- Εικ. 37. Κύθνος. Βρυόκαστρο. Κάτοψη του ιερού του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος?, από Μαζαράκης Αινιάν και Μητσοπούλου 2007, 340, εικ. 11.
- Εικ. 38. Κύθνος. Άποψη Κάστελλα, από Χατζηαναστασίου 1998, 271, εικ. 13.
- Εικ. 39. Μήλος. Τοπογραφικό σχέδιο της Φυλακωπής, από Renfrew 2009, 42, εικ. 4.3.
- Εικ. 40. Μήλος. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης στη θέση Κλίμα-Τρुπητή, από Sparkes 2009, 54, εικ. 5.3.
- Εικ. 41. Νάξος. Σχέδιο της Μικρής Βίγλας με τις κατασκευές που εντοπίστηκαν, από Barber και Hadjianastasiou 1989, 66, εικ. 2.
- Εικ. 42. Νάξος. Σχέδιο τμήματος του μυκηναϊκού οικισμού της Γρόττας, από Vlachopoulos 2008, 482, εικ. 43.6.
- Εικ. 43. Νάξος. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης της Νάξου με τις ανεσκαμμένες περιοχές, από Philaniotou 2004, 88, εικ. 2.
- Εικ. 44. Νάξος. Τομή του τύμβου στη Πλατεία Μητροπόλεως, από Lambrinoudakis 2001, 14, εικ. 2.
- Εικ. 45. Νάξος. Το ιερό του Διονύσου στα Ύρια, (πάνω) όλες οι οικοδομικές φάσεις, (κάτω) ο πρώτος ναός, από Gounaris 2005, 36, εικ. 7.
- Εικ. 46. Νάξος. Το ιερό στα Ύρια. Τομή των τριών πρώτων οικοδομημάτων που ιδρύθηκαν στην ίδια θέση, από Gruben 2000, 381, εικ. 288.
- Εικ. 47. Νάξος. Το ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί, από Λαμπρινουδάκης 2001, 8, εικ. 2.
- Εικ. 48. Νάξος. Σχέδιο της νεκρόπολης του Τσικαλαριού, από Zaphiropoulou 1983, 3, εικ. 1.
- Εικ. 49. Νάξος. Ταφικά σύνολα από το Τσικαλαριό, από Χαραλαμπίδου 2010-12, 151, εικ. 2-3.
- Εικ. 50. Νάξος. Τοπογραφικό σχέδιο του ιερού στις Μέλανες, από Lambrinoudakis 2005, 81, εικ. 2.
- Εικ. 51. Πάρος. Τοπογραφικό διάγραμμα των Κουκουναριών, από Schilardi 2002, 230, εικ. 83.

- Εικ. 52. Πάρος. Σχέδιο ακρόπολης Κουκουναριών, από Schilardi 1984, 185, εικ. 1.
- Εικ. 53. Πάρος. Το ιερό της Αθηνάς στις Κουκουναριές, από Schilardi 1988, 43, εικ. 2.
- Εικ. 54. Πάρος. Σχέδιο οικισμού στη νησίδα Οικονόμου, από Σκιλάρντι 1975, 206, εικ. 3.
- Εικ. 55. Πάρος. Σχέδιο της Παροικιάς και της ευρύτερης περιοχής, από Schilardi 1975, 84, εικ. 2.
- Εικ. 56. Πάρος. Κάτοψη του ναού της Αρτέμιδος στο Δήλιον, από Schuller 1982a, 232, εικ. 2.
- Εικ. 57. Πάρος. Περιοχή του ιερού του Απολλωνος Πυθίου, από Schuller 1982b, 245, εικ. 1.
- Εικ. 58. Δεσποτικό. Τοπογραφικό σχέδιο του ιερού του Απόλλωνος, από Kourayios 2012, 19.
- Εικ. 59. Σίφνος. Αποψη της Μπαρώνας το Φρούδι, από Vlachopoulos 2008, 491, εικ. 43.22.
- Εικ. 60. Σίφνος. Τοπογραφικό διάγραμμα της ακρόπολης του Αγίου Ανδρέα, από Τελεβάντου 2014, 19, εικ. 5.
- Εικ. 61. Σίφνος. Υποθετική αναπαράσταση της ακρόπολης του Αγίου Ανδρέα, από Τελεβάντου 2014, 20, εικ. 6.
- Εικ. 62. Σίφνος. Τοπογραφικό σχέδιο του Κάστρου, από Block και Mackworth Young 1949, πιν. 1.
- Εικ. 63. Σίφνος. Σχέδια οικοδομημάτων από την ακρόπολη του Κάστρου, από Block και Mackworth Young 1949, εικ. 1.
- Εικ. 64. Σίφνος. Κάτοψη της ακρόπολης του Κάστρου, από Παπαδοπούλου 2009, 50, σχεδ. 1.
- Εικ. 65. Σύρος. Τοπογραφικό σχέδιο του Γαλησσά, από Μαρθάρη 1997, 919, σχεδ. 1.
- Εικ. 66. Τήνος. Τοπογραφικό σχέδιο του Ξώμπουργου, από Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 46, εικ. 22.
- Εικ. 67. Τήνος. Ξώμπουργο. Το προκυκλώπειο ιερό, από Κουρου 2011, 409, εικ. 2.
- Εικ. 68. Τήνος. Ξώμπουργο. Το θεσμοφόριο, από Gounaris 2005, 51, εικ. 21.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η θάλασσα του Αιγαίου κατακυριεύεται από τα νησιά της και αυτό δεν είναι τυχαίο. Είναι αδύνατο να μιλήσει κανείς για αιγαιακή ιστορία χωρίς να μιλήσει για την ιστορία των νησιών. Κατά την Κωνσταντακοπούλου, για να κατανοήσει κανείς την έννοια της “νησιωτικότητας” στους αρχαίους χρόνους, θα πρέπει να κινηθεί ανάμεσα σε δύο αντίθετα σημεία, στη συνδεσιμότητα και την απομόνωση. Οι αλληλεπιδράσεις και η συνδεσιμότητα γίνονται σαφείς μέσα από την δραστηριότητα των δικτύων επικοινωνίας και των ανταλλαγών. Η απομόνωση βιώνεται από τους νησιώτες κάτω από συγκεκριμένες καταστάσεις, σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές, όπως οι καταστάσεις που δημιουργούν οι ισχυροί άνεμοι στο Αιγαίο (Constantakopoulou 2007, 1-10). Από ανθρωπολογική σκοπιά ένα νησί είναι μία κοινωνική, πολιτική, οικονομική, πολιτισμική μονάδα με τον δικό της χαρακτήρα και περιβάλλον, ένα αναπόσπαστο μέρος από ένα άλλο μεγαλύτερο σύνολο, το οποίο μπορεί να είναι άλλα νησιά ή ενδοχώρα (Waldren 2002, 1). Κάθε νησί ανέπτυξε τα δικά του πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ειδικά στην αρχή της ΠΕΣ (Mazarakis Ainian και Leventi 2009, 212). Η Σημαντώνη-Μπουρνιά (1998, 173) επισημαίνει ότι το Αιγαίο φαίνεται να είναι φτιαγμένο έτσι ώστε να προωθεί την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων.

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται το θέμα της γένεσης των πόλεων στις Κυκλάδες, καλύπτοντας χρονικά την περίοδο της μετάβασης από την Εποχή του Χαλκού, στην Εποχή του Σιδήρου. Μελετάει τους οικισμούς και τις πόλεις, που έχουν εντοπιστεί, στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων, εστιάζοντας στην περίοδο της γέννησης της πόλης, στο τέλος της Γεωμετρικής με αρχές της αρχαϊκής περιόδου. Για την ορθή τεκμηρίωση του θέματος ήταν απαραίτητη η μελέτη και κατανόηση του φαινομένου της ελληνικής πόλης και το πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκε. Η μελέτη των αρχαίων πηγών και της γεωγραφίας των νήσων ήταν χρήσιμα.

Το Αιγαίο, κατά τον Αίλιο Αριστείδη, έχει την καλύτερη θέση στο κόσμο, καθώς τοποθετείται στο μέσο της οικουμένης και στο μέσο του ελληνικού κόσμου¹.

¹ Αιλ. Αριστ., *Ἱεροὶ λόγοι*, Εἰς Αἰγαίον πέλαγος, 17.248.

Οι Κυκλάδες πήραν το όνομά τους καθώς κυκλώνουν το νησί της Δήλου², το θρησκευτικό τους κέντρο.

Η εργασία αυτή χωρίζεται σε δύο μέρη: το πρώτο μέρος αποτελεί τον κατάλογο των θέσεων των Κυκλάδων από την Μυκηναϊκή ως την πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο και το δεύτερο τη σύνθεση των δεδομένων του καταλόγου. Στο κατάλογο εξετάζεται το κάθε νησί ξεχωριστά με τις θέσεις που έχουν επισημανθεί σε αυτό και τους οικισμούς που έχουν ερευνηθεί.

Η σύνθεση χωρίστηκε σε δύο μέρη: το πρώτο αφορά στα δεδομένα πριν τη γέννηση της πόλης και το δεύτερο στις πόλεις-κράτη των Κυκλάδων αυτή την πρώιμη περίοδο. Στο πρώτο μέρος, αρχικά, γίνεται μια σύνοψη των δεδομένων της μυκηναϊκής περιόδου, ενώ εξετάζεται αν παρατηρείται συνέχεια στην κατοίκηση των οικισμών της ΥΕΧ ή όχι. Ακολουθούν κάποιες γενικές παρατηρήσεις για την κατοίκηση στην ΠΕΣ βασισμένες σε κάποια γραφήματα. Επίσης, μελετάται η χωροταξία των οικισμών αυτής της μεταβατικής περιόδου και συσχετίζεται με τους θαλάσσιους δρόμους. Τέλος, συζητάται η εσωτερική οργάνωση των οικισμών της ΠΓ-Γ περιόδου (πολεοδομία, οικίες, τείχη, ύδρευση) και περιγράφονται οικισμοί της ΠΕΣ, οι οποίοι δεν έγιναν πόλεις κράτη, καθώς και οι λόγοι που οδήγησαν στην εγκατάλειψή τους.

Στο δεύτερο μέρος, αρχικά γίνεται μνεία στις αλλαγές που συντελέστηκαν κατά την ΥΓ περίοδο και οδήγησαν στη γέννηση της πόλης-κράτους στις Κυκλάδες. Έπειτα, γίνεται λόγος για τον αριθμό των πόλεων ανά νησί και για τις αιτίες που σε κάποια ιδρύθηκαν περισσότερες από μία. Στη συνέχεια συζητάται η σχέση ανάμεσα στο άστυ και την ύπαιθρο. Ακολουθεί η ενότητα για τη χωροθέτηση ιερών και τις λατρευόμενες θεότητες, αλλά και για ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας μεταξύ του μυκηναϊκού παρελθόντος με τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Τέλος, αναλύονται τα σημαντικά κτήρια και δημόσιοι χώροι των πόλεων των Κυκλάδων, συμπεριλαμβανομένων των οχυρώσεων.

Στόχος αυτής της μελέτης είναι να παρουσιάσει την γέννηση των πόλεων των Κυκλάδων κατά την κρίσιμη μεταβατική περίοδο των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων, με όσο το δυνατόν πιο σαφή τρόπο. Ως χρονικό όριο της μελέτης δίνεται η πρώιμη Αρχαϊκή ή Ανατολίζουσα περίοδος (7^{ος} αι. π.Χ.), καθώς αν συμπεριλαμβανόταν όλη

² Διον. Περιηγ., *Οικουμ. Περιηγ.*, 526. Συγκεκριμένα: «Δῆλον ἐκυκλώσαντο καὶ οὖνομα Κυκλάδες εἰσὶ».

η αρχαϊκή περίοδος, η έκταση της θα έπαιρνε χαοτικές διαστάσεις για τα πλαίσια της συγκεκριμένης ολιγόμηνης διπλωματικής. Το ζητούμενο της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιάσει τη γέννηση της κυκλαδικής πόλης-κράτους στη μεταβατική αυτή περίοδο.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Μελέτες αμιγώς σχετικές με το παρόν θέμα, είναι αυτές της Σημαντώνη-Μπουρνιά (1998), της Λαιμού (2003), του Γούναρη (1999 και 2004) και της Κούρου (2004b). Αυτές οι μελέτες παίρνουν ως παραδείγματα τις καλύτερα ερευνημένες και δημοσιευμένες θέσεις για να καταλήξουν σε κάποια συμπεράσματα για τους οικισμούς της ΠΕΣ και την γέννηση της πόλης στις Κυκλάδες. Ακόμη, το συλλογικό για την Μεσόγειο έργο του Broodbank (2013) είναι ιδιαίτερος σημαντικό.

Πλείονα άρθρα σε ελληνικά και ξένα περιοδικά και συγγράμματα, κυρίως οι δημοσιεύσεις των ανασκαφών των θέσεων που μας απασχολούν, βοήθησαν τα μέγιστα στη μελέτη αυτού του θέματος. Με την Αμοργό ασχολήθηκε η Μαραγκού (1988, 1994 και 2002). Για την Ζαγορά οι δύο τόμοι, *Zagora 1* και *Zagora 2*, των Cambitoglou et.al. (1988 και 1992), για την Υψηλή οι μελέτες της Τελεβάντου (1993, 1998, 2001 και 2008b) και για την Παλαιόπολη της Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (1996, 1998 και 2001) είναι η σημαντικότερη βιβλιογραφία για την Άνδρο. Για την Δήλο με την τεράστια βιβλιογραφία παραθέτω μόνο τον τελευταίο οδηγό των Bruneau και Ducat (2010). Την αρχαία πόλη της Θήρας ανέσκαψε ο Hiller von Gaertringen 1899-1909, ενώ την μελέτησε και ο Sperling (1973). Για τις άλλες θέσεις βλέπε για το Μονόλιθο, Vlachopoulos (2007 και 2008) και για το Καμάρι, Ευσταθίου (2001b). Όσον αφορά την Κέα, την Αγία Ειρήνη ανέσκαψε ο Caskey (1971) και με τους ιστορικούς χρόνους ασχολήθηκαν οι Welter (1954), Maier (1958), Μενδώνη (1989 και 1985-90), Whitelaw και Davis (1991) και Georgiou και Faraklas (1985). Το νεκροταφείο της Κιμώλου ανέσκαψαν οι Κοντολέων (1972) και Ζαφειροπούλου (1973), ενώ με την αρχαία πόλη της Κύθνου ασχολείται ο Μαζαράκης Αινιάν (1993, 1995, 1998 και Mazarakis Ainian 1998, 2005). Ο Renfrew (2007, 2009) μελέτησε συστηματικά την προϊστορική Μήλο, ενώ των Cherry και Sparkes (2009) είναι μια συλλογική μελέτη για τους ιστορικούς χρόνους. Τα άρθρα του Λαμπρινουδάκη (Lambrinoudakis 2001) και του Σκιλάρντι (Schilardi 2002a) είναι δύο εργασίες για την Νάξο και την Πάρο αντίστοιχα, οι οποίες καλύπτουν ακριβώς το θέμα της γέννησης της πόλης. Σχετικά με τη Σίφνο, βασική για τον Άγιο Ανδρέα είναι η δουλειά της Τελεβάντου (2000, 2005a, 2008a, 2009 και Televantou 2001) και για το Κάστρο των Brock και Mackworth Young (1949) και της Παπαδοπούλου (2002 και 2009). Για την Τήνο η συγκεντρωτική δουλειά των Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-

Μπουρνιά 2013), καθώς και το άρθρο της Κούρου για το Ξώμπουργο (Kourou 2011) ήταν καθοριστικά.

Αρκετά συνέδρια έχουν πραγματοποιηθεί τις τελευταίες δεκαετίες, τα οποία έχουν εμπλουτίσει αρκετά την βιβλιογραφία, που σχετίζεται με το συγκεκριμένο θέμα. Ένα από αυτά είναι το Διεθνές Συμπόσιο που έλαβε χώρα στη Ρόδο το 2002 με θέμα, *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, σε επιμέλεια Σταμπολίδη και Γιαννικουρή (2004). Επίσης σχετικά άρθρα με θέμα μου έδωσαν, ο τιμητικός τόμος για τον Νίκο Ζαφειρόπουλο σε επιμέλεια Σταμπολίδη (1999) και ο τιμητικός τόμος για τον J.J.Coulton σε επιμέλεια Geroulanou και Stamatopoulou (2006). Ακόμη ένας τόμος με άρθρα γενικά για τα νησιά είναι το *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου* επιμέλειας Βλαχόπουλου (2005). Επίσης, τα *Πρακτικά του Α' (1991-93)* και *Πρακτικά του Β' (2002-03) Κυκλαδολογικού Συνεδρίου* προσέφεραν σημαντικά άρθρα. Δύο γερμανόγλωσσες παλαιότερες μελέτες, των Drexler (1969) και Ekschmitt (1986) συμπληρώνουν επίσης την ερευνά μου. Τέλος, το εγχειρίδιο του Μαζαράκη Αινιάνος (1997) είναι ιδιαίτερος σημαντικό για την τεκμηρίωση του θέματός μου, καθώς συγκεντρώνει όλα τα σημαντικά κτήρια των θέσεων των Κυκλάδων στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΥΚΗΝΑΙΚΗ ΩΣ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΑΡΧΑΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΑΜΟΡΓΟΣ

Η Αμοργός αναφέρεται στην αρχαία γραμματεία ως τρίπολις³. Σύμφωνα με τον ποιητή Σιμωνίδη⁴ αποικίστηκε από τους Σαμίους και κατά τον Στέφανο Βυζάντιο⁵ από τους Ναξίους. Οι τρεις πόλεις της Αμοργού είναι η Αιγιάλη, η Αρκεσίνη και η Μινώα.

Στην Αμοργό έχουν εντοπιστεί αρχαία κατάλοιπα ήδη από την Ύστερη Νεολιθική στην περιοχή της Μινώας. Ιδιαίτερος μελετημένη και τεκμηριωμένη είναι η ΠΕΧ με σημαντικότερη θέση την Μαρκιανή⁶. Από την μυκηναϊκή εποχή έχουν εντοπιστεί δύο θαλαμοειδείς τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, στο **Ξυλοκερατίδι** στη βόρεια ακτή του λιμανιού των Καταπολών, οι οποίοι ήταν συλημένοι, αλλά με βάση κάποια λιγοστά ευρήματα (θραύσματα γραπτής κεραμικής και ψήφοι από υαλόμαζα) χρονολογούνται κατά τον 14^ο -13^ο αιώνα π.Χ. (Μαραγκού 2005, 290-291). Επίσης, μυκηναϊκά όστρακα περισυλλέχθηκαν από τους γύρω αγρούς της περιοχής. Μία δεύτερη μυκηναϊκή θέση, η οποία δεν έχει ερευνηθεί επιμελώς και συστηματικώς, βρίσκεται στην **Κάτω Μεριά**, κοντά στα Ξενοτάφια, από την

³ Ψευδ.-Σκυλ, *Περιπλ.* 58.10. Συγκεκριμένα αναφέρει, «Άμοργος, αὕτη τρίπολις καὶ λιμὴν».

⁴ FGrHist 534.

⁵ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Αμοργός. Συγκεκριμένα αναφέρει «Άμοργός... ἦν τινα Καρκήσιος ἀνὴρ Νάξιος ᾤκησε».

⁶ Αναλυτικά για τις ανασκαφές, τις φάσεις, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα ευρήματα του οικισμού της 3^{ης} χιλιετίας της Μαρκιανής, βλ. Marangou, L., C. Renfrew, C. Doumas και G. Gavalas 2006. *Markiani, Amorgos*, BSA Suppl. 40, London.

επιφάνεια της οποίας έχουν ανασυρθεί μυκηναϊκά όστρακα και ένα αρτόσχημο γραπτό αλάβαστρο (Μαραγκού 1994, 317-319).

Αιγιάλη

Η Αιγιάλη τοποθετείται στο ΒΑ άκρο της Αμοργού (εικ. 1). Απέχει ένα χιλιόμετρο από την θάλασσα. Περισυλλέχθηκαν τον 19^ο αι. όστρακα που καλύπτουν ένα χρονικό εύρος από την προϊστορική περίοδο ως την ύστερη αρχαιότητα (Leekley και Noyes 1975, 39-40). Η Αιγιάλη ιδρύθηκε από τη Μίλητο σε μια προσπάθεια της να επεκταθεί προς τις Κυκλάδες. Αυτή η ενέργεια έκρυβε πολλές πολιτικές σκοπιμότητες. Με την ίδρυση αυτής της πόλης ήθελε να αποτρέψει την επέκταση της Νάξου προς τα νότια. Η Αιγιάλη είναι μία στρατηγική θέση των Μιλησίων, καθώς, κατά τον δεύτερο ελληνικό αποικισμό επεκτάθηκαν κυρίως προς την Προποντίδα και την Μαύρη Θάλασσα (Kontoleon 1970, 4-5 και σημ. 1). Είναι εμφανή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο, καθώς και τμήματα του τείχους. Η περιφέρεια της συνορεύει με αυτή της Μινώας (Reger 2004, 734). Δεν έχουν εντοπιστεί, τα γνωστά από τις επιγραφές δημόσιου χαρακτήρα οικοδομήματα: το Αγορανομίον, το Αρχεϊόν, το Γυμνάσιο και τα πολλά ιερά (Μαραγκού 2005, 292).

Αρκεσίνη

Η Αρκεσίνη βρίσκεται στο ΝΔ άκρο της Αμοργού και η περιφέρεια της συνορεύει με την περιφέρεια της Μινώας (εικ. 2). Η χώρα της υπολογίζεται σε 25 με 100 τ.χλμ.. Τα τείχη της πόλης χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. ή στην ελληνιστική περίοδο (Reger 2004, 734-735). Η Αρκεσίνη αποικίστηκε από τη Νάξο, πιθανόν από μερίδα αριστοκρατών του νησιού, που δεν ήταν ευχαριστημένοι με την περιουσία τους (Λαμπρινουδάκης 2006, 68). Στην είσοδο της πόλης σώζεται μία επιβλητική διπλή πύλη, οι λεγόμενες «Πόρτες». Στις επιγραφές αναφέρονται πολλά δημόσια και λατρευτικά κτήρια, όπως η Αγορά, το Θέατρο, το Γυμνάσιο και πολλά ιερά, τα οποία όμως, λόγω των ελάχιστων ανασκαφών⁷, δεν έχουν εντοπιστεί. Επίσης, ο πολεοδομικός ιστός της πόλης δεν είναι γνωστός λόγω της έλλειψης έρευνας

⁷ Ανασκαφές διενεργήθηκαν και στις τρεις πόλεις τις Αμοργού από τον Φεβρουάριο ως τον Απρίλιο του 1888 από την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, υπό την εποπτεία του Deschamps. Στην Αρκεσίνη έγινε τομή στην ακρόπολη της πόλης και περισυλλέχθηκαν επιγραφές αρχαϊκές και πιο ύστερες. Βλ. Deschamps, G. 1888. Fouilles dans l'île d'Amorgos, *BCH* 12, 324-327.

(Μαραγκού 2005, 293). Η Μαραγκού (1988, 91) διατυπώνει την άποψη ότι οι γεωμετρικοί οικισμοί της Αιγιάλης και της Αρκεσίνης τοποθετούνται στις ακροπόλεις των δύο πόλεων και είναι πιθανό να ήταν τειχισμένες από τη Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Μινώα

Η Μινώα είναι η μοναδική ανεσκαμμένη⁸ και εκτενώς μελετημένη αρχαία πόλη της Αμοργού (εικ. 4). Το όνομα αυτής, καθώς και μία σειρά άλλων θέσεων στις Κυκλάδες και την Μ.Ασία, οφείλεται κατά τον Διόδωρο τον Σικελιώτη⁹, στο Μίνωα, τον μυθικό βασιλιά των Κρητών. Επίσης, το όνομα της πόλης και το εθνικό των πολιτών αναφέρεται στα νομίσματα που έκοψε η Μινώα¹⁰.

Η Μινώα κατοικείται αδιάκοπα από τον 11^ο αι. π.Χ. ως τα τέλη του 3^{ου} με αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. (εικ. 3). Το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής της Πρωτογεωμετρικής περιόδου προέρχεται από τα εργαστήρια του Κεραμεικού της Αθήνας. Τα υλικά κατάλοιπα των Πρωτογεωμετρικών, Γεωμετρικών και Υπογεωμετρικών χρόνων δείχνουν επαφές του οικισμού με την Αθήνα, τις ιωνικές Νάξο και Πάρο, αλλά και την Κω, τη Σάμο και τα Μικρασιατικά παράλια. Τα παραπάνω στοιχεία ενισχύουν την άποψη της αποίκησης της Μινώας από Ίωνες (Μαραγκου 2002, 118 και 162· Blanas 2006, 129-153).

Η ακρόπολη της Μινώας, όπως έδειξαν οι έρευνες, ήταν τειχισμένη από τη Γεωμετρική περίοδο και συγκεκριμένα από τον 8^ο αι. Στα ΒΔ υπάρχει φυσική οχύρωση της ακρόπολης με ψηλούς φυσικούς βράχους, ενώ στα ΒΑ χτίστηκε

⁸ Στη Μινώα διενεργήθηκαν επιφανειακές έρευνες και συστηματικές ανασκαφές από το 1981 έως το 2001 από τη Λ. Μαραγκού με την υποστήριξη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Συνθετικό έργο όλης της έρευνας, με την προηγούμενη βιβλιογραφία, βλ. Μαραγκού 2002.

⁹ Διοδ.Σικελ. 5.84.1-2. Αναφέρει: «Μίνως ό Διός και Εὐρώπης, βασιλεύων τῆς Κρήτης και μεγάλας δυνάμεις ἔχων πεζάς τε και ναυτικάς, ἔθαλαττοκράτει και πολλὰς ἀποικίας ἔξαπέστειλεν ἐκ τῆς Κρήτης, τῶν δὲ Κυκλάδων νήσων τὰς πλείους κατώκισε και τοῖς λαοῖς κατεκληρούχησεν, οὐκ ὀλίγην δὲ και τῆς Ἀσίας τῆς παραθαλαττίου κατέσχε. Διόπερ ἐν ταῖς νήσοις ἅμα και κατὰ τὴν Ἀσίαν τὰς ἐπωνυμίας ἔχουσι Κρητῶν λιμένες και Μινῶαι καλούμεναι».

¹⁰ Για τη νομισματοκοπία της Αμοργού, βλ. Liampi, K. 2004. The coinage of Amorgos: Aigiale, Arkesine, Minoa and the Koinon of the Amorgians, *Revue Numismatique*, 63-113.

ευθύγραμμο τείχος μήκους 40 μ. και μέγιστου ύψους 3.20 μ. Εκτός από το αδιατάρακτο στρώμα με κεραμική του 8^{ου} αι., στην χρονολόγηση συνηγορεί η τοιχοποιία. Στη ΒΑ απόληξη του τοίχου βρίσκεται μία πυλίδα και ένας τετράγωνος προμαχώνας ή πύργος μήκους πλευρών 3.30 μ. και πάχους 0.80 μ. Δίπλα στην πυλίδα και εσωτερικά του τοίχου υπάρχει μία αντρευματική σκάλα. Σε κοντινή απόσταση από αυτές τις κατασκευές έχει ανασκαφεί το κτήριο Κ, του 8^{ου} αι., το οποίο έχει ταυτιστεί με ιερό (Μαραγκού 1988, 83-88). Ο οικισμός απλώνεται στα άνηρα της Ν και ΝΔ κλιτύς της ακρόπολης. Ένα κτήριο με καμπυλόγραμμη αφιδωτή μορφή χρονολογείται με ασφάλεια στους Γεωμετρικούς χρόνους. Τα υπόλοιπα κτίσματα είναι ορθογώνια. Η περιοχή της ακρόπολης όπως δείχνουν τα κινητά ευρήματα κατοικείται συνεχώς ως τον 2^ο μ.Χ. αι. (Μαραγκού 1988, 88· 2002, 262).

Στα κατώτερα άνηρα της πόλης έχουν εντοπιστεί, κατά την ανασκαφική έρευνα, κτηριακά κατάλοιπα της ΙΙΓ περιόδου, του 10^{ου} αι. π.Χ. Κάτω από ελληνιστικά και ρωμαϊκά μνημεία ανασκάφηκε αδιατάρακτο ΙΙΓ στρώμα με πλήθος κεραμικών ευρημάτων. Επομένως, στο συγκεκριμένο τμήμα έγινε η παλαιότερη εγκατάσταση των ιστορικών χρόνων πριν από την ανοικοδόμηση της ακρόπολης κατά την γεωμετρική περίοδο (Μαραγκού 1994, 323).

Η Μινώα, όπως προανέφερα, πρέπει να αποικίστηκε από Σαμίους στα χρόνια του Σιμωνίδη του Αμοργίνου, δηλαδή κατά το β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. Μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί κάποιο κτήριο της αρχαϊκής περιόδου, αλλά έχει περισυλλεχθεί αρχαϊκή κεραμική ναξιακού και αθηναϊκού εργαστηρίου (Μαραγκου 2002, 123-130). Ακόμη, έχουν εντοπιστεί κυρίως επιφανειακά, αρκετά τμήματα αρχαϊκής πλαστικής¹¹. Η πόλη της Μινώας χωρίζεται στην Κάτω πόλη και την τειχισμένη ακρόπολη (εικ. 3). Τα τείχη, τα οποία σώζονται σήμερα, χρονολογούνται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο (Μαραγκου 2002, 175 και 262-264).

Στην Μινώα έχουν εντοπιστεί δύο χώροι λατρείας. Ο ένας τοποθετείται στην ακρόπολη και ονομάζεται Κτήριο Κ, το οποίο θεωρείται ένα ξεκάθαρο παράδειγμα εξελισσόμενου λατρευτικού χώρου. Η λατρεία αυτή είναι στεγασμένη από τον ύστερο 8^ο ως τον 4^ο αιώνα π.Χ. Οι υλικές μαρτυρίες είναι ανεπαρκείς για να υποστηριχτεί, ότι από την ΙΙΓ μέχρι πριν τον ύστερο 8^ο υπάρχει κάποια υπαίθρια

¹¹ Για τα δείγματα αρχαϊκής πλαστικής στην Αμοργό, βλ. Μαραγκού, Λ. 1986. Πλαστική των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην Αμοργό, στο Η. Kyrieleis (επιμ.), *Archaische und klassische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22 – 25 April 1985 in Athen*, Αθήνα, 119-128.

λατρεία στον χώρο. Ο δεύτερος λατρευτικός χώρος βρίσκεται στην κάτω πόλη και είναι ένας ταφικός περίβολος, όπου τελούνταν λατρεία των προγόνων (Μαραγκού 2002, 185-188 και 258).

ΑΝΑΦΗ

Η Ανάφη είναι ένα μικρό νησί, στη νοτιοδυτική γωνία των Κυκλάδων. Κατά την αρχαιότητα αποκαλούνταν και Μεμβλίαρος¹². Ο Στράβων την εντάσσει στα νησιά της Κρητικής θάλασσας¹³.

Μυκηναϊκά ίχνη στην Ανάφη, έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της Χώρας και περιορίζονται στην περισυλλογή¹⁴ κάποιων γραπτών μυκηναϊκών οστράκων (Ματθαίου και Πίκουλας 1990, 129-130).

Η αρχαία πόλη της Ανάφης βρίσκεται στα Α του νησιού στη θέση **Καστέλλι** και το λιμάνι της λίγο Ν αυτής στη θέση Καταλυμάκια (εικ. 5). Σε σχετικά κοντινή απόσταση, στη περιοχή του μοναστηριού της Παναγίας της Καλαμιώτισσας, συνδέεται μέσω της ιεράς οδού με το ιερό του Απόλλωνα Ασγελάτα (Ζαφειροπούλου 1968, 382). Η αρχαία πόλη βρισκόταν στην κορυφή του λόφου και περιτειχιζόταν από ισχυρό τείχος ενισχυμένο με πύργους. Το νεκροταφείο της πόλης εκτείνεται στην ΝΑ πλαγιά του λόφου, όπου εντυπωσιάζουν για το μέγεθος και την επιμέλεια τους οι ρωμαϊκοί τάφοι (Τελεβάντου 1997, 954). Δυο ήταν οι κύριες οδοί εκτός της πόλεως, η μία οδηγούσε στο λιμάνι (Καταλυμάκια) και η άλλη οδηγούσε στο ιερό του Απόλλωνα και ήταν πλακόστρωτη και ενισχυμένη με αναλήμματα. Η δεύτερη είναι πιθανό να ήταν αμαξήλατη. Στα **Καταλυμάκια** είναι διαμορφωμένα άνδηρα στην παραλία. Είναι ορατά κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ενώ η επιφανειακή κεραμική είναι άφθονη. Αρχικά, το λιμάνι ίσως ήταν η αμμώδης παραλία του Ρούκουνα (Ματθαίου και Πίκουλας 1990-91, 126-128).

¹² Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Ανάφη. Την οποία κατατάσσει στις Σποράδες νήσους, πλησίον της Θήρας.

¹³ Στραβ., *Γεωγρ.*, 10.5.1.

¹⁴ Από τον Ματθαίου και παλαιότερα από τον McNeal περισυλλέχθηκαν όστρακα μυκηναϊκά, αρχαϊκά, μελαμβραφή κλασικά και ελληνιστικά και ρωμαϊκά wheel-ridged, βλ. Ματθαίου και Πίκουλας 1990, 129-130.

ΑΝΔΡΟΣ

Η Άνδρος, το βορειότερο νησί των Κυκλάδων, φαίνεται πως ήταν σπουδαίο λιμάνι των Μινωιτών. Το νησί αποικίστηκε γύρω στο 1000 π.Χ. από Ίωνες (Πασχάλης 1925, 209-215). Σύμφωνα με τον Μελέτιο, η Άνδρος ονομάζεται έτσι, γιατί έχει ανδρώδεις τόπους δηλαδή σπηλαιώδεις¹⁵. Ο Στέφανος ο Βυζάντιος αναφέρει ότι οφείλει το όνομα στον οικιστή της, τον Άνδρο γιο του Ευρυμάχου¹⁶. Η Άνδρος ακόμη είχε τα ονόματα: Γαύρος, Λασία, Νωναγρία, Υδρούσα και Επαγρίς (Κυριακός 1977, 15).

Στην Άνδρο παρατηρείται έντονη ανθρώπινη παρουσία κατά το τέλος της Νεολιθικής περιόδου, με σημαντικούς οικισμούς στον Στρόφιλα¹⁷, το Βριόκαστρο και το Μικρογάλλι. Θέση της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού έχει επισημανθεί στην θέση Πλάκα, ενώ οικισμός της ΥΕΧ δεν έχει ως τώρα εντοπιστεί (Τελεβάντου 2005b, 214-215). Μόνο κάποια όστρακα μυκηναϊκής κεραμικής έχουν βρεθεί στην Παλαιόπολη και το Κόρθι (Τελεβάντου 1996, 28).

Ιδιαίτερη ακμή γνωρίζει το νησί κατά την ΠΕΣ, όπως δείχνουν οι έρευνες¹⁸ που έχουν πραγματοποιηθεί ως σήμερα. Δύο σημαντικοί οικισμοί αυτής της περιόδου είναι αυτοί της **Ζαγοράς** και της **Υψηλής**, οι οποίοι κατοικούνται από το τέλος του 10^{ου} με τις αρχές του 9^{ου} αι. π.Χ. και γνωρίζουν μεγάλη ακμή από τα μέσα του 8^{ου} αι. (Τελεβάντου 2004, 421-422). Στη θέση **Φελλός ή Σταυρός Πελεκητής** φαίνεται ότι δημιουργείται ένας οικισμός από τον 7^ο αι. π.Χ., που αργότερα οχυρώθηκε και ίσως

¹⁵ Βλ. Μελέτιος, Μ. 1807. *Μελετίου Γεωγραφία, Παλαιά και Νέα, συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν Λίθις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους, πλείστοις δε σημειώμασιν επαυξηθείσα μετά και τινών Παραρτημάτων, και πέντε γεωγραφικών πινάκων, και επιδιορθωθείσα, εξεδόθη ήδη το δεύτερον υπο Άνθιμου Γαζή, του Μηλιώτου*, τομ. Γ', εν Βενετία, 18.

¹⁶ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, σ.ν. Άνδρος.

¹⁷ Βλ., Televantou, C.A. 2008. Strofilas: a Neolithic Settlement on Andros, στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas και C. Renfrew (επιμ.), στο *Horizon, Ορίζων. A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, Oxford and Oakville, 43-54.

¹⁸ Ο Α. Καμπίτογλου και το Αυστραλιανό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών πραγματοποίησε έρευνες στη Ζαγορά, ενώ στην Υψηλή πραγματοποιεί έρευνες από το 1983 η ΚΑ' ΕΠΚΑ υπό τη διεύθυνση της Χριστίνας Τελεβάντου.

να αποτέλεσε το προπύργιο της πόλης της Άνδρου, καθώς βρίσκεται κοντά στο σημαντικό λιμάνι του Γαυρίου (Τελεβάντου 2004, 424-425). Κατ' άλλη άποψη, η ζωή του οικισμού διήρκησε από την ΥΓ ως την κλασική εποχή. Είναι ορατά τα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικισμού, ενώ το νεκροταφείο του εντοπίστηκε στη θέση Μαρμουρίστρα (Παλαιοκρασσά 2007, 16). Ακόμη, από ένα τάφο στη θέση Αμμονακλειού, στα νότια του νησιού, εντοπίστηκε τουλάχιστον ένα αγγείο (Desborough 1962, 128-129) ένας κρατηρίσκος με υψηλό κωνικό πόδι, που χρονολογείται στη ΜΓ περίοδο (Καμπίτογλου 1981, 108).

Υψηλή

Ο οικισμός της Υψηλής φαίνεται πως ιδρύθηκε στα τέλη του 10^{ου} αι. π.Χ. και άκμασε στην ΥΓ περίοδο. Κατά την αρχαϊκή περίοδο, ο οικισμός συρρικνώθηκε στην περιοχή της ακρόπολης και στο τέλος της αρχαϊκής με αρχές κλασικής εν μέρει εγκαταλείφθηκε (εικ. 6). Όμως ακόμη και μετά την κλασική εποχή, κάποια μικρή ανθρώπινη παρουσία εντοπίζεται στο λόφο (Τελεβάντου 2008b, 24). Βρίσκεται σε έναν σχετικά ομαλό λόφο στο μέσο της δυτικής ακτής του νησιού, όπου στην κορυφή του τοποθετείται μία οχυρωμένη ακρόπολη. Απέχει μόλις 15 χλμ. από την Ζαγορά (Τελεβάντου 1996, 39) και 5 χλμ. από την Παλαιόπολη (Τελεβάντου 1998, 33). Κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους ο οικισμός της Υψηλής ήλεγχε το βόρειο τμήμα του νησιού και τους θαλάσσιους δρόμους από την Εύβοια και την Αττική προς τα νοτιότερα νησιά και την Ανατολή (Τελεβάντου 2004, 422-423). Έχει μεγάλο οπτικό πεδίο σε Εύβοια, Αττική, βορειοδυτικές και κεντρικές Κυκλάδες. Τα ερείπια του οικισμού καταλαμβάνουν έκταση 60 στρεμμάτων, ενώ η οχυρωμένη ακρόπολη καταλαμβάνει 10 στρέμματα (Τελεβάντου 1998, 33).

Το τείχος της ακρόπολης της Υψηλής χρονολογείται στον 8^ο αι. ή και νωρίτερα μέσα στη Γεωμετρική περίοδο. Ακολουθεί την πορεία του φυσικού εδάφους στην κορυφή. Στην εύκολα προσβάσιμη ανατολική πλευρά το τείχος αποκτά μεγάλο πλάτος (7,10 μ.), έτσι ώστε να μπορούν να κινηθούν πάνω του οι πολεμιστές. Στις άλλες πλευρές το πλάτος κυμαίνεται από 1,40 ως 4,50 μ. Το τείχος έχει τρεις πύλες. Παρουσιάζει τέσσερις οικοδομικές φάσεις. Κατά την πρώτη φάση, η ακρόπολη οχυρώθηκε με τείχος πλάτους 1,40-2,50 μ. στη νότια και βόρεια πλευρά και 2,30-4,50 μ. στην ανατολική. Στην ανατολική άκρη του νότιου τείχους κατασκευάστηκε πύργος τετράγωνης κάτοψης με στενούς τοίχους, από τη νότια πλευρά του οποίου ξεκινούσε

βραχίονας, ο οποίος προστάτευε τις οικίες εκτός των τειχών. Η πύλη I τοποθετείται στα βόρεια της ανατολικής πλευράς. Κατά την δεύτερη φάση, ο Πύργος Β ενισχύθηκε εξωτερικά με ισχυρό τείχος, ενώ κατά την τρίτη φάση ενισχύθηκε εξωτερικά όλο το ανατολικό τείχος με πλάτος που έφτανε τα 7,10 μ. και επεκτάθηκε το τείχος προς τα δυτικά. Ακόμη, κατασκευάστηκε ημικυκλικός προμαχώνας κοντά στον Πύργο Β, ενώ η Πύλη I αντικαταστάθηκε από τη Πύλη II. Στα νότια δημιουργήθηκε μία άλλη Πύλη III. Κατά την τέταρτη και τελευταία οικοδομική φάση, πιθανόν γύρω στο 700 π.Χ., ενισχύθηκε η νοτιοανατολική εξωτερική καμπύλη πλευρά της ακρόπολης. Κατά την αρχαϊκή περίοδο, στο τείχος έγιναν κάποιες επισκευές (Τελεβάντου 2008b, 29-34). Το τείχος είναι κατασκευασμένο από ογκώδεις ορθογώνιες σχιστολιθικές πλίνθους. Παρατηρούνται ομοιότητες στην τοιχοποιία με την Ζαγορά (Τελεβάντου 1993, 188· 1996, 33).

Λείψανα κτηρίων εντός της ακροπόλεως εντοπίζονται από τη ΥπΠΓ/ΜΓ περίοδο (925-850 π.Χ.). Μετά την ανέγερση του τείχους στην ΥΓ περίοδο οργανώθηκαν καλύτερα οι οικιστικοί χώροι εντός και εκτός αυτού. Σύμφωνα με την Τελεβάντου (2008b, 35-36) στην οργάνωση του πολεοδομικού ιστού και των δρόμων καθώς και στη διάταξη των κτηρίων σημαντικό ρόλο έπαιξε από την αρχή η θέση και ο προσανατολισμός (BA-NΔ) του ιερού (εικ. 7). Στα ΝΔ της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα κτηρίων που χρονολογούνται από την ΥΓ περίοδο ως την ύστερη αρχαιότητα και ανήκουν σε τέσσερις τουλάχιστον φάσεις (Τελεβάντου 2001, 218-219). Οι εντυπωσιακές μονόχωρες οικίες μικρού μεγέθους που ανασκάφηκαν έδωσαν τα εξής στοιχεία: είναι ορθογώνια ή ακανόνιστα τετράπλευρα δωμάτια με ορθογώνια εστία από όρθιες σχιστολιθικές πλάκες και πεζούλες για την τοποθέτηση των αποθηκευτικών αγγείων. Στα αρχαϊκά χρόνια, ο πολεοδομικός ιστός διαφοροποιήθηκε μερικώς και πολλές οικίες επισκευάστηκαν (Τελεβάντου 2008b, 35-36).

Στο κέντρο της βόρειας πλευράς της ακρόπολης και στο κέντρο της ακρόπολης, μπροστά από την είσοδο του ναού εντοπίστηκαν ορθογώνια κτήρια (το δεύτερο διαστάσεων 8x5 μ.), τα οποία χρονολογούνται στην ΥπΠΓ περίοδο. Το δεύτερο μπαζώθηκε με πέτρες και πηλοκονίαμα, πιθανόν για να δημιουργηθεί πλάτωμα μπροστά από τον ναό (Τελεβάντου 1998, 33-34). Στη ΝΔ πλαγιά του λόφου έξω από τα τείχη της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν σημαντικά κτηριακά κατάλοιπα της ΥΓ περιόδου χτισμένα σε επίπεδα που διαμορφώνονταν από κάποια άνδρα. Από

αυτά περισυλλέχθηκε πλήθος ευρημάτων οικιακής φύσης. Αυτά τα κτήρια παρουσιάζουν αρκετά κοινά στοιχεία με την Ζαγορά (Τελεβάντου 2001, 218).

Η ανασκαφείας αναφέρει ότι ήδη από τον 8 αι π.Χ. νότια του ναού υπήρχε ένας μεγάλος χώρος για υπαίθριες συναθροίσεις, που σχετιζόταν και με τη λατρεία καθώς δυτικά του χώρου επισημάνθηκε βωμός (Τελεβάντου 2008b, 38). Υποστηρίζει ότι είναι η αγορά της κλασικής εποχής σε ένα πρώιμο στάδιο (εικ. 7). Στα αρχαϊκά χρόνια ο χώρος πλακοστρώθηκε και απέκτησε βαθμίδες στα βόρεια.

Στα κέντρο της ακρόπολης τοποθετείται το ιερό που προαναφέραμε, πιθανόν αφιερωμένο στη Δήμητρα (εικ.8). Το πρώτο κτίσμα χρονολογείται στο β' μισό του 8^{ου} και αποτελείται από σηκό και πρόναο, ενώ ένας δεύτερος ναός περιέκλυσε τον πρώτο και απέκτησε θρανίο και δύο λίθινους βωμούς ή τράπεζες μέσα στο σηκό. Ο ναός λειτούργησε σίγουρα ως το 5^ο αι π.Χ.¹⁹.

Ζαγορά

Ο εκτενώς μελετημένος²⁰ οικισμός της Ζαγοράς²¹ τοποθετείται πάνω σε ένα βραχώδες ακρωτήριο στη δυτική ακτή του νησιού. Ο οικισμός, λόγω της εγγύτητας του με την Εύβοια και την Αττική, καθώς και τα άλλα βόρεια νησιά των Κυκλάδων, αποτελεί σταθμό στον σημαντικό θαλάσσιο δρόμο από την ηπειρωτική Ελλάδα στην Μ.Ασία (Cambitoglou, Coulton, Birmingham και Green 1992, 1-5). Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, κυρίως η κεραμική, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο οικισμός κατοικείται από την ΠΓ περίοδο και εγκαταλείπεται στα τέλη του 8^{ου} με αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. (Τελεβάντου 2004, 422· Ekschmitt 1993, 159-161).

¹⁹ Αναλυτικά για την αρχιτεκτονική, τις φάσεις και τη λειτουργία του ιερού της Υψηλής, βλ.

Τελεβάντου 1999, 132-139. Συμπληρωματικά, βλ. Τελεβάντου 2008b, 46-51.

²⁰ Μια πρώτη ανασκαφική έρευνα διενήργησε ο Ν. Ζαφειρόπουλος, ενώ παλαιότερα ενδιαφέρον είχε δηλώσει και ο Ν. Κοντολέων, βλ. Ζαφειρόπουλος, Ν. 1960. Αρχαιότητες και Μνημεία Κυκλάδων, στο ΑΔ 16, 244-251. Συστηματικά ανασκάφηκε και μελετήθηκε από τον Α. Καμπίτογλου και το Αυστραλιανό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών από το 1965 μέχρι το 1972, βλ. Καμπίτογλου, Α. 1967 ως 1974. Ανασκαφή Ζαγοράς Άνδρου, ΠΑΕ. Το Ινστιτούτο συνεχίζει τις έρευνες από το 1993 ως σήμερα υπό την Beatrice MCloughlin.

²¹ Το όνομα Ζαγορά είναι σλάβικο και σημαίνει από την άλλη μεριά του βουνού. Ακόμη, ίσως να προκύπτει από το Ζαφορά (είδος φυτού, *Crocus Sativus*), το οποίο φυτρώνει σε αφθονία στην περιοχή, βλ. Πασχάλης 1925, 72-73.

Η επιλογή της θέσης από τους πρώτους κατοίκους έγινε προφανώς για αμυντικούς καθαρά λόγους, εξαιτίας της ασφάλειας που προσφέρει η συγκεκριμένη θέση (εικ. 9). Ο οικισμός χτίστηκε σε ένα πλάτωμα που δημιουργείται στην κορυφή του ακρωτηρίου, περίπου 160 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, το οποίο συνίσταται από γκρι μάρμαρο και καλύπτει έκταση 15,5 στρεμμάτων. Ο οικισμός της Ζαγοράς είναι μια φυσικά οχυρωμένη θέση από τους απότομους γκρεμούς που διαμορφώνονται περιμετρικά εκτός από τη ΒΑ γωνία. Σε αυτό το σημείο, μία διασέλλα συνδέει το πλάτωμα του ακρωτηρίου με το υπόλοιπο νησί και δίνει πρόσβαση στον οικισμό (Cambitoglou, Coulton, Birmingham και Green 1992, 7-8). Στο σημείο αυτό, δηλαδή στα ΒΑ του πλατώματος, χτίστηκε οχυρωματικό τείχος, καθώς και στα ΒΔ έγινε μια μικρή επέκταση για την ενίσχυση της φυσικής οχύρωσης. Το ΒΑ κύριο τείχος έχει μήκος περίπου 150 μ., αλλά λείπουν και 10 μ. από κάθε άκρο, τα οποία θα μπορούσαν να εντοπιστούν με ανασκαφική έρευνα. Το τείχος αποτελεί μία ευθεία γραμμή εκτός από μία προεξοχή που παρατηρείται στην ΝΑ απόληξη. Εκεί τοποθετείται η πύλη του τείχους, η οποία έχει έναν προμαχώνα για την καλύτερη φρούρηση της. Υπάρχουν ενδείξεις για μια δεύτερη πύλη, όμως κάτι τέτοιο δεν είναι βέβαιο. Τα τείχη είναι κτισμένα από μια μίξη σχιστόλιθου με μάρμαρο και το σωζόμενο ύψος τους φτάνει περίπου τα 2 μ. Το πάχος κυμαίνεται από 2 ως 4 μ. Τέλος, η ΒΔ επέκταση, που προαναφέραμε δεν είναι τόσο επιμελημένη όσο το κύριο ΒΑ τείχος (Cambitoglou, Birchall, Coulton και Green 1988, 63-67).

Στο πολεοδομικό σχέδιο επικρατεί μία ευταξία και υπάρχει προσανατολισμός των κτηρίων προς το νότο, είτε ΝΔ είτε ΝΑ. Από τις ανασκαφικές έρευνες κατέστη σαφές ότι υπάρχουν επάλληλες αρχιτεκτονικές φάσεις στη Μέση και Ύστερη Γεωμετρική περίοδο (εικ. 9) (Cambitoglou, Birchall, Coulton και Green 1988, 158-161). Οι οικίες στη Ζαγορά είναι χτισμένες αποκλειστικά με πέτρα, ως επί το πλείστον από σχιστόλιθο, αλλά συναντάται και το γκρι μάρμαρο. Το πάχος των τοίχων είναι 0,55-0,65 μ. (Cambitoglou, Coulton, Birmingham και Green 1992, 22-23). Δύο είναι τα κύρια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των οικιών της Ζαγοράς: η εστία και το θρανίο. Όσον αφορά την τυπολογία, σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι στην ΥΓ I κυριαρχούν οι οικίες με ένα μικρό δωμάτιο και προστώο, ενώ στην ΥΓ II οι οικίες έχουν, είτε ένα μεγάλο είτε δυο δωμάτια και συχνά προστώο μπροστά. Κατά την ΥΓ II, συναντάμε τις οικίες την μία δίπλα στην άλλη, να αποτελούν μικρά σύνολα. Βάσεις για ξύλινους κίονες που θα στήριζαν τις οροφές των

κτιρίων εντοπίστηκαν σε κάποια δωμάτια (Cambitoglou, Birchall, Coulton και Green 1988, 147-148 και 154-158). Οι πόρτες των οικιών τοποθετούνταν ανάλογα με το που υπήρχε ελεύθερος χώρος στα ΝΔ και ΝΑ και το πλάτος του κυμαίνονταν 0,40-0,50 μ. όμως σε κάποια παραδείγματα ξεπερνούσαν και το 1 μ. Υπάρχουν ενδείξεις ότι κάποια σπίτια τις Ζαγοράς είχαν και παράθυρα. Τα κτιστά θρανία συναντώνται στις περισσότερες οικίες και καταλαμβάνουν από ένα ως τρεις τοίχους του κάθε δωματίου. Πολλές φορές, χρησίμευαν για την τοποθέτηση αποθηκευτικών πύθων. Η λίθινη (από σχιστόλιθο) εστία έχει τετράγωνο σχήμα και συνήθως τοποθετείται στο κέντρο του δωματίου. Οι οροφές ήταν κατασκευασμένες από ξύλινα δοκάρια και λεπτούς σχιστόλιθους καλυμμένους από χώμα²². Το πάτωμα των οικιών ήταν ο φυσικός βράχος ή κάποιες φορές ήταν επικαλυμμένο με πηλό (Cambitoglou, Coulton, Birmingham και Green 1992, 24-28).

Ο Coldstream κάνει λόγο για ύπαρξη μιας πρώιμης αγοράς, ενός ανοιχτού χώρου συγκέντρωσης των κατοίκων της Ζαγοράς (Coldstream 1977, 315). Η Κουκουζέλη ταυτίζει ένα μεγάλο δωμάτιο (H19) με κατά κάποιον τρόπο πρυτανείον. Αυτό το δωμάτιο αποτελεί, κατά την ίδια, έναν δημόσιο χώρο υποδοχής και πολιτικό κέντρο της κοινωνίας της Ζαγοράς (Coucouzeli 2004, 472).

Κατά τη Γεωμετρική περίοδο, φαίνεται πως ιδρύεται υπαίθρια λατρεία στον οικισμό της Ζαγοράς. Τότε εντοπίζεται ένας υπαίθριος βωμός και κάποιες άλλες κατασκευές δίπλα, πιθανόν για τον σφαιρισμό των ζώων. Κάπου στα 575-550 π.Χ. χτίζεται ο ναός (εικ. 10), ο οποίος θα συνεχίσει να λειτουργεί και μετά την εγκατάλειψη της πόλης μέχρι τα κλασσικά χρόνια (Τελεβάντου 1996, 34-38· Gouparis 2005, 29). Αποτελείται από έναν κλειστό πρόδομο και έναν σηκό, ο οποίος είναι σχεδόν τετράγωνος. Ο ναός είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου κατασκευασμένος από σχιστόλιθο με εξαίρεση την σποραδική χρήση μαρμάρου (Cambitoglou, Coulton, Birmingham και Green 1992, 20-21). Το ιερό, όπως υποστηρίχθηκε, ήταν αφιερωμένο στην Αθηνά Πολιάδα, αλλά ίσως συλλατρευόταν ο Ηρακλής (Καμπίτογλου 1974, 264-267).

Παλαιόπολη

²² Έτσι ακριβώς όπως κατασκευάζονταν οι στέγες των σπιτιών και των κελιών στις Κυκλάδες, ακόμη και πριν από κάποιες δεκαετίες.

Στο τέλος της Γεωμετρικής περιόδου φαίνεται ότι οι πληθυσμοί από τους δύο μεγάλους οικισμούς της Υψηλής και της Ζαγοράς μετακινήθηκαν προς την περιοχή της Παλαιόπολης, όπου εκεί δημιουργήθηκε η αρχαία πόλη της Άνδρου (Τελεβάντου 2004, 423-424), η οποία από τον 6^ο π.Χ. ως τον 6^ο/7^ο μ.Χ. αποτέλεσε το πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο του νησιού (Τελεβάντου 2005b, 218).

Στην εύφορη περιοχή του σύγχρονου οικισμού της Παλαιοπόλεως παρατηρείται ανθρώπινη παρουσία από το τέλος της Νεολιθικής εποχής. Δύο ακέραια μυκηναϊκά αγγεία που σήμερα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου μαρτυρούν πιθανόν την ύπαρξη θέσης κατά την ΥΕΧ. Αρκετά είναι τα γεωμετρικά όστρακα που έχουν εντοπιστεί διάσπαρτα στην περιοχή, τα οποία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανόν υπήρχε κάποιος οικισμός αγροτικού χαρακτήρα (Τελεβάντου 2002, 25). Από την αρχαϊκή περίοδο η αρχαία πόλη φαίνεται να ελέγχει μια σειρά άλλων μικρών οικισμών ή άλλου είδους θέσεων, όπως την Υψηλή, η οποία όπως προαναφέραμε συνεχίζει να κατοικείται σε μικρότερη κλίμακα, τον νεοϊδρυθέντα μικρό οικισμό του Φελλού²³ και το λιμάνι του Γαυρίου (Τελεβάντου 2004, 424-425). Το ιδιαίτερα ασφαλές λιμάνι του Γαυρίου, αν και στα βόρεια του νησιού και μακριά από την πόλη, πιθανολογείται ότι ήταν το βασικό λιμάνι του νησιού (Παλαιοκρασσά-Κοπίτσα 1996, 25). Στην περιοχή του ελληνιστικού πύργου του Αγίου Ανδρέα εντοπίστηκαν και κατάλοιπα της αρχαϊκής περιόδου. Ακόμη, στην θέση Σταυροπέδα, κοντά στην αρχαία πόλη, έχει επισημανθεί ιερό των αρχαϊκών χρόνων με σημαντικά δείγματα γλυπτικής²⁴, ενώ στη Ζαγορά ο ναός επισκευάστηκε (Τελεβάντου 2004, 424-425).

Η οχυρωμένη πόλη καταλάμβανε μεγάλη έκταση της πλαγιάς (περίπου 400 στρέμματα) από την θάλασσα ως την ακρόπολη (εικ. 11) (Παλαιοκρασσά-Κοπίτσα 1998, 57). Η αρχαία πόλη διέθετε ισχυρή οχύρωση που χρονολογείται με επιφύλαξη στους κλασικούς ή ελληνιστικούς χρόνους (Τιβέριος 1993, 209-218). Τα νεκροταφεία εντοπίζονται έξω από το τείχος της πόλης: ένα στα δυτικά και ένα στα ανατολικά.

²³ Λίγα στοιχεία για τον οχυρωμένο μικρό οικισμό στη θέση Φελλός και τα κοντινά λατομεία προσφέρει η αναφορά της κα. Τελεβάντου που περιόδευσε την περιοχή. Βλ. Τελεβάντου, Χ.Α. 1994. Άνδρος. Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Περισυλλογές. Παραδόσεις. Περιοδείες, ΑΔ 49, Χρονικά, 678-687.

²⁴ Για τα γλυπτά από τη θέση, βλ. Παλαιοκρασσά, Λ. 1980. Τα γλυπτά της συλλογής στην Χώρα της Άνδρου, ΑΕ, Χρονικά, 18-32.

Άνδρα έκαναν πιο εύχρηστη και ομαλή την πόλη. Η πόλη χωρίζεται σε τέσσερις ζώνες και κέντρο της αποτελεί η αγορά. Έχουν ανασκαφεί²⁵ αρκετά δημόσια κτήρια και μη, που χρονολογούνται κυρίως στη κλασική και ελληνιστική περίοδο. Ο αρχαίος λιμένας διακρίνεται μέσα στη θάλασσα (Παλαιοκρασσά-Κοπίτσα 2007, 30-40). Η δύναμη της πόλης της Άνδρου απηχείται από το γεγονός ότι συμμετείχε στο δεύτερο ελληνικό αποικισμό προς τα βόρεια²⁶, ιδρύοντας μια σειρά πόλεων στην Χαλκιδική αυτόνομα ή μαζί με τους Χαλκιδικείς: Σάνη, Άκανθο, Άργιλο και Στάγειρα (Τελεβάντου 2002, 28). Αυτό πιθανόν προκλήθηκε εξαιτίας του υπερπληθυσμού, αφού κατέφτασαν στην Παλαιόπολη οι κάτοικοι της Ζαγοράς και της Υψηλής. Ακολούθησε έλλειψη καλλιεργήσιμων γαιών (Παλαιοκρασσά-Κοπίτσα 1998, 66-67).. Ειδικά σε μια εποχή που ο ρόλος της γεωργίας ενισχύεται, το πρόβλημα αυτό θα ήταν σημαντικό.

ΔΗΛΟΣ

Η Δήλος είναι το νησί του φωτός, όπου εκεί γεννήθηκε ο Απόλλωνας και η Άρτεμις: παιδιά του Δία και της Λητούς. Ο Απόλλων-Ήλιος είναι θεός του ημερήσιου φωτός και η Άρτεμις-Σελήνη θεά του νυχτερινού φωτός. Η Δήλος είναι από τα φωτεινότερα σημεία στον πλανήτη (Χατζηδάκης 2003, 19-21). Ο ομηρικός ύμνος «Εις Απόλλωνα» αποτελεί ένα σπουδαίο κείμενο του 7^{ου}-6^{ου} αι. π.Χ. για την γέννηση του Απόλλωνα στη Δήλο και την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί σε θρησκευτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο²⁷. Το μικρό αυτό νησί κατέχει την

²⁵ Την πρώτη ανασκαφική έρευνα στην Παλαιόπολη διεξήγαγε ο Ν. Κοντολέων, βλ. Κοντολέων, Ν. 1964. Ανασκαφαί Παλαιοπόλεως Άνδρου κατ' Αύγουστον του 1956, *ΑΕ*, Χρονικά, 1-5. Το 1975 ανασκαφές πραγματοποίησε ο R.E. Witt σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, βλ. Witt. R. 1978. *Homnages à M.J. Vermaseren III*, 1320 κ.ε. Τις νεότερες έρευνες πραγματοποίησαν πρώτα η Τελεβάντου και ο Τιβέριος, βλ. Τιβέριος 1993, 209-231 και Τελεβάντου, Χ. 1986. Άνδρος: Παλαιόπολη, *ΑΔ*, Β2, 215. Εν συνέχεια η Παλαιοκρασσά-Κοπίτσα, βλ. Παλαιοκρασσά-Κοπίτσα 1996, 32-35, με όλο το ιστορικό της έρευνας.

²⁶ Για τον αποικισμό της Χαλκιδικής από την αρχαία πόλη της Άνδρου, βλ. *Άνδρος και Χαλκιδική : Πρακτικά συμποσίου, Άνδρος, 23 Αυγούστου 1997, Ανδριακά Χρονικά*, τ. 29, Άνδρος 1998.

²⁷ Ομηρ. Ύμνος, *Εις Απολλ.*, 51-60. Παραθέτω το απόσπασμα στα αρχαία ελληνικά για να αποδοθεί η ιερότητα του χώρου και να αποτυπωθεί καλύτερα η εικόνα που θα πλάσει ο καθένας για την ζωή

κεντρικότερη θέση μέσα στις Κυκλάδες και αποτελεί τον θρησκευτικό πυρήνα αυτών και όχι μόνο. Ο ποιητής Καλλίμαχος ο Κυρηναίος το 1^ο αι. πΧ. γράφει έναν ύμνο για τη Δήλο, όπου αναφέρει ότι όλες οι Κυκλάδες είναι ιερές, αλλά η Δήλος κατέχει τα πρωτεία²⁸. Οι Κυκλάδες πήραν το όνομα τους, καθώς κυκλώνουν τη Δήλο, το κεντρικότερο νησί των Κυκλάδων²⁹.

Στη Δήλο εγκαταστάθηκαν φτωχοί ακτήμονες Αθηναίοι, η οποίοι δεν είχαν καλύτερη επιλογή, οπότε και αναγκάστηκαν να μεταφερθούν εκεί. Πλούτισαν όμως, καθώς αναπτύχθηκε το ιερό, το οποίο προσέλκυε πλήθος πιστών και αυτοί τους εξυπηρετούσαν (Χατζηδάκης 2003, 44). Η Δήλος αποτέλεσε το ιερό κέντρο των Ιώνων, ένα ιερό κοινό, καθώς τους ένωσαν κοινά ενδιαφέροντα και συμφέροντα (Ζαφειροπούλου 2005a, 234). Ιερά υπερτοπικής ή πανελλαδικής ακτινοβολίας, όπως αυτό, έχουν μια ειδική λειτουργία μέσα στο χρόνο (Γούναρης 1999, 99-100). Ο Gruben (2000, 161) αναφέρει ότι οι Ίωνες, και κυρίως οι Νάξιοι, ίδρυσαν από τις αρχές της πρώτης χιλιετίας ιερά για τα δίδυμα αδέρφια, Απόλλωνα και Άρτεμη, καθώς και για την μητέρα τους Λητώ. Ακόμη ίδρυσαν ιερά για την Δήμητρα, την Ήρα, και πάνω στο όρος Κύνθος για τον Δία και την Αθηνά.

Το παλαιότερο δείγμα ανθρώπινης παρουσίας στο νησί είναι ένας οικισμός του β' μισού της 3^{ης} χιλιετίας που τοποθετείται στο όρος Κύνθος. Στη συνέχεια

νησί της Δήλου. Η Δήλος δεν είναι εύφορη και δεν έχει κτηνοτροφία, οι κάτοικοι της ζουν από τα χρήματα που αφήνουν οι πιστοί που καταφτάνουν στο ιερό για να θυσιάσουν:

«Δῆλ', εἰ γὰρ κ' ἐθέλοις ἔδος ἔμμεναι υἱὸς ἐμοῖο,

Φοίβου Ἀπόλλωνος, θέσθαι τ' ἔνι πίονα νηόν,-

ἄλλος δ' οὔτοις σεῖόποθ' ἄψεται οὐδέ σε λήσει:

οὐδ' εὐβων σε γ' ἔσεσθαι οἴομαι οὔτ' εὐμηλον,

οὐδέ τρύγην οἴσεις οὔτ' ἀρ φυτὰ μυρία φύσεις.

εἰ δέ κ' Ἀπόλλωνος ἔκαεργου νηὸν ἔχησθα,

ἄνθρωποι τοι πάντες ἀγινήσουσ' ἐκατόμβας,

ἐνθάδ' ἀγειρόμενοι, κνίσση δε τοι ἄσπετος αἰεὶ

δημοῦ ἀναῖξει βοσκήσεις θ' οἷ κέ σ' ἔχωσι

χειρὸς ἀπ' ἄλλοτρίης, ἐπεὶ οὐ τοι πῖαρ ὑπ' οὔδας».

²⁸ Καλλιμ., *Εἰς Δήλον*, 2-4. Συγκεκριμένα: «ἤ μὲν ἅπασαι Κυκλάδες, αἱ νήσων ἱερώταται εἰν ἀλί κείνται, εὐμνοὶ: δῆλος δὲ ἐθέλει τὰ πρῶτα φέρεσθαι ἐκ Μουσέων...».

²⁹ Διον. Περιηγ., *Οἰκουμ. Περιηγ.*, 526. Συγκεκριμένα: «Δῆλον ἐκυκλώσαντο καὶ οὖνομα Κυκλάδες εἰσι».

υπάρχει ένα κενό μέχρι την μυκηναϊκή περίοδο καθώς δεν τεκμηριώνεται κατοίκηση στο α΄ μισό της 2^{ης} χιλιετίας. Μυκηναϊκή κεραμική χρονολογημένη στην ΥΕ ΙΙΙ (περίπου 1400-1200 π.Χ.) έχει εντοπιστεί σε πολλά σημεία του ιερού. Κάποια κτηριακά κατάλοιπα και λίγοι τάφοι έχουν τοποθετηθεί σε αυτή την περίοδο. Στο τέμενος του Απόλλωνα³⁰, το πιο πρώιμο κτίσμα είναι ο «ναός Γ», ο οποίος βρίσκεται 6 μ. ανατολικά του Οίκου των Ναξίων (εικ. 12). Αρχικά χρονολογήθηκε στην μυκηναϊκή περίοδο, κάτι που πλέον δεν γίνεται αποδεκτό. Η χρονολόγηση βασίστηκε στην παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής στα θεμέλια του κτηρίου. Αυτό όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί ως καθοριστικός παράγοντας, καθώς μυκηναϊκή κεραμική μαζεύτηκε από όλο το χώρο του ιερού. Έτσι λόγω του επιμήκους σχήματος του και της μνημειώδους θύρας ο «ναός Γ» χρονολογείται στην γεωμετρική περίοδο (Bruneau και Ducat 2010, 31-32 και 186). Συνοψίζοντας, κατά τη μυκηναϊκή περίοδο υπάρχει ένας αξιοσημείωτος οικισμός στην Δήλο, λόγω όμως της συνεχούς κατοίκησης και των παλαιών ανασκαφών δεν μπορούμε να βγάλουμε πολλά συμπεράσματα για τις διάφορες εκφάνσεις της ζωής των κατοίκων.

Κάτω από το Αρτεμίσιο των αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων στη Δήλο, εντοπίστηκε κτήριο, το οποίο ήταν χτισμένο με ογκόλιθους από γρανίτη και χρονολογείται στους μυκηναϊκούς χρόνους (εικ. 13) (Gallet de Santerre και Tréheux 1947-48, 148-151). Αυτή η χρονολόγηση θεωρείται ασφαλής λόγω του βάθους και της τοιχοδομίας των θεμελίων, αλλά και λόγω του προσανατολισμού των τοίχων που ταιριάζει με τα υπόλοιπα μυκηναϊκά κτήρια. Το κτήριο ήταν στενόμακρο, με διαστάσεις: μήκος 15,30 μ. και πλάτος 4 μ. εξωτερικά και 2,65 μ. εσωτερικά. Η μνημειώδης είσοδος ήταν στα ανατολικά. Το κτήριο αυτό φαίνεται πως δεν ήταν ανεξάρτητο, αλλά ανήκε σε ένα μεγαλύτερο σύνολο κτηρίων. Η χρήση του δεν είναι καθόλου βέβαιη και θεωρείται αρκετά απίθανο να είναι πρόδρομο κτήριο του ναού των ιστορικών χρόνων. Ο ναός των ιστορικών χρόνων χτίστηκε στην αρχή του 7^{ου} αιώνα και είχε διαστάσεις σηκού 8,60 x 9,60 μ.. Πιστεύεται ότι υπήρχε και πρόναος ο οποίος δεν σώθηκε. Στην ελληνιστική περίοδο έγιναν μετατροπές (Bruneau και Ducat 2010, 220-222).

Υπομυκηναϊκή φάση, όπως στα περισσότερα νησιά, δεν συναντάται, ενώ στοιχεία για την παρουσία κατοίκων κατά την ΠΓ υπάρχουν, αλλά είναι λιγοστά.

³⁰ Η πρωταρχική μελέτη για το ιερό του Απόλλωνα, με αναλυτικά τους διάφορους ναούς και τα λουπά οικοδομήματα, βλ. Courby 1921, 174-241.

Αυτά τα δεδομένα δεν δηλώνουν απαραίτητα την διακοπή της κατοίκησης στο νησί, αλλά η έλλειψη αρχαιολογικών καταλοίπων από αυτή την περίοδο ίσως έγκειται στο οικονομικό πλαίσιο της εποχής αυτής με την φτώχεια που επικρατεί (Bruneau και Ducat 2010, 33). Στη Δήλο βρέθηκε κεραμική του 10^{ου} αιώνα, αλλά σε μεγαλύτερη ποσότητα ήταν η κεραμική της γεωμετρικής περιόδου. Μεγάλη ποσότητα βρέθηκε στην περιοχή του ιερού του Απόλλωνα (Desborough 1972, 279). Έντονη και ιδιαίτερος σημαντική ήταν η ανθρώπινη παρουσία κατά την ΥΓ περίοδο, ενώ δεν λείπουν οι αναφορές του Ομήρου³¹ για την Δήλο (Bruneau και Ducat 2010, 33). Τον 7^ο αι. σημαντική ήταν η παρουσία και επιρροή της Νάξου στο νησί, ενώ από τα μέσα του 6^{ου} αι. φαίνεται να κυριαρχεί η Πάρος. Ιδιαίτερα εντυπωσιακά είναι τα αφιερώματα και τα κτήρια που χάρισαν οι δύο κυκλαδικές πόλεις στο νησί. Ακολούθησε η αθηναϊκή κυριαρχία στο νησί. Είναι λογικό να διεκδικείται η πνευματική κυριαρχία αυτού του τόπου, αφού έχει αναδειχθεί σε ένα μεγάλο θρησκευτικό κέντρο (Ζαφειροπούλου 2007a, 6-7).

Άλλο ένα ιερό εντοπίστηκε στα ΒΔ του όρους Κύνθος και ήταν αφιερωμένο στην Ήρα, σύμφωνα με τις πολλές επιγραφές πάνω σε αγγεία. Το πρώτο ιερό της Ήρας έχει περικλειστεί μέσα στο δεύτερο Ηραίο του τέλους του 6^{ου} αι. Το σχήμα του είναι σχεδόν τετράγωνο και οι διαστάσεις του πολύ μικρές (Plassart 1928, 150-154· Mazarakis Ainian 1997, 182-183).

Το αρχαϊκό λιμάνι ήταν στα ΒΔ του νησιού. Ήταν μικρό και με την αύξηση του πληθυσμού του νησιού και των επισκεπτών, το λιμάνι επεκτάθηκε. Ο Χατζηδάκης υποστηρίζει ότι, είναι πιθανό οι κάτοικοι μέχρι τον 5^ο αι. να ζούσαν στη νότια Ρήνεια, σε πόλη που σήμερα έχει εν μέρει κατακρημνιστεί στη θάλασσα και η Δήλος να ήταν μόνο ιερός τόπος. Την ελληνιστική περίοδο χτίστηκε σπουδαία πόλη με δημόσια και ιδιωτικά κτήρια (Χατζηδάκης 2003, 40-43).

ΔΟΝΟΥΣΑ

³¹ *Οδυσ.*, ζ, 162-165.

Στη θέση **Βαθύ Λιμενάρι**, σε ένα επίμηκες ακρωτήριο στη νοτιοανατολική πλευρά της Δονούσας, πάνω από πρωτοκυκλαδικά κατάλοιπα³², χτίστηκε ένας μικρός οικισμός, ο οποίος είχε σύντομη διάρκεια ζωής³³. Χρονολογείται μεταξύ του 9^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ.³⁴. Στα δυτικά του ακρωτηρίου, σχηματίζεται ιδιαίτερα απάνεμος και προφυλαγμένος από τα καιρικά φαινόμενα κολπίσκος κατάλληλος για την προσάραξη μικρών πλοίων. Μονοπάτι οδηγεί από την θάλασσα προς τον οικισμό, ενώ ένα δεύτερο μονοπάτι ενώνει το ακρωτήριο με την ενδοχώρα του νησιού (εικ. 16) (Ζαφειροπούλου 1971a, 210-211· Φιλανιώτου 2005, 286-287). Τα οικοδομήματα ήταν τοποθετημένα κατά τον μακρύ άξονα του ακρωτηρίου (εικ. 14). Όλα τα σπίτια ήταν μικρού μεγέθους με ένα ή δύο δωμάτια, εκτός από δύο κτήρια που εντοπίστηκαν στα νότια του οικισμού και παρουσιάζουν μεγαλύτερες διαστάσεις (Ζαφειροπούλου 1990, 44-45).

Στα βόρεια και στα ανατολικά του οικισμού χτίστηκε αμυντικό τείχος που προστατεύει τα σπίτια από τις δυο πλευρές, από όπου υπήρχε πρόσβαση. Στις άλλες πλευρές ο απότομος βράχος προσέφερε φυσική οχύρωση. Το τείχος φαίνεται να παρουσιάζει τρεις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, τουλάχιστον στο ΒΑ τμήμα που ανασκάφηκε σε μεγάλη έκταση. Από την πρώτη φάση εντοπίστηκαν δύο σκέλη του τείχους που σχηματίζουν γωνία. Το συγκεκριμένο τείχος είχε πάχος 0,85-0,95 μ. και ήταν κατασκευασμένο από μικρού λίθους. Εν συνεχεία, με την επέκταση του οικισμού προς τα βόρεια τα τείχη επεκτάθηκαν και ισχυροποιήθηκαν. Έτσι το νέο τείχος, ελαφρώς πλατύτερο (0,90-1 μ.), περιέκλεισε μερικώς το παλαιότερο και στο σημείο επαφής τους σχηματίστηκε άνδηρο που μοιάζει με πύργο. Η τοιχοποιία του αποτελείται από δύο σειρές μεγάλων λίθων. Σε μια τρίτη φάση προστέθηκε ένας προμαχώνας στα ανατολικά για την προστασία του μονοπατιού που οδηγούσε από την ενδοχώρα στο οικισμό. Η κύρια είσοδος φαίνεται πως ήταν ανάμεσα στον

³² Στην Δονούσα υπήρχε έντονη ανθρώπινη παρουσία κατά την ΠΚ περίοδο καθώς εκτός από τον οικισμό στο Βαθύ Λιμενάρι, υπήρχε και άλλος οικισμός στα Β του νησιού, βλ. Ζαφειροπούλου 1990, 44.

³³ Ο οικισμός ανασκάφηκε και μελετήθηκε τις περιόδους 1967, 1969, 1970, 1971, 1973 από την έφορο Φ. Ζαφειροπούλου, βλ. Ζαφειροπούλου 1970, 1971a, 1971b.

³⁴ Η χρονολόγηση έγινε κυρίως από την άφθονη κεραμική, η οποία χρονολογείται από την ανασκαφέα στη ΜΓ και ΥΓ περίοδο και παρατηρούνται επαφές με την γειτονική Νάξο, αλλά και την Εύβοια και Ρόδο. Αναλυτικά για την κεραμική, βλ. Ζαφειροπούλου 1990, 47-53.

προμαχώνα και τα παλαιότερα τείχη. Την είσοδο διέτρεχαν εγκάσιτοι τοίχοι μήκους 4,80 μ. που οδηγούσαν σε μία κλίμακα. Ενδιαφέρουσα είναι η εύρεση πλήθους θαλάσσιων βότσαλων στην περιοχή, τα οποία πιθανόν αποθηκεύονταν για να χρησιμοποιηθούν σε κάποια εχθρική επίθεση (Ζαφειροπούλου 1971a, 211-213).

Τα σπίτια ήταν χτισμένα όχι μόνο στο πλάτωμα που διαμορφώνονταν στην κορυφογραμμή του ακρωτηρίου, αλλά και στην απότομη πλαγιά. Όλα τα σπίτια ήταν λίθινα από τοπικό ασβεστόλιθο. Σε πολλά από τα σπίτια υπήρχαν κτιστά θρανία και μία ορθογώνια ή στρογγυλή εστία στην γωνία τους. Το σύννηθες μήκος των τοίχων των οικιών ήταν 4/4,5 – 6/6,5 μέτρα και το πλάτος τους 0,55 με 0,90 μ. Τα δάπεδα ήταν από πατημένο χώμα, ενώ οι στέγες ήταν επίπεδες, κατασκευασμένες πιθανόν με δοκάρια, καλάμια και πατημένο χώμα. Τα δύο μεγαλύτερα κτήρια που προαναφέρθηκαν είχαν συνολικές διαστάσεις 11 x 4,5 μ. και βρίσκονταν στα νότια του οικισμού, σε προνομιακή θέση. Ίσως ήταν χτισμένα σε δύο φάσεις, ενώ ένας χώρος ερμηνεύτηκε ως υπαίθρια αυλή. Μέσα σε ένα από τα σπίτια αυτά ήρθε στο φως μία γεωμετρική ταφή ενός ενηλίκου και ενός βρέφους. Ίσως πρόκειται για μητέρα και παιδί που βρήκαν μαζί το θάνατο (Ζαφειροπούλου 1990, 44-45). Το ένα από τα δύο μεγάλα κτήρια κατά την ανασκαφή είχε ονομαστεί αφιδωτό κτήριο, λόγω του τριγωνικού δωματίου που διαθέτει (Ζαφειροπούλου 1970, 426), κάτι που στις επόμενες διαστάσεις σταματάει.

Στη δυτική πλαγιά του ακρωτηρίου και κοντά στα κτήρια X1 και X3 εντοπίστηκαν δύο τεράστιες πυρές (εικ. 15). Αυτές περιείχαν οστά ζώων, θαλασσινά όστρεα και κάποια ποσότητα κεραμικής (Ζαφειροπούλου 1970, 428· 1971b, 466· Mazarakis Ainian 1997, 194-195). Το γεγονός ότι η ίδια η ανασκαφέας δεν ερμήνευσε αυτές τις πυρές, δεν μας επιτρέπει να βγάλουμε πολλά συμπεράσματα (Gounaris 2005, 30). Πάντως, έχουν ερμηνευτεί με πολλούς τρόπους, ένας εκ των οποίων είναι ότι αποτελούν κατάλοιπα καύσης νεκρών (Coldstream 1977, 91). Μία ερμηνεία όμως που δεν μπορεί να αποκλειστεί είναι η εξής: οι πυρές να ήταν κοινόχρηστες εστίες και να τελούνταν σε αυτές θυσίες, με τις αποθέσεις των σπουπιδιών να γίνονται επί τόπου (Fagerström 1988, 72). Ένας μικρός κρατήρας φαίνεται να έχει λατρευτική χρήση (Ζαφειροπούλου 1990, 47).

ΘΗΡΑ

Η Θήρα είναι ένα από τα νοτιότερα νησιά των Κυκλάδων και ιδιαίτερα κοντά με την Κρήτη. Η Θήρα ιδρύθηκε από Δωριείς της Πελοποννήσου κατά τον πρώτο ελληνικό αποικισμό (Craik 1980, 30). Κατά τον Ηρόδοτο³⁵ την Θήρα ίδρυσε ο Θήρας, ο οποίος ήταν γιος του Αυτεσίωνος, με καταγωγή από το γένος των Καδμείων. Ο Θήρας βασίλευε στη Σπάρτη ως επίτροπος των ανιψιών του Ευρυσθένου και του Προκλέους. Μόλις αυτοί ενηλικιώθηκαν και κατέλαβαν την εξουσία. Ο Θήρας, μαζί με Σπαρτιάτες και κάποιους Μινύες, ίδρυσε την Θήρα και έδωσε το όνομα του στη πόλη. Προηγουμένως, το νησί σύμφωνα πάλι με τον Ηρόδοτο³⁶ ονομαζόταν Καλλίστη.

Ο σπουδαίος οικισμός του Ακρωτηρίου, που θάφτηκε κάτω από την τέφρα για να φτάσει σε μας σχεδόν αναλλοίωτος, είχε μακρά διάρκεια ζωής από την 5^η χιλιετία και την Νεολιθική εποχή ως την ΥΚ Ι. Η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και η εγκατάλειψη του οικισμού του Ακρωτηρίου³⁷, σήμερα χρονολογούνται στα μέσα του 17^{ου} αι. (1646 +/- 20 π.Χ.).

Μονόλιθος

Στη συνέχεια το νησί ερημώθηκε και περνούν κάποιοι αιώνες, ώσπου να δημιουργηθούν πάλι οι συνθήκες, για να προσφέρεται για κατοίκηση. Πριν το τέλος

³⁵ Ηροδ., *Ιστορ.*, 4.147-148. Συγκεκριμένα αναφέρει: «τὸν δὲ αὐτὸν τοῦτον χρόνον Θήρας ὁ Αὐτεσίωνος τοῦ Τεισαμενοῦ τοῦ Θερσάνδρου τοῦ Πολυνείκεος ἔστειλε ἐς ἀποικίην ἐκ Λακεδαίμονος. ἦν δὲ ὁ Θήρας οὗτος, γένος ἑὼν Καδμείος, τῆς μητρὸς ἀδελφὸς τοῖσι Ἀριστοδήμου παισὶ Εὐρυσθένει καὶ Προκλέϊ... ἀυξηθέντων δὲ τῶν ἀδελφιδέων καὶ παραλαβόντων τὴν ἀρχὴν... ἐπὶ τούτους δὴ ὦν ὁ Θήρας λεῶν ἔχων ἀπὸ ταῶν φυλέων ἔστειλε, συνοικήσων τούτοις οὐδαμῶς ἐξελῶν αὐτοὺς ἀλλὰ κάρτα οἰκηέμενος. ἐπεὶτε δὲ καὶ οἱ Μινύαι».

³⁶ Ηροδ., *Ιστορ.*, 4.147.4.

³⁷ Η βιβλιογραφία για το Ακρωτήρι είναι εκτενής. Παραπέμπω, ενδεικτικά το τρίτομο έργο Doulas, Ch. (επιμ.) 1978 και 1980. *Thera and the Aegean World*, τομ. I-II London και Hardy, D. et.al. (επιμ.) 1990. *Thera and the Aegean World*, τομ. III London. Για νεότερες παρατηρήσεις βλ. Ντούμας, Χ. 2005. *Θήρα. Προϊστορικοί χρόνοι*, επιμ. Α.Βλαχόπουλος, στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 312-319. Επίσης, Μαρινάτου, Ν. 2014. *Ακρωτήρι. Η βιογραφία μιας χαμένης πολιτείας*, Αθήνα.

της μυκηναϊκής περιόδου, το νησί κατοικήθηκε εκ νέου, όπως μαρτυρά η κεραμική του 12^{ου} από την θέση Μονόλιθος (Ντούμας 2005, 317). Πρώτοι δημοσίευσαν τη θέση οι Doumas και Warren (1979, 232-236), οι οποίοι βασιζόμενοι στην κεραμική που είχε περισυλλεχθεί κατά καιρούς υποστήριξαν ότι πρόκειται για μια θέση με διάρκεια ζωής σε όλη τη ΥΕ ΙΙΙ. Η θέση Μονόλιθος τοποθετείται στην ανατολική ακτή της Θήρας (εικ. 17). Είναι ένας βραχώδης χαμηλός λόφος 29 μ. και πριν την έκρηξη ήταν μια νησίδα λίγα μέτρα από την ακτή. Στην παραλία δημιουργήθηκε λιμάνι από πέτρα που λατομήθηκε επί τόπου, από τα ανατολικά του λόφου (Vlachopoulos 2007, 105-106). Η θέση σήμερα χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη και μέση. Επιφανειακά εντοπίστηκαν κάποια γεωμετρικά όστρακα, αλλά τα στοιχεία δεν επαρκούν για να πούμε ότι υπάρχει συνέχεια ανάμεσα στις δύο περιόδους (Vlachopoulos 2008, 480). Μελλοντική έρευνα θα διαλευκάνει την εικόνα για αυτή τη θέση.

Μέσα Βουνό

Η αρχαία Θήρα³⁸ ήταν χτισμένη στη θέση Μέσα Βουνό σε υψόμετρο 369 μ. (εικ. 18). Η θέση αυτή είναι ένας φυσικά οχυρός λόφος, ο οποίος δεσπόζει ανάμεσα σε δύο πεδιάδες στη ΝΑ ακτή του νησιού (Ευσταθίου 2005, 322). Η πρόσβαση στη πόλη φαίνεται πως γινόταν από τα ΒΔ, όπου υπάρχει ένα διάσελο το οποίο σήμερα ονομάζεται Σελλάδα και τοποθετείται ανάμεσα στους λόφους του Προφήτη Ηλία και Μέσα Βουνό. Δρόμος με αλληπάλληλες γωνίες κατεβαίνει βαθμιαία στα δύο λιμάνια της πόλης. Τα πετρώματα της περιοχής δεν είναι ηφαιστειακά, αλλά σχιστόλιθοι και ασβεστόλιθοι (Sperling 1973, 37-38).

Δεν είναι ιδιαίτερα ξεκάθαρο από πότε κατοικείται η θέση, αλλά έχει προταθεί ο 9^{ος} αι. Η πρωιμότερη κεραμική προέρχεται από τα νεκροταφεία και χρονολογείται στον 8^ο αι., ενώ οι πρωιμότερες επιγραφές στα τέλη του ίδιου αιώνα. Η πόλη μετράει πάνω από χίλια χρόνια ζωής και φτάνει ως τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια (Sperling 1973, 73).

³⁸ Ανασκαφικές έρευνες στην Θήρα πραγματοποίησε ο F. Hiller von Gaertringen στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αι. οι οποίες δημοσιεύτηκαν σε τέσσερις τόμους, βλ. Hiller von Gaertringen, F. 1899-1909.

Η πόλη δεν διαθέτε ακρόπολη και καταλάμβανε μόνο το ανώτερο μέρος του Μέσα Βουνού. Έχει μήκος 700 μ. και μέγιστο πλάτος λιγότερο από 200 μ. Με βάση το μικρό μέγεθος της πόλης (35 στρέμματα η κατοικημένη περιοχή) υπολογίζεται ότι οι κάτοικοι δεν ήταν δυνατό να ξεπερνούσαν τις 2000, αριθμός που επιβεβαιώνεται και από την χωρητικότητα του ελληνιστικού θεάτρου (1500 θέσεις). Οι δρόμοι και το πολεοδομικό σχέδιο φαίνεται πως προσαρμόστηκαν στην τραχιά μορφολογία του εδάφους, όμως τα κτήρια ακολούθησαν κάποια κύρια λογική στη διευθέτησή τους. Η αγορά τοποθετείται στο κέντρο της πόλης (Sperling 1973, 74-75).

Είναι πιθανό να υπήρχαν κάποια τείχη από τα πρώιμα χρόνια της ζωής της πόλης, αλλά τα στοιχεία που προέκυψαν από τις ανασκαφές δεν ξεκαθαρίζουν πλήρως την κατάσταση. Ένας μέρος των τειχών στο ΒΔ άκρο της πόλης χρονολογήθηκε στο 3^ο μ.Χ. αι. και σχετίστηκε με άμυνα κατά των Γότθων (Sperling 1973, 90). Η πόλη διέθετε δύο λιμάνια, την Οία και την Ελευσίνα, στη θέση των σημερινών οικισμών **Καμάρι** και **Περίσσα**. Στα δύο αυτά επίμεια παρατηρούνται οργανωμένοι οικισμοί και νεκροταφεία. Ο οικισμός της Οίας ήταν σύγχρονος με την πόλη της Θήρας και συγκεκριμένα χρονολογείται από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τον 7^ο αι. μ.Χ. (Ευσταθίου 2001a, 231-232). Η ανασκαφή του νεκροταφείου³⁹ του Καμαρίου έχει δώσει σπουδαία ευρήματα που χρονολογούνται από το β' μισό του 8^{ου} π.Χ. ως τον 2^ο – 3^ο μ.Χ. αιώνα (εικ. 19) (Ευσταθίου 2001b, 301-302). Ως τώρα, ο οικισμός της Ελευσίνας δεν μπορεί τοποθετηθεί πριν τους ελληνιστικούς χρόνους (Ευσταθίου 2005, 322). Στο νησί υπήρχαν και άλλες εγκαταστάσεις, αγροτικής κυρίως φύσης, όπως στο Ακρωτήρι κατά τον 7^ο – 6^ο αι. π.Χ. (Vlachopoulos 2007, 110).

Το μέρος που χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως νεκροταφείο της πόλης ήταν στη ΒΔ πλαγιά της **Σελλάδας**. Οι ταφές στο νεκροταφείο αυτό χρονολογούνται στην ΜΓ και ΥΓ περίοδο, δηλαδή τον 8^ο αι. π.Χ. Το νεκροταφείο της αρχαϊκής και κλασικής εποχής ήταν ως επί το πλείστον στη ΒΑ πλαγιά της Σελλάδας. Μέρος του νεκροταφείου της αρχαϊκής Θήρας ανέσκαψε ο Ν. Ζαφειρόπουλος⁴⁰. Το νερό προερχόταν πιθανόν από την μικρή πηγή της Ζωοδόχου Πηγής στην ΒΑ πλαγιά του λόφου του Προφήτη Ηλία (Sperling 1973, 91-92).

Στις παλιές ανασκαφές εντοπίστηκαν τρία ιερά στην αρχαία πόλη της Θήρας. Σπουδαίο ιερό, του οποίου το ελληνιστικό κτίσμα σώζεται σε άριστη κατάσταση είναι

³⁹ Αναλυτικά για την ανασκαφή του νεκροταφείου της Οίας, βλ. Ευσταθίου 2001b, 301-320.

⁴⁰ Αναλυτικά για τις ανασκαφές, βλ. Ζαφειρόπουλος, Ν. 1961-1970. Ανασκαφή Θήρας, ΠΑΕ.

του Απόλλωνος Καρνείου (εικ. 20) (Sperling 1973, 82-85). Σήμερα⁴¹ χρονολογείται στον 7^ο αι. και περιγράφεται ως διμερής οίκος με τετράγωνο σηκό. Ένα περιαστικό ιερό της Αφροδίτης κοντά στην είσοδο της πόλης ανασκάφηκε από τον Σιγάλα⁴² και χρονολογείται από τα ΥΓ ως τα Ρωμαϊκά χρόνια (Sigalas 2000, 241-245). Ένα δεύτερο ιερό κοντά στην πόλη της αρχαίας Θήρας είναι το κτήριο της Σελλάδας (εικ. 21), πλάι στο αρχαίο νεκροταφείο. Το κτήριο είναι ορθογώνιο και αποτελείται από 5 χώρους. Ο χώρος Α φαίνεται πως ήταν ο κύριος και στα δυτικά του βρισκόταν άλλοι 4 ορθογώνιοι χώροι. Με βάση τα ευρήματα χρονολογείται στον 8^ο με 6^ο αι. π.Χ. (Ευσταθίου 1998, 805-808). Αρχικά αποδόθηκε στη Δήμητρα, ενώ αργότερα στην Ήρα (Mazarakis Ainian 2012-2013, 100). Δύο ακόμη εξωαστικά ιερά έχουν ερευνηθεί: το ηρώον του Αχιλλέα⁴³ στο Καμάρι και ένα ακόμη ιερό, πιθανόν της Αθηνάς (Gouparis 2005, 60, πιν. Β). Το πρώτο χρονολογείται στα αρχαϊκά, ίσως και γεωμετρικά χρόνια (Σιγάλας και Ματθαίου 2000-2003, 259-261).

Κατά την ΥΓ περίοδο (γύρω στο 720 π.Χ.) σημαντικό ήταν το εργαστήριο παραγωγής αγγείων που αναπτύσσεται, πιστό στην γεωμετρική παράδοση με εμφανή τον επαρχιακό χαρακτήρα (Ευσταθίου 2005, 323). Η Θήρα θα ιδρύσει τον 7^ο αι. μία αποικία στη Βόρεια Αφρική, την Κυρήνη (Reger 2004, 783). Επίσης, διατηρεί εμπορικές σχέσεις με όλα τα μεγάλα κέντρα του ελλαδικού χώρου και της Ανατολικής Μεσογείου, δωρικά και ιωνικά (Ζαφειροπούλου 2001, 225).

ΙΟΣ

Η Ίος είναι ένα εύφορο νησί στο κέντρο των νότιων Κυκλάδων. Οικιστές του νησιού ήταν Ίωνες σύμφωνα με το γεωγραφικό λεξικό του Στέφανου Βυζάντιου,

⁴¹ Μια πρόσφατη έρευνα για τον συγκεκριμένο ναό και τα νέα δεδομένα, βλ. Ευσταθίου και Μπίτης 2006, 117-126.

⁴² Το ιερό ανασκάφηκε την δεκαετία του 1990. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε λόγω του θανάτου του ανασκαφέα. Για το ιερό της Αφροδίτης στη Θήρα, βλ. Σιγάλας 1998, 808-809. Επίσης, βλ. Sigalas 2000, 241-245

⁴³ Για το Ηρώον του Αχιλλέως στην Θήρα και κάποιες επιγραφές πάνω σε όστρακα που βρέθηκαν στο ιερό, βλ. Σιγάλας και Ματθαίου 2000-2003, 259-268.

καθώς επίσης ανήκει στα νησιά που διεκδικούν την καταγωγή του Ομήρου⁴⁴, κάτι που αντικατοπτρίζεται και στα νομίσματα⁴⁵.

Τα πρωιμότερα ίχνη κατοίκησης ανέρχονται στην ΠΕΧ. Θέσεις της ΠΚ ΙΙ κυρίως περιόδου, έχουν εντοπιστεί στον Πλακωτό, την Αγία Θεοδότη, τις Πλάκες, το Μαγγανάρι⁴⁶ και τον Σκάρκο. Μοναδική ανεσκαμμένη θέση είναι αυτή του **Σκάρκου**⁴⁷, ο οποίος βρίσκεται κοντά στην αρχαία πόλη και αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους οικισμούς της ΠΚ περιόδου που μας είναι γνωστοί έως σήμερα. Στοιχεία για την Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Ίο αντλούμε από το νεκροταφείο, που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τον οικισμό του Σκαρκού (Μαρθάρη 2005a, 298).

Χώρα Ίου

Η αρχαία πόλη με το όνομα Ίος τοποθετείται κάτω από την σύγχρονη Χώρα του νησιού (Reger 2004, 743· Lauffer 1989, 279). Παρόλα αυτά, η μετάβαση από την εποχή του Χαλκού σε αυτή του Σιδήρου παραμένει σκοτεινή για την Ίο, καθώς ως τώρα δεν έχουν έρθει στο φως στοιχεία για την ΠΓ και Γ περίοδο. Από την αρχαϊκή περίοδο και εξής, τα κινητά ευρήματα τεκμηριώνουν την συνεχή κατοίκηση της πόλης. Η Ίος ήταν μια μικρή πόλη-κράτος, η οποία δέχτηκε την ηγεμονία των ναυτικών δυνάμεων που κυριάρχησαν διαδοχικά στο Αιγαίο, λόγω της αδυναμίας της να αντισταθεί (Μαρθάρη 1999, 32-33).

Έρευνες σωστικού και συστηματικού χαρακτήρα έγιναν στην αρχαία πόλη λόγω της έντονης ανοικοδόμησης του σύγχρονου οικισμού της Χώρας. Αποσαφηνίστηκε καλύτερα η έκταση που καταλάμβανε η πόλη. Οι περιηγητές⁴⁸ την

⁴⁴ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Ίος. Συγκεκριμένα αναφέρει: «ἀπὸ Ἰώνων οἰκισάντων, ὅθεν ἦν Ὀμήρου μήτηρ».

⁴⁵ Στα νομίσματα της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου απεικονίζεται κεφαλή του Ομήρου με το όνομα Όμηρος στον εμπροσθότυπο, βλ. Μαρθάρη 1999, 35.

⁴⁶ Στο Μαγγανάρι σκάφτηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι, βλ. Graindor 1904, 309.

⁴⁷ Για τις ανασκαφές, τα οικοδομικά λείψανα, τα κινητά ευρήματα, αλλά και την σημασία της θέσης μέσα στο Αιγαίο της ΠΕΧ, βλ. Μαρθάρη, Μ. 1990. Σκάρκος: Ένας Πρωτοκυκλαδικός Οικισμός στην Ίο, στο Μιχοπούλου Α. και Α. Μπάκαλου (επιμ.), στο *Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Διαλέξεις, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Διαλέξεις 1986-1989*, Αθήνα, 97-100.

⁴⁸ Βλ. Ross, L. 1912. *Inselreisen I*, Stuttgart und Tubingen.

τοποθετούσαν στην κορυφή του λόφου και την νότια πλαγιά του⁴⁹, όμως οι έρευνες έδειξαν ότι εκτεινόταν και στη δυτική πλαγιά. Στο λόφο του Κάστρου έχουν εντοπιστεί επίσης κτίσματα μεγάλου μεγέθους, πιθανόν δημόσιου χαρακτήρα. Η ήδη οχυρή θέση ενισχύθηκε από τείχος που περιέβαλε όλο το λόφο. Το τείχος είχε είσοδο στα Ν, σε σημείο όπου έχει εντοπιστεί λαξευτή κλιμακωτή κατασκευή που οδηγούσε στο λιμάνι. Είναι πιθανό να υπήρχε άλλη μία είσοδος απέναντι από την εκκλησία του Ευαγγελισμού, όπου το τείχος στρέφεται προς Α (Μαρθάρη 1982, 359). Με βάση την κεραμική σε μία τομή που πραγματοποιήθηκε σύρριζα στο τείχος, αυτό χρονολογήθηκε στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο. Αρκετά τμήματα του βέβαια φαίνεται να έχουν επίδιορθωθεί κατά την ελληνιστική. Το τείχος έχει πάχος 2,10 μ. και σωζόμενο ύψος 3 ως 4 μ. Τα κτήρια που ανασκάφηκαν ως σήμερα ήταν ύστερα με λίγη κεραμική αρχαϊκής περιόδου στα κατώτερα στρώματα (Μαρθάρη 1988, 512-513).

Στην περιοχή της αρχαίας πόλης ανασκάφηκε ναός, πιθανόν του Πυθίου Απόλλωνος. Τοποθετείται κάτω από την χριστιανική εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης, η οποία είχε κτιστεί με οικοδομικά μέλη από τον αρχαίο ναό. Ο αρχαίος ναός είχε τις ίδιες διαστάσεις με την εκκλησία. Από την γύρω περιοχή περισυλλέχθηκαν πολλές επιγραφές (Graindor 1904, 308-309).

ΚΕΑ

Η Κέα είναι ένα από τα μεγαλύτερα Κυκλαδονήσια, καταλαμβάνει το ΒΔ άκρο τους και βρίθκει σημαντικών αρχαιολογικών θέσεων⁵⁰. Τα πρώτο όνομα της Κέας ήταν Υδρούσα και πρώτοι κάτοικοι της ήταν νύμφες, όπως επισημαίνει ο φιλόσοφος του 4^{ου} αι. π.Χ., Ηρακλείδης ο Ποντικός⁵¹. Ο Κείος λόγιος Ιωάννης

⁴⁹ Στην θέση μόνο της σημερινής Χώρας της Ίου και όχι περιμετρικά.

⁵⁰ Μία από τις πρώτες αρχαιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις, που έχουν να κάνουν με την νήσο Κέα, συνέθεσε ο Κείος Κ. Μάνθος το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι., βλ. Μάνθος, Κ. 1991. *Αρχαιολογία και Ιστορία της νήσου Κέας*, Εισαγωγή-Μεταγραφή-Σχόλια Λ. Μενδώνη, Κέα.

⁵¹ Ηρακλ. Ποντ., *Πολ. Κείων*, 1-2. Συγκεκριμένα λέει: «Ἐκαλεῖτο μὲν Ὑδροῦσσα ἡ νῆσος. Λέγονται δὲ οἰκῆσαι νύμφαι πρότερον αὐτήν». Επίσης, για το όνομα Υδρούσα βλ. Ηούχιος, *Λεξικόν*, s.v. Ὑδροῦσσα.

Ψύλλας (1920, 26-28) αναφέρει ότι η Κέα, όπως και τα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων, αποικίσθηκε από Έλληνες στα τέλη της 2^{ης} με αρχές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. Νωρίτερα, στα τέλη του 12^{ου}- αρχές του 11^{ου} αι. είχε καταφτάσει στο νησί ο ήρωας Κέως από την Ναύπακτο. Σε αυτόν οφείλει το όνομα του το νησί των δυτικών Κυκλάδων. Στην αρχαία γραμματεία⁵², η Κέα αναφέρεται ως τετράπολις. Οι πόλεις αυτές είναι η Κορησσία, η Ιουλίδα, η Καρθαία και η Ποιήεσσα, οι οποίες φαίνεται να ιδρύονται τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.

Η παλαιότερη τεκμηριωμένη ανθρώπινη παρουσία στο νησί της Κέας ανάγεται στην TN περίοδο με το οικισμό της Κεφάλας⁵³, ο οποίος ιδρύθηκε περίπου το 3300 π.Χ. και είχε διάρκεια ζωής έναν αιώνα (Βενιέρη 2005, 206-207). Η Κέα ανήκει στην μεταλλοφόρα γραμμή των Δυτικών Κυκλάδων, της οποίας τα κοιτάσματα, όπως προκύπτει από τα έως τώρα δεδομένα, δεν εκμεταλλεύτηκαν κατά την ΠΕΧ, αλλά κατά την ΥΕΧ⁵⁴.

Αγία Ειρήνη

Η σημαντικότερη και μακροβιότερη προϊστορική θέση του νησιού είναι η Αγία Ειρήνη, που βρίσκεται στον όρμο του Αγίου Νικολάου στην περιοχή που είναι χτισμένο το εκκλησάκι της Αγίας Ειρήνης. Ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας παρατηρούνται από την TN, αλλά ο πρώτος οικισμός χρονολογείται κατά την ΠΚ II. Μετά από μία μικρή περίοδο εγκατάλειψης ιδρύθηκε πάλι οικισμός στις αρχές της ΜΚ (2000/1900 π.Χ.) (Χωρέμη, Βλασσοπούλου και Βενιέρη 2002, 11-14). Στην ΜΚ χρονολογείται το πρώτο τείχος και η πρώτη φάση του ιερού (Caskey 1971, 363 και 385). Κατά την ΥΕΧ I στην Αγία Ειρήνη είναι έντονη η μινωική επίδραση (Morris και Jones 1998, 189). Κατά την ΥΚ I και II, το τείχος επισκευάζεται και η πόλη

⁵² Ψευδ. Σκυλ., *Περιπλ.* 58.3-4. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Κέως, αὕτη τετράπολις· Ποιήεσσα πόλις καὶ λιμὴν, Κορησσία, Ἰουλὶς, Καρθαία».

⁵³ Αναλυτικά για την θέση Κεφάλα στην ΒΔ Κέα, βλ. Coleman, J. 1997. *Kephala, A late Neolithic settlement and cemetery, Keos I*, Princeton.

⁵⁴ Για την μεταλλουργία της Κέας, βλ. Gale, N.H. 1998. The role of Kea in metal production and trade in the Late Bronze Age, στο Mendoni L.G. and A. Mazarakis Ainian (επιμ.), στο *Kea-Kythnos: History and Archaeology. Proceedings of an International Symposium Kea-Kythnos. 22-25 June 1994*. Meletimata 27, Athens, 737-758. Επίσης, βλ. Broodbank, C. 2009. *Οι Πρώιμες Κυκλαδες, Μια ανάλυση στο πλαίσιο της νησιωτικής αρχαιολογίας*, Αθήνα.

ανασυγκροτείθηκε με εκτεταμένο οικοδομικό πρόγραμμα και εξελιγμένο δίκτυο αποχέτευσης. Ο πληθυσμός της πόλης υπολογίζεται περίπου στους 500 κατοίκους· σχετικά μικρός καθώς στην YEX ο αριθμός των κατοίκων ενός οικισμού ανερχόταν περίπου στους 1000 (Schofield 1998, 119).

Σε αντίθεση με την YEX I, που είναι εντονότατη η μινωική επίδραση, κατά την YEX III ο οικισμός της Αγίας Ειρήνης έχει έντονες μυκηναϊκές επιρροές και δίνει την εικόνα ότι είναι αναπόσπαστο τμήμα πολιτισμικά του μυκηναϊκού κόσμου. Η κεραμική είναι η καλύτερη απόδειξη για αυτό, καθώς μαρτυρά τις επαφές του οικισμού με γειτονικές μυκηναϊκές θέσεις, αλλά και με πιο μακρινές θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως την Αργολίδα (Morris και Jones 1998, 189-191). Ο οικισμός και το τείχος φαίνεται ότι καταστράφηκαν, κατά την YM IB/ YE II περίοδο, από κάποιο δυνατό σεισμό. Επισκευάστηκε όμως στα μυκηναϊκά χρόνια και ίσως δέχεται επεμβάσεις και κατά τους ιστορικούς χρόνους (Caskey 1971, 374-376). Αυτός ο καταστροφικός σεισμός στο Κτήριο Α εντοπίζεται στο τέλος της φάσης VII, ενώ στην φάση VIII, την μυκηναϊκή φάση, επισκευάστηκε και κατοικήθηκε η ΒΑ γωνία του κτηρίου (Cummer και Schofield 1984, 32-34).

Το τείχος είχε μία κύρια πύλη και έναν αμυντικό πύργο κοντά της (εικ. 22). Ένας δρόμος οδηγούσε από την κύρια πύλη στο εσωτερικό του οικισμού. Διάδρομοι παρατηρούνται γύρω από τις περισσότερες οικίες. Κατά την YE IIIA, επισκευάστηκαν πολλά από τα σπίτια και η κατοίκηση συνεχίστηκε στον οικισμό. Κτήρια εντοπίστηκαν και εκτός των τειχών. Το νεκροταφείο εντοπίζεται στα δυτικά και ανατολικά του βόρειου τμήματος του οικισμού (Caskey 1971, 372-378). Οι περισσότεροι, βέβαια, τάφοι που ανασκάφηκαν ανήκουν στην ΜΚ περίοδο (Χωρέμη, Βλασσοπούλου και Βενιέρη 2002, 21). Στα κτήρια της Αγίας Ειρήνης χρησιμοποιήθηκαν δύο ειδών τοπικοί λίθοι: ένας πρασινωπός σχιστόλιθος και ένας μπλε-γκρι ασβεστόλιθος. Οι οροφές ήταν από δοκάρια, ξύλα και λάσπη. Σημαντικό ήταν και το αποχετευτικό σύστημα που διέθετε η πόλη (Caskey 1971, 388-390).

Το ιερό στην Αγία Ειρήνη της Κέας έχει μακρόχρονη ιστορία (εικ. 23). Η λατρεία στον χώρο συνεχίστηκε μέχρι την ελληνιστική περίοδο. Κατά τη διάρκεια της ζωής του το επίμηκες αυτό κτήριο, αλλάξε αρκετές φορές μορφή. Στην YE IIIΓ φάση, υπήρχαν σαφείς αλλαγές στη διαρρύθμιση του χώρου. Σε αυτή τη φάση, χτίστηκαν πιο ευρύχωρα θρανία κατά μήκος του βορειοανατολικού και νοτιοδυτικού τοίχου του δωματίου 6. Ένα νέο στοιχείο σε αυτό το δωμάτιο αυτή την περίοδο είναι η παρουσία

ενός κτιστού βωμού, κάτι που κάνει αδιάφραστη τη λατρευτική χρήση του χώρου. Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν μπορεί να καταστεί κατανοητό εάν συνεχίστηκε μία συγκεκριμένη λατρεία ή αν υπήρξε κάποια αλλαγή (Caskey 1998, 123-128· Ekschmitt 1993, 139-140).

Η ΠΓ κεραμική ήταν άφθονη στο χώρο του ιερού (Desborough 1972, 160). Στο κτήριο εντοπίστηκε με βεβαιότητα στρώμα ΠΓ περιόδου στα δωμάτια 1, 2 και 3. Όμως η σημαντικότερη δραστηριότητα και αρχιτεκτονική εξέλιξη κατά την ΠΓ επισημαίνεται στο δωμάτιο 6, όπου εντός του χτίστηκε ένα μικρό δωμάτιο, το ΒΒ. Από την διάταξη του χώρου κατά την περίοδο αυτή φαίνεται πως το μικρό αυτό ιερό (ΒΒ) ήταν απομονωμένο από τον υπόλοιπο ιερό χώρο και η πρόσβαση σε αυτό γινόταν αυτόνομα. Στους γεωμετρικούς χρόνους το ιερό μεταφέρθηκε στο δωμάτιο 1 και διατηρήθηκε εκεί μέχρι την κλασική περίοδο (Caskey 1998, 127). Εκεί βρέθηκε κεφάλι από γυναικείο άγαλμα⁵⁵. Η κεραμική που συνδέεται με το στρώμα που ανήκει το κεφάλι χρονολογείται από την ΜΓ ΙΙ έως την ΥΓ Ι (Caskey 1981, 129-130· Mazarakis Ainiian 1997, 170). Το κεφάλι χρησιμοποιήθηκε με διαφορετικό τρόπο από αυτόν, που χρησιμοποιήθηκε στα χρόνια που κατασκευάστηκε (Fagerstrom 1988, 73).

Μετά από κάποιους αιώνες εγκατάλειψης παρατηρείται εκ νέου δραστηριότητα στην περιοχή, στα ρωμαϊκά χρόνια. Για παράδειγμα, στο Κτήριο Α μετά από εγκατάλειψη του χώρου στην ΥΕ ΙΙΑ 2, ο χώρος επανακατοικήθηκε στους Ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους (Cummer και Schofield 1984, 34).

Ο έλεγχος και η προστασία κάθε επικράτειας γινόταν μέσω των πύργων που τοποθετούνταν σε κομβικά σημεία. Η επικοινωνία των πόλεων κρατών γινόταν μέσα από ένα δίκτυο δρόμων (Βενιέρη 2005, 208). Υπάρχει φυσική διαίρεση του νησιού σε τέσσερα υποδιαίρεσεις, λόγω των γεωγραφικών ορίων που διαμορφώνουν δύο ρεματιές. Οι Γεωργίου και Φαράκλας πιστεύουν ότι αυτά τα φυσικά χαρακτηριστικά σίγουρα θα έπαιζαν το ρόλο τους στην πολιτική διαίρεση των τεσσάρων πόλεων. Η

⁵⁵Στο χώρο αυτό βρέθηκε ένα κεφάλι γυναικείου πηλίνου αγάλματος τοποθετημένο μέσα σε πήλινο δακτύλιο και πάνω σε κτιστή κατασκευή. Αυτό ήταν σε δεύτερη χρήση καθώς χρονολογείται σε προγενέστερη φάση και είναι έργο μινωικό. Το σώμα του εντοπίστηκε και αυτό μέσα στον ευρύτερο χώρο, σε κατώτερο στρώμα. Πιθανόν λόγω του τριγωνικού πιγουνιού του, οι πιστοί της ΠΕΧ πίστεψαν ότι απεικονίζει τον γενειοφόρο Διόνυσο. Βλ. Caskey, M. 1986. *Keos II. The temple at Ayia Irini: The statues*, Princeton. Επίσης, βλ. Caskey 1981, 127-135.

μία ρεματιά ξεκινάει από την περιοχή Σκλάβος Κορησσίας στα ΒΑ, φτάνει ως την Αγία Άννα, από όπου στρίβει προς τα ΝΑ, περνάει την Κάτω Μερια και εκτείνεται ως το νοτιότερο σημείο, στην περιοχή Τάμελος. Η δεύτερη ρεματιά ξεκινά από τη θέση Παούρας στο κέντρο τη δυτικής πλευράς και κατευθύνεται ΒΑ ως των λόφο με τους ανεμόμυλους, αφού διασχίσει πρώτα την Πανάγρα και το Πετροβούνι (Georgiou και Faraklas 1985, 220-222). Άλλη έρευνα διαφοροποιεί κάπως τα όρια μεταξύ των επικρατειών των πόλεων. Τα σύνορα μεταξύ Κορησσίας και Ποιήεσσας μεταφέρονται νοτιότερα και σύνορο τους ορίζεται το φαράγγι Ξυλά. Τα σύνορα μεταξύ Κορησσίας και Ιουλίδας δεν είναι καθόλου ξεκάθαρα. Ίσως να ξεκινούσαν από τον κόλπο του Οτζιά (Cherry, Davis και Mantzourani 1991, 235-236· Whitelaw 1998, 233-234).

Οι Γεωργίου και Φαράκλας (1993, 46-48) ύστερα από υπολογισμούς με βάση την έκταση των πόλεων, των αγροτικών εγκαταστάσεων στην ύπαιθρο και των καλλιεργήσιμων γαιών υπολογίζουν τον πληθυσμό του νησιού την Αρχαϊκή περίοδο περίπου στις 10000. Η κάθε πόλη υπολογίζεται σε 400 με 500 κατοίκους, ενώ η κάθε μία από τις τέσσερις περιφέρειες (τις χώρες δηλαδή των πόλεων) εικάζεται ότι είχε 2.500 κατοίκους περίπου, με την Καρθαία να έχει ελαφρώς περισσότερους. Από την άλλη πλευρά, η έρευνα των Whitelaw και Davis (1991, 280· Whitelaw 1998, 234) υπολογίζει τους κατοίκους της πόλης της Κορησσίας σε 1000.

Κορησσία

Η Κορησσία ήταν μία τειχισμένη πόλη με λιμάνι. Η νεκρόπολη της τοποθετείται στα Δ και Ν του ακρωτηρίου του Αγίου Γεωργίου (Georgiou και Faraklas 1985, 208). Ο Ψύλλας (1920, 29) υποστηρίζει βασιζόμενος στον Στέφανο Βυζάντιο⁵⁶, ότι η Κορησσία πρωτοκατοικήθηκε το 16^ο αι. από Κρήτες. Η αρχαία Κορησσία τοποθετείται πάνω από τον σύγχρονο οικισμό Λιβιάδι ή Κορησσία. Απλωνόταν σε δύο πλατώματα στην κορυφογραμμή του ακρωτηρίου και χωριζόταν στην κάτω ακρόπολη (βόρεια) και την άνω ακρόπολη (νότια) (εικ. 24) (Welter 1954, 52-56).

Στη κάτω ακρόπολη, που καταλαμβάνει το ύψωμα του Αγίου Σάββα, το τείχος διακρίνεται μόνο στα δυτικά, ενώ η ανατολική πλευρά ίσως βρίσκεται κάτω από τον σύγχρονο οικισμό. Το τείχος της κάτω ακρόπολης ήταν κατασκευασμένο από τοπικό

⁵⁶ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Κορησσία.

σχιστόλιθο. Το τείχος της άνω ακρόπολης εντοπίζεται να συνεχίζει την πορεία του και νοτιότερα στην κορυφή της Αγίας Τριάδας. Το κύριο τείχος είναι από ασβεστολιθικές πλίνθους ακανόνιστου σχήματος. Η διαφορά στο πέτρωμα των δύο οχυρώσεων αποδίδεται στο γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε πέτρα που βγήκε επί τόπου από κάθε κορυφή και δεν σχετίζεται με την χρονολόγηση. Η νότια επέκταση του τείχους της άνω ακρόπολης δεν είχε εντοπιστεί από τους παλαιότερους μελετητές. Το τείχος αυτό έχει μικρό πάχος (1,20 μ.) και στη νότια απόληξη είναι ορατός ένας ημικυκλικός πύργος. Το τείχος αυτό φαίνεται ότι ήταν πρόχειρα χτισμένο και προστέθηκε σε κάποια περίπτωση έκτακτης ανάγκης πάνω στο προϋπάρχον (Whitelaw και Davis 1991, 269-274). Και στις δύο οχυρώσεις, ο Maier (1958, 7-11) είχε περιγράψει και σημειώσει στο τοπογραφικό του σχέδιο πύργους και στις δύο οχυρώσεις, τετράγωνους στην κάτω ακρόπολη και ημικυκλικούς στην άνω ακρόπολη (εικ. 25). Οι Whitelaw και Davis (1991, 269-272) όμως δεν επαληθεύουν την πληροφορία αυτή, εκτός από την ύπαρξη ενός ημικυκλικού πύργου ή προμαχώνα στη ΝΔ γωνία της οχύρωσης της άνω ακρόπολης (εικ. 26-27).

Σε όλη την ανατολική πλαγιά εντοπίστηκαν αρχαία άνδρα, τα οποία κατασκευάστηκαν για την καλύτερη διαμόρφωση του χώρου της πόλης και τοίχοι αρχαίων οικιών (εικ. 26). Εντός των τειχών, εντοπίστηκαν τοίχοι αρχαίων κτηρίων μικρών διαστάσεων, κυρίως από σχιστόλιθο. Στην άνω ακρόπολη υπάρχει ναός άγνωστης θεότητας, το οποίο παρουσιάζει ομοιότητες με τον ναό του Απόλλωνα στην Καρθαία. Γεωμετρικά επιφανειακά ευρήματα δεν έχουν τελικώς εντοπιστεί. Τεκμηριωμένη είναι η κατοίκηση της πόλης από τον 7^ο αι. ως και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια (Whitelaw και Davis 1991, 274-278). Η μεγαλύτερη και πλουσιότερη περιοχή λόγω των εύφορων εκτάσεων ήταν η ΒΔ, που ανήκε στην αρχαία Κορησσία (Georgiou και Faraklas 1985, 221-223).

Ιουλίς

Η Ιουλίς ήταν μία τειχισμένη πόλη, η οποία καταλάμβανε την περιοχή του Κάστρου της σύγχρονης πόλης της Κέας και ιδρύθηκε κατά την αρχαϊκή περίοδο (Georgiou και Faraklas 1985, 208). Πήρε το όνομα της, κατά τον Στέφανο Βυζάντιο, από την ομώνυμη κρήνη⁵⁷. Είναι η μόνη από τις τέσσερις πόλεις της Κέας, η οποία

⁵⁷ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, σ.ν. Ιουλίς. Συγκεκριμένα παραθέτει: «Ιουλίς, πόλις ἐν Κέῳ τῆ νήσῳ, ἀπὸ Ιουλίδος κρήνης».

δεν βρίσκεται στα παράλια αλλά στην ενδοχώρα του νησιού. Από τον λόφο που ήταν χτισμένη είναι δυνατή η εποπτεία της θάλασσας στα δυτικά ως τις ακτές της Εύβοιας και της Λαυρεωτικής (Χωρέμη, Βλασσοπούλου και Βενιέρη 2002, 26-27). Στον Οτζιά⁵⁸, εντοπίστηκαν σημαντικές λιμενικές εγκαταστάσεις και διατυπώθηκε η άποψη ότι εκεί βρισκόταν το λιμάνι της Ιουλίδας (Cherry, Davis και Mantzourani 1991, 236). Δεν υπάρχει όμως, κάποια αρχαιολογική ή γραπτή μαρτυρία που να επιβεβαιώνει αυτό (Whitelaw 1998, 233). Η Ιουλίδα αναπτύχθηκε λόγω της καίριας γεωγραφικής της θέσης και κυρίως της εγγύτητας της με τα λιμάνια της Καρθαίας στα ανατολικά και της Κορησσίας στα δυτικά. Τοποθετείται πάνω σε φυσικό σταυροδρόμι (Georgiou και Faraklas 1985, 221). Το άστυ της Ιουλίδας το περιέβαλαν δύο σειρές οχυρωματικών τειχών. Το εσωτερικό τείχος προστάτευε την ακρόπολη, ενώ το εξωτερικό τείχος τοποθετείται χαμηλά στην πλαγιά του λόφου. Τμήματα των τειχών σώζονται στην δυτική και ανατολική πλευρά του Κάστρου (Welter 1954, 71-73· Maier 1958, 6-7). Τα αρχαιολογικά στοιχεία που έχουμε για την Ιουλίδα είναι ελάχιστα και τυχαία, καθώς δεν έχει διερευνηθεί διεξοδικά. Σπουδαίο μνημείο είναι το λαξευτό λιοντάρι τεραστίων διαστάσεων (7^{ος}-6^{ος} αι.) που τοποθετείται στο ΝΑ τμήμα της πόλης (Βενιέρη 2005, 209). Μελλοντική έρευνα θα φωτίσει όλες τις άγνωστες πτυχές της πόλης.

Καρθαία

Η τειχισμένη πόλη της Καρθαίας⁵⁹ στην περιοχή Πόλες, στα ΝΑ παράλια του νησιού, διέθετε λιμάνι⁶⁰ και διάφορες άλλες εγκαταστάσεις (εικ. 28) (Maier 1958, 13·

⁵⁸ Για τις λιμενικές εγκαταστάσεις στον κόλπο του Οτζιά, βλ. Σπονδύλης, Η. 1998. Ένα βυθισμένο λιμενικό έργο στον Οτζιά Κέας, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 699-712.

⁵⁹ Οι πρώτες εκτεταμένες ανασκαφές στο νησί έγιναν στην Καρθαία. Πρώτα από τον Δανό Brönsted, ο οποίος επιδόθηκε σε αρχαιοκαπηλεία, βλ. Brönsted, P.O. 1826. *Reisen und Untersuchungen in Griechenland*, Paris. Έπειτα, ανασκαφική έρευνα πραγματοποίησε ο Βέλγος Graindor σε συνεργασία με την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, βλ. Graindor, P. 1905. *Fouilles de Karthaia*, *BCH* 29, 329-361 και *BCH* 30, 1906, 92-102. Πληροφορίες για τις ιστορικές πηγές και ανασκαφικές έρευνες που αφορούν την Καρθαία, βλ. Μενδώνη, Λ. 1998. Ιστοριογραφία και αρχαιολογικές έρευνες, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 17-48.

Georgiou και Faraklas 1985, 208-209). Οφείλει το όνομα της, κατά τον Στέφανο Βυζάντιο, στον ήρωα Κάρθιο⁶¹. Τα ερείπια της αρχαίας πόλης της Καρθαίας εκτείνονται σε όλη την έκταση, της φυσικά οχυρωμένης και βραχώδους θέσης⁶², Άσπρη Βίγλα. Από τα επιφανειακά ευρήματα προκύπτει μακραίωνη ανθρώπινη παρουσία στην θέση, από την YEX ως τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες (Μενδώνη 1985-90, 311-313). Τα τείχη της πόλης, τα οποία εδράζονται κατά κύριο λόγο στο φυσικό βράχο έχουν πάχος μόλις 1,20-1,50 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 12 μ. Η τειχισμένη περιοχή από την θάλασσα ως την κορυφή σχηματίζει τριγωνική κάτοψη και στο τείχος δημιουργούνται οδοντώσεις, καθώς τα ευθύγραμμα τμήματα διακόπτονται συνεχώς, αλλάζοντας το τείχος πορεία. Το τείχος είναι χτισμένο από ντόπιους πολυγωνικούς ογκόλιθους από σχιστόλιθο ή σιπολίνη (είδος μαρμαρόπετρας), κατά παραλλαγή του τραπεζιόσχημου συστήματος. Εντοπίζονται τουλάχιστον έξι πύλες, με την κύρια να βρίσκεται στη νότια κλιτύ του λόφου (Μενδώνη 1989, 154-157· Σημαντώνη-Μπουρνιά, Μενδώνη και Πανάγου 2009, 107-108).

Στα ανατολικά της κύριας πύλης, ξεπροβάλλει ένας ωοειδής βραχώδης όγκος διαμέτρου 50 μ. Πάνω στο πλάτωμα που διαμορφώνεται εντοπίστηκαν πολλά κτηριακά κατάλοιπα (Μενδώνη 1989, 157-158). Εκεί παρατηρείται και η πρώτη επιβεβαιωμένη κατοίκηση στη περιοχή, η οποία χρονολογείται στους γεωμετρικούς χρόνους (εικ. 30). Αυτό το μικρό πλάτωμα φαίνεται πως ήταν ο πρώτος πυρήνας της πόλης. Αυτό τεκμηριώνεται από κάποια αποσπασματικά κτηριακά κατάλοιπα και πλήθος ευρημάτων, τα οποία εντοπίστηκαν σε μία επίχωση που είχε δημιουργηθεί, από φερτό υλικό μεταξύ του βράχου και του ναού του Απόλλωνα. Η θέση του μικρού αυτού λόφου ήταν κατάλληλη για την πρόιμη αυτή εγκατάσταση, καθώς είναι φυσικά οχυρή, προστατευμένη από τους βόρειους ανέμους, ανάμεσα από τις κοιλάδες του Βαθυπόταμου και του Καλαμίτσι και σε άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα (Παπανικολάου 1998, 556).

⁶⁰ Για το αρχαίο λινάνι της Καρθαίας, βλ. Mendoni, L.G. και N.Mourtzas 1989. An archeological approach to coastal sites: The example of the ancient harbor of Karthaiia, *Παρνασσός* 32, 387-403.

⁶¹ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Καρθαία. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Κάρθαια, μία τῆς ἐν Κέῳ τετραπόλεως, ἀπὸ Καρθίου τελευτήσαντος ἐκεῖ».

⁶² Ενδεικτικό είναι ότι ο Πίνδαρος, *Παιάνας*, 4.13-14, την αναφέρει ως «ἐλαχύνωτον στέρονον χθονός».

Στη νότια κλιτύ της ακροπόλεως, ανάμεσα από αυτό το βραχώδες έξαρμα και το τείχος της πόλης τοποθετείται, πάνω σε ένα άνδηρο, ναός της Αθηνάς που χρονολογείται στην ΥΑρχ περίοδο (εικ. 29). Στη Ν κλιτύ της ακροπόλεως και ακριβώς Α του ωοειδούς βραχώδους όγκου τοποθετείται επίσης ένας ναός, αυτός του Πυθείου Απόλλωνα⁶³, ο οποίος χρονολογείται το 530 π.Χ.⁶⁴ (Μενδώνη 1989, 158-165· Παπανικολάου 1998, 556-559). Εκτός από την λοφοσειρά της Άσπρης Βίγλας, που τοποθετείται η πόλη, αρχαιολογικά κατάλοιπα που σχετίζονται με αυτή εντοπίστηκαν στις κοιλάδες Βαθυποτάμου και Καλαμίτσι, στις λοφοσειρές Πασαλιμάνι και Καυκάσου και την θέση Πηγαδάκι (Μενδώνη 1989, 171-180). Στην κοιλάδα του Βαθυποτάμου εντοπίστηκε τμήμα του συστήματος υδροδότησης της πόλης και ανασκάφηκε τμήμα του θεάτρου, ενώ στην κοιλάδα του Καλαμιτσίου τοποθετείται το νεκροταφείο (Μενδώνη 1985-90, 312-313· Βενιέρη 2005, 209).

Ποιήεσσα

Η Ποιήεσσα ιδρύθηκε πιθανόν προς τα τέλη του 6^{ου} αι. στη δυτική ακτή της Κέας, στο λόφο των Φυρών ή της Παναγιάς της Σωτήρας (Χωρέμη, Βλασσοπούλου και Βενιέρη 2002, 33). Βρίσκεται στη νότια πλευρά της ομώνυμης κοιλάδας. Είναι τειχισμένη, διαθέτει λιμάνι, ενώ το νεκροταφείο της τοποθετείται στα ΒΑ (Georgiou και Faraklas 1985, 208-209). Το τείχος ακολουθεί τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, έχεις πάχος 1-1.50 μ. και σώζεται σε ύψος έως και 10 μ. Η έκταση που περικλείει ανέρχεται περίπου στα 40 στρέμματα. Είναι χτισμένο με κάποια παραλλαγή του τραπεζιόσχημου συστήματος και χρονολογείται με βάση την τειχοδομία στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Επίσης, διακρίνονται κάποιοι πύργοι καμπύλης ή

⁶³ Για τα δύο σπουδαία αυτά μνημεία σημαντικές είναι οι εξής μελέτες για την αρχιτεκτονική και διακόσμηση τους, βλ. Παπανικολάου, Α. 1998. Η στέγη του ναού της Αθηνάς στην Καρθαία, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 583-608. Στο ίδιο Τουλούπα, Ε. 1998. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Αθηνάς στην Καρθαία: Περίληψη, 609-624. Επίσης, στο ίδιο Τριάντη, Ι. 1998. Αρχαϊκά αγάλματα της Κέας, 449-458.

⁶⁴ Για την ανασκαφή των δύο μνημείων, βλ. Graindor, P. 1905. *Fouilles de Karthaia*, *BCH* 29, 329-361, αλλά και Brönsted, P.O. 1826. *Reisen und Untersuchungen in Griechenland*, Paris. Πρόσφατα έγιναν εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου και συγκεκριμένα του Ν τμήματος της πόλης, όπου έχουν εντοπιστεί σημαντικά μνημεία, βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Μενδώνη και Πανάγου 2009.

ορθογώνιας κάτοψης, ενώ η κύρια πύλη εντοπίζεται με κάποια επιφύλαξη στην ανατολική πλευρά (Γαλάνη, Μενδώνη και Παπαγεωργιάδου 1987, 239-240).

Στο εσωτερικό της ακρόπολης εντοπίζεται πλήθος κτηριακών καταλοίπων και αναλημματικών τοίχων (εικ. 31). Τα διάφορα κτήρια φαίνεται να προσαρμόζονται στην μορφολογία του εδάφους, αλλά με βάση κάποιους συγκεκριμένους άξονες, γεγονός που δηλώνει οργανωμένη οικοδόμηση και πολεοδομία και όχι άναρχο χτίσιμο, όπου προστίθενται κτήρια, το ένα δίπλα στο άλλο. Στο χώρο που βρίσκεται το ξωκκλήσι της Παναγίας, εντοπίστηκαν επιφανειακά μαρμάρια θραύσματα, νομίσματα, καλής ποιότητας κεραμική και ένας μαρμάρινος πεσσίσκος, εντοιχισμένος στον περίβολο της εκκλησίας με την επιγραφή στο θεό Απόλλωνα. Έξω από τα τείχη, εντοπίζονται αναλημματικοί τοίχοι που κατέρχονται ως την θάλασσα σε μια πύσχημη κατασκευή, πιθανόν το αρχαίο επίγειο της πόλης. Με βάση τα επιφανειακά ευρήματα η θέση φαίνεται να είχε διάρκεια ζωής από τον 6^ο αι. π.Χ. ως τα πρώτα μεταχριστιανικά χρόνια. Στην ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας επισημάνθηκαν αρκετοί μικροί οικισμοί και αγροτικές εγκαταστάσεις των ιστορικών χρόνων (Γαλάνη, Μενδώνη και Παπαγεωργιάδου 1987, 240-241)

Η Μενδώνη (1985-90, 311) υποστήριξε παλιότερα, ότι η διαίρεση των εκτάσεων του νησιού σε τέσσερις αυτόνομες και ανεξάρτητες πόλεις ίσχυε τουλάχιστον ως τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Όμως, ο Reger (1998, 633-634), βασιζόμενος στο Στράβωνα⁶⁵, υποστήριξε ότι κατά το τέλος 4^ο αι π.Χ. (πρώιμη ελληνιστική περίοδο), η Ιουλίδα απορρόφησε την Κορησσία και η Καρθαία την Ποιήεσσα. Αυτό το ενδιαφέρον γεγονός συνέβη, κατά τον ίδιο, εξαιτίας των αλλαγών στις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, με την αλλαγή στον έλεγχο των εδαφών στην αρχή της ελληνιστικής περιόδου. Αυτό δεν παρατηρείται μόνο στην Κέα, αλλά και σε άλλα νησιά του Αιγαίου.

ΚΙΜΩΛΟΣ

⁶⁵ Στραβ., *Γεωγρ.*, 10.5.6. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Κέως δὲ τετράπολις μὲν ὑπῆρξε, λείπονται δὲ δύο, ἢ τε Ἰουλις καὶ ἡ Καρθαία, εἰς ἅς συνεπολίσθησαν αἱ λοιπαί, ἢ μὲν Ποιήεσσα εἰς τὴν Καρθαίαν ἢ δὲ Κορησίαν εἰς τὴν Ἰουλίδα».

Η Κίμωλος είναι ένα μικρό νησί των Δυτικών Κυκλάδων, πολύ κοντά στην Μήλο. Ο Στράβων κάνει αναφορά στην Κίμωλο, λέγοντας ότι το όνομα της προέρχεται από την κιμωλία γη⁶⁶.

Στην Κίμωλο υπήρχε μυκηναϊκός οικισμός στην περιοχή **Ελληνικά ή Λίμνη**, στα ΝΔ του νησιού (εικ. 32). Αυτός τεκμηριώνεται από την ύπαρξη θαλαμοειδών τάφων, αλλά και από μυκηναϊκά όστρακα από τάφους ιστορικών χρόνων. Τα όστρακα ανήκουν στον εικονιστικό ρυθμό και τον ρυθμό με πολύποδα. Αυτό είναι σημαντικό, διότι τους συγκεκριμένους ρυθμούς τους συναντάμε μόνο στη Νάξο. Η κεραμική χρονολογείται κυρίως στο β' μισό του 12^{ου} αι., δηλαδή στην ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο και δύο μόνο όστρακα στον 14^ο – 13^ο αι. Στα ΒΔ του νησιού, στη θέση Βρωμολίμνη, εντοπίστηκε ένας θαλαμοειδής τάφος και διατυπώθηκε η άποψη μήπως υπήρχε και εκεί ένας μυκηναϊκός οικισμός (Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998, 9-11), κάτι που χρειάζεται περαιτέρω έρευνα για να τεκμηριωθεί.

Στη θέση Ελληνικά ή Λίμνη βρισκόταν η αρχαία πόλη της Κιμώλου. Εκτεινόταν μέχρι το νησάκι του Αγίου Ανδρέα. Σήμερα όμως, με την άνοδο της στάθμης της θάλασσας το μεγαλύτερο μέρος της πόλης έχει βυθιστεί (Τριάντη 2005α, 304). Ο οικισμός στα Ελληνικά δεν γνωρίζουμε αν συνέχισε να κατοικείται ακατάπαυστα από τα μυκηναϊκά έως τα γεωμετρικά χρόνια ή αν υπήρχε κάποια διακοπή (Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998, 11). Ο Lauffer (1989, 329) αναφέρει την ύπαρξη τοίχων, λειψάνων κτηρίων και ιερού της Αθηνάς. Ο χώρος είναι σε χρήση ως τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα. Έχει ανασκαφεί το νεκροταφείο⁶⁷ της πόλης της Κιμώλου, στις θέσεις Κοφτό και Λίμνη, στα Ελληνικά. Οι περισσότεροι από τους τάφους της θέσης Λίμνη ήταν γεωμετρικοί, οι οποίοι έδωσαν πολλά ευρήματα (ιδιαίτερος κεραμική) που οδηγούν σε κάποια συμπεράσματα για την αρχαία πόλη της Κιμώλου (Πάντου και Δίτσα 2011, 417-418).

⁶⁶ Στραβ., *Γεωγρ.*, 10.5.1. Συγκεκριμένα αναφέρει: «ἐγγὺς δὲ τούτων Κίμωλος, ὅθεν ἢ γῆ ἢ Κιμωλία».

⁶⁷ Πολλοί τάφοι είχαν ανοιχτεί και συληθεί από τον 18^ο και 19^ο αι., βλ. Πάντου και Δίτσα 2011, 417. Ανασκαφές στο νεκροταφείο είχαν πραγματοποιήσει οι δύο πρώην έφοροι, κ. Κοντολέων και κα. Ζαφειροπούλου, βλ. Κοντολέων, Ν.Μ., 1972. Επιτύμβιος στήλη της Κιμώλου, *Κιμωλιακά Β'*, 9-12. και Ζαφειροπούλου, Φ.Ν. 1973. Περί του αρχαίου νεκροταφείου εις τον Όρμον Λίμνης της Κιμώλου, *Κιμωλιακά Γ'*, Αθήνα, 81-118.

Σε μια ακόμη θέση, στη περιοχή **Καλαμίτσι** (εικ. 33), στη νότια ακτή του νησιού εντοπίστηκε επιφανειακά κεραμική της ΥΚ, αλλά και της ΥΓ περιόδου και εξής (Σαμαρτζίδου-Ορκοπούλου 1997, 952). Η θέση αυτή τοποθετείται ακριβώς απέναντι από τη Μήλο και είναι πιθανόν να αποτελούσε το πέρασμα προς το ταχύτερο δρόμο επικοινωνίας μεταξύ των δύο νησιών (Πάντου και Δίτσα 2011, 415-416).

Στο **Παλιόκαστρο**, στο ψηλότερο λόφο του νησιού στα βορειοδυτικά, τοποθετείται μία θέση εκ της οποίας σήμερα είναι ορατά μόνα κάποια τείχη (Πάντου και Δίτσα 2011, 416). Ο Μουστάκας⁶⁸ (1957, 8) είχε παρατηρήσει την παρουσία πολλών οστράκων επιφανειακά που τα χρονολόγησε στην γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο. Διέκρινε επίσης την πύλη του τείχους και μία δεξαμενή (εικ. 34).

ΚΥΘΝΟΣ

Οι αρχαίοι ιστορικοί και λεξικογράφοι δίνουν ποικίλες πληροφορίες για τους αποικιστές της Κύθνου. Ο Στέφανος Βυζάντιος⁶⁹ αναφέρει ότι ο Κύθνος, ηγέτης των Δρυόπων, μετανάστευσε από την Εύβοια στην Κύθνο και χάρισε το όνομα του στο νησί. Ο Ηρόδοτος⁷⁰ επισημαίνει ότι οι κάτοικοι της Κύθνου κατά τα Μηδικά ήταν Δρύοπες. Οι Δρύοπες⁷¹ πρέπει να εποίκησαν την Κύθνο στα τέλη της ΥΕΧ. Αργότερα το νησί αποικίστηκε από Ίωνες από την Αθήνα με επικεφαλής τον Κέστωρα και τον Κεφαλήνο (Μαζαράκης Αινιάν 1993, 219).

⁶⁸ Ο Χαρίδημος Μουστάκας ήταν Δικηγόρος των Μικτών Δικαστηρίων του Καΐρου και διδάκτορας της Νομικής. Ήταν αρχαιόφιλος με καταγωγή από την Κίμωλο και αποφάσισε το β' τέταρτο του 19^{ου} να περπατήσει το νησί και να καταγράψει τις αρχαιότητες, βλ. Μουστάκας 1957, 1.

⁶⁹ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Κύθνος. Συγκεκριμένα αναφέρει: «νήσος πρὸς τῇ Δρουπίδι τῶν Κυκλάδων ἀπὸ Κύθνου κτίσαντος.».

⁷⁰ Ηροδ. 8.46.4. Σημειώνει: «Κύθνιοι δὲ μίαν καὶ πεντηκόντερον, ἐόντες συναμφοτέροι οὔτοι Δρύοπες».

⁷¹ Οι Δρύοπες ήταν φύλο που τοποθετείται στην στενή περιοχή μεταξύ Μηλίδος και Φωκίδος. Πήραν το όνομα τους είτε από τη δρυ, είτε από τον βασιλιά τους τον Δρύοπα, ο οποίος ήταν γιος του Απόλλωνα (Βάλληνας 1896, 5). Επίσης, οι Δρύοπες αναφέρονται ως φύλο θеспρωτικό, που κατείχαν την περιοχή του αμβρακικού κόλπου πριν χτιστεί από τους Κορινθίους η Αμβρακία, βλ. Τζουβάρα-Σούλη, Χ. 1992. *Αμβρακία, Μελέτες για την Άρτα 1*, Αθήνα.

Η ανθρώπινη δραστηριότητα στο νησί της Κύθνου τεκμηριώνεται ήδη από την Μεσολιθική εποχή, με έναν οικισμό στη θέση Μαρουλάς⁷². Στη Κύθνο κατά την ΠΕΧ παρατηρείται έντονη μεταλλευτική δραστηριότητα. Η θέση των Σκουριών αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες θέσεις τήξης χαλκού στην Ελλάδα⁷³. Νέες θέσεις ήρθαν στο φως τα τελευταία χρόνια στη ΒΔ πλευρά του νησιού στις θέσεις Σιδέρη, Πούντα, Άσπρα Κελλιά και Πέτρα, στις οποίες βρέθηκαν, εκτός από τους χώρους εκαμμίνευσης, και υπαίθρια επιφανειακά μεταλλεία. Δραστηριότητα εκμετάλλευσης του χαλκού εντοπίστηκε και στα ΝΑ του νησιού στη θέση Λεύκες. Στις Σκουριές και τις Λεύκες φαίνεται ότι εξαντλήθηκαν τα αποθέματα στο τέλος της ΠΕΧ, ενώ στην ΒΔ Κύθνο υπήρξε δραστηριότητα και στους κλασικούς χρόνους⁷⁴. Θέση της Μέσης και Ύστερης εποχής του Χαλκού έχει εντοπιστεί μεταξύ της Αγίας Ειρήνης και της θέσης Αρκούδι (Μαζαράκης Αινιάν 1993, 218-219).

Τα στοιχεία για την μυκηναϊκή παρουσία στο νησί είναι ακόμη πενιχρά. Κοντά στη θέση Σκουριές, στο λόφο **Γερόνυμος** αναφέρεται ότι εντοπίστηκε ορθογώνιο κτήριο της μυκηναϊκής περιόδου. Η χρονολόγηση έγινε με βάση την επιφανειακή κεραμική και οι Hajianastasiou και MacGillivray (1988, 32) πιστεύουν ότι το κτήριο δεν είχε σχέση με την θέση τήξης και τα ορυχεία χαλκού στον Άγιο Ιωάννη. Ακόμη, μυκηναϊκά όστρακα εντοπίστηκαν στις πλαγιές του λόφου του **Κάστρου της Ωριάς**, του μεσαιωνικού οικισμού της Κύθνου (εικ. 35), όμως δεν έχει γίνει περαιτέρω έρευνα (Χατζηαναστασίου 1998, 261). Ο Βάλληνδας⁷⁵ (1896, 6-7)

⁷² Για τη θέση, το περιβάλλον, τα αρχιτεκτονικά λείψανα, τις ταφές και τα λουπά ευρήματα, βλ.

Sampson, A., M. Kaczanowska και J.K. Kozłowski 2010. *The prehistory of the Island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic settlement at Maroulas*, Kraków.

⁷³ Αναλυτικά για τη θέση τήξης χαλκού στις Σκουριές, βλ Stos-Gale, S. 1998. The role of Kythnos and other Cycladic Islands in the origins of Early Minoan metallurgy, επιμ. Mendoni L.G. and A. Mazarakis Ainian, στο *Kea-Kythnos: History and Archaeology. Proceedings of an International Symposium Kea-Kythnos. 22-25 June 1994*. Meletimata 27, Athens, 717-735.

⁷⁴ Για τις τελευταίες έρευνες που σχετίζονται με την μεταλλουργική δραστηριότητα στη Κύθνο, βλ. Bassiakos, Y. και O. Philaniotou 2007. Early Copper Production on Kythnos: Archaeological Evidence and Analytical Approaches to the Reconstruction of Metallurgical Process, Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean, στο P.M. Day and R.C.P. Doonan (επιμ.), *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 7, Oxford, 19-56.

⁷⁵ Ο Αντώνιος Βάλληνδας ήταν Κύθνιος λόγιος, που πρώτος συγκέντρωσε όλες τις γνωστές ως τότε μαρτυρίες που είχαν να κάνουν με την Κύθνο, βλ. Μαζαράκης Αινιάν 1998, 49.

αναφέρει (τον 19^ο αι.) την ύπαρξη ενός κυκλώπειου τείχους στην περιοχή της Χώρας, μήκους 20 μ. και ύψους 1 μ., αμελώς λαξευμένων ογκολίθων. Σήμερα δεν έχει εντοπιστεί. Ο Μαζαράκης Αινιάν (1993, 219· 1998a, 51) έχει διατυπώσει την άποψη ότι είναι πιθανό να ανήκε στην ΥΕΧ.

Κάστελλας

Ένας οικισμός των ιστορικών χρόνων βρίσκεται στη θέση Κάστελλας⁷⁶ στη δυτική ακτή του νησιού, όπου εντοπίστηκε κεραμική γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων (εικ. 38) (Mazarakis Ainián 1998, 377 και σημ. 113). Ο οικισμός αυτός, εκτός από την φυσική του οχύρωση, διέθετε και αμυντικά τείχη. Στα αρχαϊκά χρόνια, συνυπήρχαν τρεις οχυρωμένοι οικισμοί, του Βρυοκάστρου και του Κάστελλα και ασφαλώς του Κάστρου. Στον οικισμό εντοπίστηκαν ΠΚ όστρακα, ενώ φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στα τέλη της αρχαϊκής με αρχές της κλασικής εποχής. Η Χατζηαναστασίου (1998, 261-263) υποστηρίζει ότι ίσως εγκαταλείφθηκε λόγω της αδυναμίας της θέσης να εξελιχθεί σε πόλη.

Βρυόκαστρο

Η αρχαία πόλη της Κύθνου βρίσκεται στην περιοχή Βρυόκαστρο⁷⁷ και τις τελευταίες δεκαετίες πραγματοποιείται σε αυτή συστηματική έρευνα⁷⁸. Με βάση τα

⁷⁶ Παλαιότερες αναφορές για τον Κάστελλα, βλ. Ross, L. 1912. *Inselreisen* I, Stuttgart und Tübingen, 121. Επίσης, ο Βάλληνας (1882, 51), όπου το αναφέρει ως φράγκικο κάστρο, χωρίς να το έχει επισκεφτεί.

⁷⁷ Βλ. Βάλληνας 1882, 46-47. Αναφέρει και άλλα δύο ονόματα Εβραϊόκαστρο ή Ρηγόκαστρο, τα οποία σήμερα από τους ντόπιους δεν χρησιμοποιούνται. Επισημαίνει ότι Βρυόκαστρα υπάρχουν και σε άλλα νησιά, όπως Τήνο, Άνδρο, Κέα κ.α. Καταλήγει με μία τολμηρή υπόθεση ότι προέρχεται το όνομα από το Βρυγιόκαστρο, δηλαδή το κάστρο των Βρυγών ή Φρυγών, πειρατών της ρωμαϊκής περιόδου που προέρχονταν από την Φρυγία, Καρία και Κιλικία της Μ.Ασίας και είχαν Κάστρα στα νησιά του Αιγαίου.

⁷⁸ Ο Α. Μαζαράκης Αινιάν αρχικά με το Ιόνιο Πανεπιστήμιο και στη συνέχεια με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας διενήργησε επιφανειακή και στη συνέχεια ανασκαφική έρευνα με τη συνεργασία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, βλ. Mazarakis Ainián 1998, εκεί είναι συγκεντρωμένη και η υπόλοιπη βιβλιογραφία για τις προανασκαφικές έρευνες. Παλαιότερα, τις δεκαετίες 1960 και 1970 η τότε έφορος αρχαιοτήτων Φ. Ζαφειροπούλου προχώρησε στην περισυλλογή κινητών αρχαιολογικών

κινητά ευρήματα χρονολογείται από την ΠΓ περίοδο ως τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια (10^{ος} π.Χ.- 6^{ος}/7^{ος} μ.Χ.) (Mazarakis Ainian 1998, 377-378). Τότε πρέπει να μετακινήθηκαν σταδιακά στο Κάστρο της Ωριάς στο οποίο υπήρχε ανθρώπινη παρουσία καθ' όλη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων⁷⁹. Έχουν εντοπιστεί όστρακα από τους ΠΓ ως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Πιθανόν να υπήρχε εκεί οικισμός στον οποίο προσαρτήθηκαν αυτοί που εγκατέλειψαν το Βρυόκαστρο (Μαζαράκης Αινιάν 1995, 208-209 και σημ. 103).

Η πόλη χωρίζεται, κατά τις έρευνες που προανέφερα, σε Άνω και Κάτω Πόλη (εικ. 36). Η Άνω Πόλη αποτελείται από την ακρόπολη με το ιερό της Δήμητρας, το μεσαίο πλάτωμα με τα ιερά και δημόσια οικοδομήματα και το βόρειο πλάτωμα, στο οποίο επίσης υπάρχει άλλο ένα ιερό. Η νεκρόπολη καταλαμβάνει μεγάλη έκταση έξω από το νότιο τείχος. (Μαζαράκης Αινιάν 1995, 143-189· 2002-03, 156-164· Mazarakis Ainian 1998, 367-373). Κατά την αρχαιότητα η νησίδα Βρυοκαστράκι συνδέονταν με την απέναντι ακτή. Στον κόλπο εσωτερικά σχηματιζόταν το απάνεμο λιμάνι⁸⁰ της πόλης. Πάνω στη νησίδα εντοπίστηκαν ευρήματα που χρονολογούνται από τα γεωμετρικά ως υστερορωμαϊκά χρόνια (Mazarakis Ainian 1998, 374).

Σημαντικό στοιχείο είναι ότι σώζονται τα τείχη της περιμετρικά, σε μήκος μεγαλύτερο των 2 χλμ. (Μαζαράκης Αινιάν 1995, 149-150). Στα τείχη διακρίνονται περισσότερες από μία φάσεις. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως η Άνω Πόλη είχε ένα πρώιμο τείχος, της γεωμετρικής ή αρχαϊκής περιόδου. Σε αυτό συνηγορούν στοιχεία, όπως η τοιχοποιία και η απουσία προμαχώνων και πύργων στη Α-ΒΑ πλευρά του Νότιου Πλατώματος. Το υπόλοιπο τείχος με τους πύργους του χρονολογείται με κάποια επιφύλαξη στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (Μαζαράκης Αινιάν 1993, 252-253). Η κορυφή ήταν οχυρωμένη περιμετρικά και αυτό στα γεωμετρικά

ευρημάτων από το Βρυοκαστρο, όπως βέβαια έκανε και σε άλλα νησιά αυτή την περίοδο. Βλ. Ζαφειροπούλου 1968, 382-383.

⁷⁹ Και ως Κάστρο του Κατακεφάλου. Βρίσκεται απέναντι από την Καρθαία της Κέας, βλ. Βάλληνας 1882, 47. Πιθανόν να λειτουργούσε καθ' όλη την διάρκεια των ιστορικών χρόνων ως θέση που επέπτευε το πέρασμα μεταξύ Κύθνου και Κέας, βλ. Γούναρης 1998, 391.

⁸⁰ Στο λιμάνι διενεργήθηκαν υποβρύχιες ανασκαφές κατά τα έτη 2005-2011, βλ. Mazarakis Ainian, A., Kourkouvelis, D., Charalampidou, E. Maritime Archaeological Research in the Ancient Harbour of Kythnos (Cyclades), *Tropis* X, (υπό έκδοση).

χρόνια μπορεί να εξυπηρετούσε σκοπούς άμυνας και κατοίκησης, ενώ μετέπειτα οριοθετούσε το ιερό της ακρόπολης (Γούναρης 1998, 395-396).

Μία βαθμιδωτή οδός οδηγούσε από το Μεσαίο Πλάτωμα προς το λιμάνι, λαξευμένη στο φυσικό βράχο σε κάποια τμήματα. Αυτή ήταν μάλλον η κεντρική αρτηρία της πόλης και είχε πλάτος 2 με 3 μ. Η σημασία αυτής της οδού τονίζεται από την γειτνίαση της με το υδραγωγείο και από την κατάληξη της σε μία μνημειακή είσοδο ανάμεσα στους δυο αναλημματικούς τοίχους του Μεσαίου Πλατώματος (Γούναρης 1998, 387-388). Στην πόλη κατά τις επιφανειακές έρευνες εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός λαξευτών στο φυσικό βράχο δεξαμενών για την συλλογή των όμβριων υδάτων (Mazarakis Ainian 1998, 373). Η πόλη διέθετε επίσης, υπόγειο αγωγό που μετέφερε νερό από πηγή στη θέση Τρύπιος και το οδηγούσε στο υδραγωγείο⁸¹.

Κατά τις επιφανειακές έρευνες, στην ακρόπολη της αρχαίας πόλης εντοπίστηκε ιερό (εικ. 37) (Mazarakis Ainian 1998, 370-371). Τα επιφανειακά ευρήματα δείχνουν ότι το ιερό ήταν σε χρήση από τον 8^ο αι. π.Χ. ως τον 1^ο αι. μ.Χ.. Αυτά τα ευρήματα σε συνδυασμό με μια επιγραφή από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα οδήγησαν τους μελετητές στο να διατυπώσουν την άποψη ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο στην Δήμητρα (Μητσοπούλου 2010, 43-90). Ακόμη, ανασκάφηκε ένα ιερό στο μεσαίο πλάτωμα της Άνω Πόλης, πιθανόν του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος. Ο ναός χτίστηκε τον 7^ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν τα πλούσια ευρήματα. Ήταν πιθανόν, δωρικός και διέθετε άδυτο (Mazarakis Ainian 2005, 90-99· Μαζαράκης Αινιάν και Μητσοπούλου, 311-325).

ΜΗΛΟΣ

Η Μήλος, το δυτικότερο νησί των Κυκλάδων, ήταν πυκνοκατοικημένο στην αρχαιότητα. Είναι ηφαιστειογενές νησί και πλούσιο σε ορυκτά, όπως ο οψιανός, η μήλια γη, η κιμωλία γη, το αλουμίνιο, η κίσηρις και το θείο (Τριάντη 2005b, 306). Η Μήλος οφείλει το όνομα της ή στον πρώτο οικιστή της, ή στον καρπό μήλο το οποίο

⁸¹ Το ζήτημα της ύδρευσης της πόλης της Κύθνου έχει μελετηθεί στο πλαίσιο διπλωματικής εργασίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: Χιώτης, Γ. 2009. *Εφαρμογές Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών στην Αρχαιολογία: Το δίκτυο ύδρευσης της αρχαίας Κύθνου*, Τμήμα ΙΑΚΑ/ΠΘ, Βόλος.

απεικονίζεται και στα νομίσματα⁸² της (Τριάντη 2005b, 306). Άλλο όνομα που σώζεται από τον Στέφανο Βυζάντιο είναι Ζεφυρία⁸³. Η Μήλος αναφέρεται από τους αρχαίους ιστορικούς⁸⁴, ότι αποικίστηκε από Δωριείς, σε αντίθεση με τις περισσότερες Κυκλάδες. Ο ιστορικός Κόνων αναφέρει ότι οι Μιλήσιοι επιτέθηκαν στη Μήλο⁸⁵. Αυτό πρέπει να σχετίζεται κατά τον Reger (2004, 759) με την πολεμική αντιπαράθεση της Μιλήτου και της Πάρου κατά τον πρώιμο 8^ο ή 7^ο αι. π.Χ. Το 416 π.Χ., κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι Αθηναίοι κατέστρεψαν την πόλη της Μήλου και διέπραξαν μια τρομερή σφαγή στους κατοίκους της⁸⁶.

Φυλακωπή

Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης παρατηρούνται στη Νεολιθική περίοδο, ενώ πολλές είναι και οι θέσεις της ΠΕΧ⁸⁷. Ο σπουδαιότερος προϊστορικός οικισμός του νησιού είναι αυτός της Φυλακωπής, ο οποίος ιδρύθηκε πάνω σε ένα μικρό λοφίσκο από ασβεστόλιθο και περιτριγυριζόταν από πεδινή έκταση δυτικά, ανατολικά και νότια (εικ. 39). Στα ανατολικά απλώνεται μια πεδιάδα ιδιαίτερα εύφορης καλλιεργήσιμης γης. Από βόρεια η πόλη κόβεται απότομα με γκρεμό και από εκεί η θάλασσα έχει εισχωρήσει και έχει παρασύρει και καταστρέψει μεγάλο μέρος της

⁸² Για τη νομισματοκοπία της Μήλου, αλλά και όλων των Κυκλάδων, βλ. Λιάμπη, Κ. 1998. Οι νομισματικές εκδόσεις των Κυκλάδων και η κυκλοφορία τους, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Ν. Μάργαρης (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Αθήνα, 208-293.

⁸³ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Μήλος.

⁸⁴ Ηροδ., *Ιστορ.*, 8.48.1. Κάνει την εξής μνεία: «Μήλιοι μὲν γένος ἔόντες ἀπὸ Λακεδαίμονος». Επίσης, Θουκ., *Ιστορ.*, 5.84.2. Επισημαίνει ότι: «Οἱ δὲ Μήλιοι, Λακεδαιμονίων μὲν εἰσὶν ἄποκοι».

⁸⁵ FGrHist 26. Στο 1.44.2 παραθέτει «καὶ πρὸς μὲν Μήλον (αὐτῶι γὰρ ὁ κληρὸς τοῦτον ἐδίδου τὸν πόλεμον) Φίτρης στρατεύσας ἄπρακτος ἀναστρέφει».

⁸⁶ Για την σφαγή της Μήλου, βλ. το 5^ο βιβλίο από Θουκ. *Ιστορ.*

⁸⁷ Οι διεξοδικές επιφανειακές έρευνες μέχρι σήμερα έχουν δείξει, ότι σε 8 θέσεις παρατηρούνται Νεολιθικά ευρήματα, ενώ σε 25 θέσεις ευρήματα της ΠΕΧ. Οι θέσεις με ενδείξεις της ΜΕΧ είναι 2, ενώ 4 με τεκμήρια της ΥΕΧ. Για τις επιφανειακές, βλ. Cherry, J.F. 2009. A preliminary definition of site distribution on Melos, επιμ. C. Renfrew και M. Wagstaff, στο *An Island Polity. The archeology of exploitation in Melos*, Cambridge, 10-23.

οικισμού. Η πόλη εκτεινόταν από τα ανατολικά ως τα δυτικά σε απόσταση 240 μέτρων (Atkinson 1904, 25-27).

Στη Φυλακωπή της Μήλου οι πρώτοι ανασκαφείς⁸⁸ παρατήρησαν συνέχεια στην κατοίκηση από την ΠΕ μέχρι την ΥΕ και επεσήμαναν ότι τα απομεινάρια των κτηρίων προέρχονται από τρεις διαφορετικές περιόδους, δηλαδή τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις, τρεις πόλεις. Στις δυο επόμενες φάσεις χρησιμοποιήθηκαν τμήματα τοίχων της πρώιμης φάσης ως θεμέλια. Αυτό μπορεί να έχει διπλή εξήγηση, είτε ότι η πόλη καταστράφηκε εν μέρει και ερημώθηκε, είτε ότι απλά υπέστη σταδιακή και φυσιολογική ανοικοδόμηση (Atkinson 1904, 25-27). Στην συνέχεια νεότερες ανασκαφικές έρευνες⁸⁹ στο μέγαρο, το ιερό και τα τείχη αναπροσδιόρισαν τις οικοδομικές φάσεις και τις χρονολογήσεις τους. Ο Renfrew (2007, 9-11· 2009, 35-36) κάνει λόγο για 6 στρωματογραφικές φάσεις (A-F) και για 4 περιόδους οικοδόμησης (Phylakopi I-IV). Η Τρίτη πόλη των παλαιών ανασκαφών ταυτίζεται με την Φυλακωπή III και IV του Renfrew.

Η τρίτη πόλη ήταν αυτή, που ο οικισμός ζούσε κάτω από την ισχυρή επιρροή του μυκηναϊκού πολιτισμού και επομένως αυτή που ενδιαφέρει περισσότερο, χρονικά την παρούσα μελέτη. Το πιο αξιοσημείωτο κτήριο της περιόδου είναι το μυκηναϊκό μέγαρο που είναι της Τρίτης Ανακτορικής Περιόδου και συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ύστερων ανακτόρων της ηπειρωτικής Ελλάδας (Diskinson 2003, 221· Renfrew, Scarre, Whitelaw και Brodie 2007, 19-21). Οι νεότερες ανασκαφές χρονολογούν το μέγαρο στην ΥΕ IIIA και πιο συγκεκριμένα γύρω στο 1380 π.Χ. (Renfrew 2009, 41). Οι δρόμοι εκείνη την περίοδο διασταυρώνονταν κατά ορθή γωνία (Atkinson 1904, 26). Το τείχος της Φυλακωπής III ήταν πολύ πιο ισχυρό από το προηγούμενο. Επίσης σ' αυτή τη φάση και πιο συγκεκριμένα κατά την Υστεροελλαδική III A2 και Υστεροελλαδική III Γ στη Φυλακωπή εντοπίζονται δυο ιερά⁹⁰ (Treuil, Darcque, Poursat και Touchais 1996,

⁸⁸ Πρώτος ανέσκαψε την Φυλακωπή ο D. Mackenzie μαζί με την ομάδα του, το 1896-1899.

⁸⁹ Ανασκαφές πραγματοποίησε και ο C. Renfrew κατά τα έτη 1974-1977 με πολυπληθή ομάδα. Και οι δύο ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν υπό την αιγίδα του The British School at Athens.

⁹⁰ Αναλυτικά για την λατρεία στην Φυλακωπή, βλ. Renfrew, C. 1985. *The archeology of cult. The sanctuary at Phylakopi*, London. Στην κρύπτη των πεσσών κυρίως (χώρος λατρείας), αλλά και σε άλλους χώρους, όπως το μέγαρο βρέθηκαν σημαντικά θραύσματα τοιχογραφιών, σπουδαία δείγματα της μυκηναϊκής τέχνης (όπως η Κυρία της Φυλακωπής ή τα χελιδονόψαρα). Τα

551). Εντυπωσιακό κτήριο της Φυλακωπής IV είναι το Δυτικό Ιερό στα νότια του οικισμού, το οποίο είναι τετράγωνο (περίπου 6 x 6 μ.) και η όλη μεγέθυνση του χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ1, περίπου το 1270 π.Χ.

Ο οικισμός ήταν οχυρωμένος στα Ν και Α. Το τείχος αποτελούταν από δύο παράλληλους τοίχους πλάτους 2 μ. ο καθένας, με ενδιάμεσο κενό 2 μ., οι οποίοι ενώνονταν κάθε κάποιο διάστημα με κάθετα τοιχάρια. Οι πρώτοι μελετητές χρονολόγησαν το τείχος στη Δεύτερη Πόλη, που αντιστοιχεί στην ΜΜ περίοδο και έγιναν κάποιες προσθήκες και συντηρήσεις κατά την μυκηναϊκή περίοδο, δηλαδή στην Τρίτη Πόλη (Atkinson 1904, 30-35). Οι νεότερες ανασκαφές στα τείχη έδειξαν ότι υπήρχε μια πρώιμη οχύρωση στην ΥΕ Ι-ΙΙ ή ΥΜ Ι (Phylakopi III, φάση D) και η κύρια οχύρωση έγινε στην ΥΕ ΙΙΒ/Γ (Phylakopi IV, φάση F) (Renfrew 2009, 39-43).

Ο Barber (1999, 315-318) υποστηρίζει ότι από την ΥΕ ΙΙΑ είχαν εγκατασταθεί στην Φυλακωπή Μυκηναίοι. Αυτό το δικαιολογεί με βάση την κεραμική, η οποία είναι είτε εισηγμένη από τα μυκηναϊκά κέντρα, είτε απομίμηση αυτής και με βάση τις ομοιότητες στην αρχιτεκτονική. Την χαρακτηρίζει ως πραγματικό μυκηναϊκό κέντρο, στρατιωτική βάση και εμπορικό σταθμό. Η Φυλακωπή έφτασε στο αποκορύφωμα της ευημερίας της κατά τον 13^ο αι. π.Χ. με άρτια πολεοδομική ανάπτυξη και πλούτο. Το 12^ο αι. παρατηρείται κάποια παρακμή και καταστροφές από σεισμό του 1120 π.Χ. (Renfrew 2009, 43). Η Φυλακωπή εγκαταλείφθηκε περίπου το 1100 π.Χ.. Έπειτα το νησί φαίνεται να ερημώσε για δυο περίπου αιώνες, από ότι δείχνουν τα μέχρι σήμερα δεδομένα (Ekschmitt 1993, 91-92· Gounaris 2005, 21). Το μόνο που συνέχισε να λειτουργεί για λίγα χρόνια ακόμα είναι το ιερό. Φαίνεται να καταστράφηκε το 1090 π.Χ., αλλά επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του 11^{ου} αι. Η λειτουργία του ιερού είναι η τελευταία επιβεβαιωμένη δραστηριότητα της προϊστορικής περιόδου στο νησί της Μήλου (Renfrew 2009, 43).

Τα ευρήματα από το 1100 ως το 800 π.Χ. είναι σποραδικά και ελάχιστα. Επίσης, δεν είναι δυνατή καμία σύνδεση της εγκατάλειψης της Φυλακωπής με την ίδρυση της αρχαίας Μήλου. Ο Θουκυδίδης⁹¹ αναφέρει ότι η ίδρυση της πόλης της

περισσότερα χρονολογούνται στην αρχή της ΥΕΧ και συγκεκριμένα στην ΥΜ ΙΒ, αλλά και κάποια μικρά θραύσματα πιο ύστερα, βλ. Morgan, L. 2007. The Painted Plasters and their Relation to the Wall Paintings of the Pillar Crypt, επιμ. C. Renfrew, στο *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-77*, BSA Suppl., τομ. 42, London, 370-399.

⁹¹ Θουκ., *Ιστορ.*, 5.112.2. Συγκεκριμένα: «χρόνω πόλεως ἑπτακόσια ἔτη ἤδη οἰκουμένης»

Μήλου έγινε 700 χρόνια πριν την καταστροφή του 416 π.Χ., δηλαδή μέσα στον 12^ο αι. Κάτι τέτοιο όμως είναι αβάσιμο, καθώς υπομυκηναϊκά και πρωτογεωμετρικά ίχνη δεν εντοπίστηκαν στη θέση της πόλης και είναι μηδαμινά γενικότερα στο νησί. Η καλύτερη χρονολόγηση για την ίδρυση της πόλης της Μήλου είναι ο 8^{ος} αι., κατά τον οποίο παρατηρείται μια πληθυσμιακή έκρηξη στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο. Το νησί γρήγορα περιήλθε σε ευημερία (Sparkes 2009, 45-47). Μάλιστα, η Μήλος δημιούργησε και μία αποικία στην Κρυσσό της Καρίας, μετά από εκστρατεία του Νυμφαίου (Craik 1980, 157).

Κλήμα-Τρυπητή

Η αρχαία πόλη της Μήλου τοποθετείται στη θέση Κλήμα, ενώ το νεκροταφείο εντοπίστηκε στη θέση Τρυπητή, από το οποίο ήρθαν στο φως αρκετά ευρήματα της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου (Τριάντη 2005b, 307). Η αρχαία πόλη καταλαμβάνει μια επιβλητική παράκτια θέση⁹². Η θέση έχει δύο ακροπόλεις: τους απόκρημνους λόφους του Προφήτη Ηλία και το Πυργάκι (εικ. 40). Η ενδιάμεση από τις δύο κορυφές ράχη, με κάποια επέκταση προς τα ανατολικά, αποτελούσε το κέντρο της πόλης. Τα υπόλοιπα μέρη της πόλης είχαν έντονες κλίσεις (Cherry και Sparkes 2009, 53). Ο Mackenzie (1897, 88) σημειώνει ότι δεν υπάρχουν στοιχεία για άλλη μυκηναϊκή θέση εκτός της Φυλακωπής, αν και στη δυτική ακρόπολη της αρχαία πόλης εντοπίστηκε, προς έκπληξη του, μυκηναϊκή κεραμική. Επίσης, πολύ κοντά στην αρχαία Μήλο σημειώνει μία προ-μυκηναϊκή θέση, την οποία ο Scholes (1956, 12) αναφέρει ως ΜΚ, παραπέμποντας στον πρώτο. Σήμερα δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί τίποτα πριν την γεωμετρική περίοδο. Υποστηρίζεται ότι είναι ασφαλές πλέον ότι ο συγκεκριμένος οικισμός ιδρύθηκε μετά την εξαφάνιση του μυκηναϊκού πολιτισμού (Cherry και Sparkes 2009, 53).

Η αρχαία Μήλος επισημαίνεται ως τειχισμένη κατά την περίοδο της επίθεσης των Αθηναίων (Reger 2004, 759). Τα τείχη πρωτοδημοσιεύτηκαν από τον Leychester (1852, 210-211), τότε σώζονταν σε καλύτερη κατάσταση. Σημειώνει ότι το τείχος περιέβαλε περιμετρικά την πόλη σε απόσταση περίπου 1800 μ. και η πρόσοψη της ακτής καταλάμβανε περίπου 450 μέτρα μήκος. Το πάχος του τείχους το οποίο

⁹² Ενδιαφέρουσες πληροφορίες έδωσαν οι αεροφωτογραφίες που τράβηξε στην θέση της αρχαίας πόλης, αλλά και στην Φυλακωπή, με κάμερα σε μπαλόνι ο καθηγητής Myers από ύψος 600 μ., βλ. Myers, J.W. 1978. Ballon survey field season, 1977, *JFA* 5, 145-159.

αναφέρεται ως κυκλώπειο είναι 3-4 μ. Τα τείχη περικλείουν τις δύο ακροπόλεις και την ενδιάμεση περιοχή. Παρατηρούνται δύο συστήματα τοιχοποιίας το πολυγωνικό και το ισοδομικό. Η χρονολόγηση τους δεν είναι σαφής. Για το ισοδομικό τμήμα προτείνεται μια χρονολόγηση μεταξύ των δυο εκστρατειών της Αθήνας στο νησί⁹³ (426-415/6 π.Χ.), το οποίο σίγουρα βελτίωσε το προϋπάρχον τείχος της πολυγωνικής τεχνοτροπίας. Προστέθηκαν και προμαχώνες. Ένα εσωτερικό αμυντικό τείχος προστάτευε την ακρόπολη Πυργάκι (Cherry και Sparkes 2009, 56). Το προϋπάρχον τείχος ίσως χρονολογείται στον 6^ο αι. π.Χ. (Reger 2004, 759).

Τα στοιχεία στην κορυφή της ακρόπολης του Προφήτη Ηλία συνηγορούν στο ότι υπήρχε εκεί ένα ιερό. Στο διάσελο ανάμεσα στις δυο ακροπόλεις τοποθετούνταν η αγορά. Δρόμοι οδηγούσαν από την τειχισμένη πόλη στο λιμάνι και στην κοιλάδα Τραμυθιά (Cherry και Sparkes 2009, 56).

Ένας εντυπωσιακός αριθμός θέσεων των ιστορικών χρόνων εντοπίζονται στην ύπαιθρο της Μήλου. Είναι μικροί οικισμοί, κυρίως για την εκμετάλλευση της γης (Cherry 2009, 18-19). Δύο τέτοιες θέσεις της αρχαϊκής περιόδου είναι το Εμποριό και ο Κάμπος. Το Εμποριό, στη δυτική ακτή του κόλπου της Μήλου, με οπτική επαφή στην αρχαία πόλη και ο Κάμπος κοντά στο πλουσιότερο από αγροτικής άποψης σημείο του νησιού, αποτελούν δύο καλά παραδείγματα θέσεων στην ύπαιθρο της Μήλου (Catling 2005, 71-75).

ΜΥΚΟΝΟΣ

Η Μύκονος είναι ένα νησί σε άμεση γειτνίαση με την ξακουστή Δήλο. Ο Στέφανος Βυζάντιος⁹⁴ αναφέρει ότι πήρε το όνομα της από τον ήρωα της Μύκονο, γιο του Ανίου και της Ροιούς. Ο Άνιος ήταν γιος του Απόλλωνα και η νύμφη Ροιό απόγονος του Διόνυσου. Ίωνες από την Αθήνα με αρχηγό τον Ιπποκλή, γιό του Νηλέα, αποίκησαν το νησί στο τέλος της δεύτερης χιλιετίας, εκδιώκοντας Κάρες και Φοίνικες (Τσάκος 1998, 103). Ο Ψευδο-Σκύλαξ⁹⁵ αναφέρει ότι η Μύκονος ήταν

⁹³ Για αυτό σώζει πληροφορία και ο Θουκυδίδης (5.114-116).

⁹⁴ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, σ.ν. Μύκονος. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Μύκονος, μία τῶν Κυκλάδων, ἀπὸ Μυκόνου τοῦ Ἀνίου τοῦ Καρυστοῦ καὶ Ροιοῦς τῆς Ζάρηκος».

⁹⁵ Ψευδ. Σκυλ., *Περιπλ.* 58.5.

δίπολις, δηλαδή είχε δύο πόλεις. Αυτή η πληροφορία επιβεβαιώθηκε από μία επιγραφή του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ., η οποία κάνει αναφορά στον συνοικισμό αυτών των δύο πόλεων, δηλαδή στην ένωση των δύο πόλεων. Πιστεύεται ότι, είτε συνέχισε η κατοίκηση στη μία από τις δυο προυπάρχουσες πόλεις ή χτίστηκε μία τρίτη, νέα πόλη (Reger 2001, 157).

Στην Μύκονο, η ανθρώπινη παρουσία τεκμηριώνεται από την Νεολιθική περίοδο κιόλας, με την θέση Φτελιά⁹⁶. Ένας θολωτός μυκηναϊκός τάφος έχει ανασκαφεί στη θέση **Αγγελικά** στη δυτική πλευρά της Μυκόνου. Αν και ο τάφος καταστράφηκε μερικώς από τη διάνοιξη ενός δρόμου ήταν διακριτές τουλάχιστον εννέα ταφές μέσα στον τάφο, ενώ ήρθαν στο φως πλήθος αγγείων, κυρίως ανοιχτού σχήματος και κάποια κοσμήματα και σφραγιδόλιθοι (Mourtjov 2008, 473). Έχει 5.80 μ. διάμετρο και ο δρόμος έχει μήκος 14 μ. Ο τάφος ήταν σε χρήση για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του τάφου χρονολογείται από την ΥΕ ΙΙΙ Α2 ως την ΥΕ ΙΙΙ Γ. Ο οικισμός δεν έχει ακόμη εντοπιστεί (Hadzidakis 1997, 40-47).

Η θέση των δύο αρχαίων πόλεων δεν έχει προσδιοριστεί με απόλυτη βεβαιότητα, αλλά είναι αρκετά πιθανό η μία πόλη να ήταν στη Χώρα της Μυκόνου και η άλλη στο Παλαιόκαστρο.

Παλαιόκαστρο

Ο Ross⁹⁷ πρώτος αναφέρει ότι η μία πόλη της Μυκόνου βρισκόταν στο Παλαιόκαστρο. Την ίδια άποψη είχε και ο Σβορώνος (1893, 494-495), ο οποίος επεσήμανε ότι η πόλη είχε το μεγάλο λιμάνι της στον ασφαλή κόλπο του Πανόρμου. Κάνει επίσης την υπόθεση, μήπως το όνομα της πόλης ήταν Πτελέα (συνηθισμένο όνομα κατά την αρχαιότητα), από την γειτονική Φτελιά. Κατά καιρούς, από το Παλαιόκαστρο έχει περισυλλεχθεί πληθώρα οστράκων κεραμικής, τα οποία

⁹⁶ Για την θέση αυτή της ΥΝ στη βόρεια ακτή της Μυκόνου, βλ. Sampson, A. 2002. *The Neolithic settlement at Ftelia, Myconos, Rhodes*. Για τα πιο πρόσφατα, βλ. Sampson, A. 2008. The architectural phases of the Neolithic Settlement of Ftelia on Myconos, στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas και C. Renfrew (επιμ.), *Horizon, Ορίζων. A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, Oxford and Oakville, 29-35. Επίσης, στο ίδιο τόμο, βλ. Phoca-Cosmetatou, N. 2008. Economy and Occupation in the Cyclades during the Late Neolithic: the example of Ftelia, Myconos, 37-41.

⁹⁷ Βλ. Ross, L. 1913. *Inselreisen II*, Halle, 130.

χρονολογούνται από την ΠΓ ως την Ελληνιστική περίοδο, στοιχείο που ενισχύει την πρόταση ότι η θέση αυτή είναι η μία από της δύο αρχαίες πόλεις (Reger 2001, 164).

Όπως παρατηρεί ο Reger (2001, 164-165), ο οικισμός ήταν χτισμένος σε ένα λόφο με πολύ καλή θέα. Προς Β και Δ έλεγχε τον κόλπο του Πανόρμου και την Τήνου, ενώ στα Ν είχε ορατότητα μέχρι την Νάξο. Στις πλαγιές του λόφου είναι ορατά αρχιτεκτονικά λείψανα και εντοπίστηκαν κάποιες γεωμετρικές ταφές (Τσάκος 1998, 126). Είναι ευδιάκριτη περιμετρικά η πορεία ενός αρχαίου οχυρωματικού τείχους. Σε μερικά σημεία διατηρείται σε ύψος 3-4 δόμων. Οι λιθόπλινθοι είναι μακροί και χαμηλοί, με την τοιχοποιία να χρονολογεί το τείχος, κατά τον ίδιο στον 4^ο ή 3^ο αι. π.Χ. Μία πύλη με το κατώφλι της από το αρχαίο τείχος είναι ενσωματωμένη στο μεσαιωνικό τείχος στη ανατολική πλευρά. Η εκκλησία που είναι βρίσκεται στην μέση της μεσαιωνικής οχύρωσης, φαίνεται πως είναι χτισμένη πάνω στα θεμέλια ενός αρχαίου κτηρίου. Γύρω από την εκκλησία ο Reger επεσήμανε μεγάλη ποσότητα οστράκων κεραμικής, αλλά όχι αρχιτεκτονικά μέλη. Τέλος, παρατηρεί ότι ο οικισμός είναι απότομος λόφος προς την ενδοχώρα με καλή ορατότητα προς τη θάλασσα, στοιχεία που παραπέμπουν σε γεωμετρικούς οικισμούς, όπου επιλέγονταν ασφαλείς και φυσικά οχυρές θέσεις για προστασία από τους πειρατές (Reger 2001, 164-165).

Χώρα Μυκόνου

Ο Σβορώνος (1893, 490-491) αποκλείει ότι υπήρχε πόλη στη Χώρα, γιατί δεν υπάρχουν αξιόλογα ευρήματα και η θέση δεν είναι καθόλου οχυρή. Από την άλλη, πιστεύει ότι ήταν το επίνειο της πόλης. Η πόλη πίστευε ότι ήταν στη θέση Ληνώ, ΝΑ της Χώρας σε σχετικά κοντινή απόσταση. Εκεί ήταν ορατά τα λείψανα ενός πύργου και βρέθηκε η μαρμάρινη επιγραφή του συνοικισμού. Σήμερα αυτό δεν γίνεται αποδεκτό. Στη θέση Ληνώ βρίσκεται ένας πύργος με τις εγκαταστάσεις του (Τσάκος 1998, 126-128).

Στην Χώρα σήμερα εντοπίζονται κάποια αρχιτεκτονικά λείψανα στη περιοχή Λίμνη, αλλά και κάποια στην περιοχή του Κάστρου. Ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα είναι ένας ανάγλυφος πίθος του 7^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στο κέντρο της Χώρας, διακοσμημένος με σκηνές από την άλωση της Τροίας, ο οποίος είχε ταφική χρήση (Ervin 1963, 37-75). Αυτά είναι λαξευμένοι γρανιτόλιθοι, εντοιχισμένοι στους τοίχους παλιών σπιτιών. Το δυτικό όριο της πόλης προσδιορίζεται με βάση το ΥΓ και

αρχαϊκό νεκροταφείο⁹⁸ που εντοπίστηκε στη θέση Κάτω Μύλοι (Τσάκος 1998, 107). Ο Reger (2001, 166) κάνει την υπόθεση μήπως ο οικισμός στην Χώρα υπήρχε μόνο στην Γεωμετρική περίοδο και μετά εγκαταλείφθηκε, όπως συμβαίνει στην Άνδρο με την Ζαγορά και την Υψηλή. Αυτό το στηρίζει στο γεγονός ότι έχουν εντοπιστεί ως τώρα μόνο γεωμετρικά κατάλοιπα, ενώ η ύστερη κατοίκηση δεν τεκμηριώνεται. Πιστεύω, για να καταλήξουμε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα θα χρειαστεί περαιτέρω έρευνα, κάτι τέτοιο όμως δεν είναι καθόλου εύκολο μέσα σε μια κατοικημένη περιοχή και σε ένα νησί που συνεχώς αναπτύσσεται λόγω του τουρισμού.

ΝΑΞΟΣ

Η Νάξος είναι το μεγαλύτερο και πιο εύφορο νησί των Κυκλάδων, το οποίο διαθέτει αρκετές μικρές πεδιάδες και νερά· στοιχεία που βοηθούν την ανάπτυξη καλλιέργειών. Η παράδοση θέλει την Νάξο να κατοικείται από Ίωνες της Αττικής⁹⁹ στις αρχές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Costa 1997, 51-52). Αυτό ενισχύεται και από την ναξιακή κεραμική που κατά τους πρώτους αιώνες των ιστορικών χρόνων έμεινε πιστή στα αττικά σχήματα και σχέδια (Κούρου 2006, 55).

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, εφόσον μετακινήθηκαν Αθηναίοι προς την Νάξο, αυτό πρέπει να έγινε με ομαλό και ειρηνικό τρόπο και αυτοί να αφομοιώθηκαν στους τοπικούς πληθυσμούς. Και αργότερα όμως, οι Αθηναίοι απαίτησαν μία ευθεία καταγωγή από τους ευγενείς Μυκηναίους του παρελθόντος στο νησί (Lambrinouidakis 2001, 15). Η Ζαφειροπούλου (2001b, 6) υποστηρίζει ότι οι Νάξιοι θα πρέπει να ήταν στενά συνδεδεμένοι και υπό την επιρροή των Ιώνων για μεγάλο διάστημα, κατά την ΠΓ και ΜΓ περίοδο, ενώ μόλις στον β' μισό του 8^{ου} (ΥΓ) θα πρέπει να αποσπάστηκαν, ακολουθώντας τον δικό τους δρόμο.

Η κατοίκηση τεκμηριώνεται ήδη από την Ύστερη Νεολιθική περίοδο με δύο σημαντικούς οικισμούς, στον Κοκκινόβραχο¹⁰⁰ (δυτική ακτή της Γρόττας) και στη

⁹⁸ Αναλυτικά για το νεκροταφείο, βλ. Ζαφειρόπουλος, Ν. 1961-62. Μύκονος, *ΑΔ* 17, 267-268.

⁹⁹ Διον. Περιηγ., *Οικ. Περ.*, 525.

¹⁰⁰ Για τον μεγάλο παράκτιο οικισμό του Κοκκινόβραχου, βλ. Hadjianastasiou, Ο. 1988. A Late Neolithic Settlement at Grotta, Naxos, στο Ε. French και Κ. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek*

Σπηλιά του Ζα¹⁰¹. Πολλές είναι οι ΠΚ¹⁰² θέσεις στην ακτή αλλά και στα ορεινά του νησιού, από τις οποίες λίγες συνέχισαν να κατοικούνται και κατά την ΜΚ. Οι ΠΚ έρευνες έχουν να κάνουν κυρίως με νεκροταφεία (Φιλανιώτου 2005b, 272-276).

Μικρή Βίγλα

Ο οικισμός της Μικρής Βίγλας (εικ. 41), ο οποίος τοποθετείται νοτιότερα της Γρόττας στη Δ ακτή, φαίνεται πως κατοικήθηκε ταυτόχρονα με αυτή (Barber και Hadjianastasiou 1989, 63). Ο οικισμός, όμως, αυτός προηγείται χρονικά της Γρόττας, καθώς κατοικήθηκε από την ΜΚ περίοδο. Μάλιστα, κατά την ΥΚ I φαίνεται πως ήταν ο ισχυρότερος στο νησί (Κοσμόπουλος 2004, 91). Ο οικισμός ήταν χτισμένος πάνω στο βραχώδη κι απόκρημνο λόφο του ακρωτηρίου Μικρή Βίγλα. Είναι φυσικά οχυρωμένος οικισμός, με καλό λιμάνι στα Ν και πολλές καλλιεργήσιμες εκτάσεις κοντά. Τα ευρήματα της ΥΚ I-II είναι περισσότερα, ενώ της ΥΚ III είναι λιγοστά. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η θέση αποδυναμώθηκε και παρήκμασε μετά την ΥΚ II. Τα σπίτια ήταν μικρού και μετρίου μεγέθους, ενώ η πλειονότητα της κεραμικής ήταν χρηστική (Barber και Hadjianastasiou 1989, 139-141).

Γρόττα

Η Νάξος, κατά τον Κοντολέοντα (1961, 600), διέθετε μία από τις σημαντικότερες μυκηναϊκές πόλεις του Αιγαίου, ίσως και την σημαντικότερη. Μέρος της πόλης σήμερα έχει βυθιστεί από την ανύψωση των υδάτων (Βλαχόπουλος 1999, 303· 2003, 494). Σύμφωνα με υποβρύχιες έρευνες¹⁰³, η στεριά της Γρόττας επεκτεινόταν 50 μ. βορειότερα, με τον οικιστικό ιστό να επεκτείνεται ολοφάνερα προς τα κει (Blackman 2004, 51-52). Η μυκηναϊκή πόλη της Νάξου τοποθετείται στη

Prehistory, Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, 11-20.

¹⁰¹ Για τη Σπηλιά του Ζα και την χρήση της μέσα στους αιώνες, βλ. Ζάχος 1994, 100-107.

¹⁰² Πολυάριθμες είναι οι ΠΚ θέσεις της Νάξου, αλλά δεν είναι απαραίτητο να αναφερθούν σε αυτή την έρευνα, βλ. Φιλανιώτου 2005, 274-275. Ενδεικτικά μία πρόσφατα μελετημένη ΠΚ θέση είναι το Κορφάρι των Αμυγδαλιών, βλ. Αγγελοπούλου, Α.Δ. 2014. *Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου : μια οχυρωμένη πρωτοκυκλαδική Ακρόπολη*, Αθήνα.

¹⁰³ Υποβρύχιες έρευνες πραγματοποιήθηκαν από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων στη αρχή της δεκαετίας του 1980, βλ. Παπαναστασόπουλος, Γ.Α. 1981. Νάξος, υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα, ΠΑΕ, 298-302.

βόρεια περιοχή της σημερινής πόλης και εκτείνεται από τον λόφο του Κάστρου ως την χερσόνησο Παλάτια (εικ. 42). Ο λόφος του Κάστρου θα πρέπει να αποτελούσε την ακρόπολη του οικισμού. Εσωτερικά του Κάστρου έχουν εντοπιστεί αρκετά μυκηναϊκά κτηριακά κατάλοιπα (Κοντολέων 1961, 602-603).

Ο οικισμός της YEX στη Γρόττα φαίνεται πως ιδρύθηκε κατά την YK II και ο χαρακτήρας του μοιάζει καθαρά μυκηναϊκός παρά τις λίγες μινωικές εισαγωγές κεραμικής (Κοσμόπουλος 2004, 91). Ο πρώτος εκτεταμένος οικισμός της Γρόττας ακμάσε κατά την YE IIIA και εγκαταλείφθηκε ύστερα από φυσική καταστροφή, πιθανόν σεισμό μέσα στην YE IIIB (Βλαχόπουλος 1999, 303· 2003, 494). Την ίδια περίοδο, παρατηρείται καταστροφή στην Αγία Ειρήνη της Κέας και την Φυλακωπή της Μήλου. Πάνω από αυτό το στρώμα καταστροφής υπερτερούν τα ελλαδικής προέλευσης σκεύη (Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1994, 128). Η Γρόττα ανθεί τον 14^ο αι. λόγω της ανάπτυξης του μυκηναϊκού εμπορίου στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο (French 1986, 277-278). Σε αντίθεση, όπως αναφέραμε παραπάνω, η Μικρή Βίγλα παρήκμασε. Έτσι, μετατοπίστηκε το ενδιαφέρον και η Γρόττα έγινε πλέον ο ισχυρός οικισμός (Κοσμόπουλος 2004, 92). Οι ιστορικές συγκυρίες αυτής της μετατόπισης δεν είναι ακόμη βέβαιες. Πιθανόν το καλύτερο λιμάνι και η εξέχουσα θέση βορειότερα να οδήγησαν σε αυτό (Φιλανιώτου 2005b, 276).

Κατά την YEX και κυρίως τον 12^ο αι. ο συνδυασμός κάποιων παραγόντων οδήγησαν στην αναβάθμιση του ρόλου της Νάξου, στις δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στο Αιγαίο και την Μεσόγειο την περίοδο αυτή. Οι παράγοντες αυτοί είναι η μακροχρόνια ναυτική εμπειρία, η γνώση των θαλάσσιων δρόμων του Αιγαίου και όχι μόνο, οι αξιοσημείωτες σχέσεις με άλλους λαούς της Μεσογείου, η ύπαρξη στο νησί σημαντικών πρώτων υλών και η παραγωγή ναξιακών προϊόντων (Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2003, 127).

Μια δεύτερη πόλη (II) χτίστηκε κατά την YE IIIB πάνω από τα ερείπια της παλιάς (πόλη I) και άκμασε καθ' όλη την διάρκεια της YE IIIG (Βλαχόπουλος 1999, 303-304). Η πόλη II χτίστηκε ακριβώς στην ίδια θέση, αφού ισοπεδώθηκαν τα παλιά κτήρια και καταχώθηκαν, αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό (Βλαχόπουλος 2003, 494). Στη πόλη II διακρίνονται δύο αρχιτεκτονικές φάσεις. Είναι ευανάγνωστα τα εξής στοιχεία: οι προσθήκες χώρων και η δημιουργία νέων δαπέδων (Lambrinouidakis και Philaniotou-Hadjianastasiou 2001, 163· Vlachopoulos 2008, 482). Ο πυρήνας του οικισμού εντοπίστηκε στα δυτικά της περιοχής, ο οποίος εκτείνεται χρονικά από την

ΥΕ ΙΙΑ ως την ΥΕ ΙΙΙΓ. Η Οικία Α έχει χαρακτηριστεί ως χώρος άσκησης οικιακής λατρείας (Βλαχόπουλος 2009, 103-106). Ο Κοντολέων (1951, 220) χαρακτηρίζει το κτήριο Γ ως μέγαρο ή μεγαρόσχημη οικία, το οποίο ήταν επίμηκες και ορθογώνιας κάτοψης. Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία τοποθετούνται στις θέσεις Απλώματα και Καμίσι (Φιλανιώτου 2005b, 276).

Τμήμα του μυκηναϊκού οχυρωματικού τείχους εντοπίστηκε στην πλατεία μητροπόλεως, σε μήκος 20 μ. και είχε πάχος 3.10-3.20 μ. Ήταν χτισμένο με ξεχωριστό στυλ, με θεμέλια από αδούλευτους ογκόλιθους. Το τείχος φαίνεται πως έχει πάνω από μία φάση. Πιθανόν στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙΓ το τείχος να ενισχύθηκε. Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ, το τείχος αποτελούσε στα ανατολικά το όριο της πόλης και μάλιστα πολλές από τις οικίες εφάπτονταν πάνω του, ενώ στη πρωιμότερη φάση (ΥΕ ΙΙΑ/Β1) του οικισμού τα οικοδομήματα επεκτείνονταν έξω από τα τείχη (Lambrinouidakis και Philaniotou-Hadjianastasiou 2001, 160-162).

Μυκηναϊκά κατάλοιπα παρατηρούνται και σε άλλες θέσεις όχι όμως τόσο σημαντικά όσο οι οικισμοί της Γρόττας και της Μικρής Βίγλας. Στο **σπήλαιο του Ζα** βρέθηκε μυκηναϊκή κεραμική στο πρώτο στρώμα (Ζαχος 1994, 100). Αναφέρεται μυκηναϊκός οικισμός στην θέση **Καρβουνόλακκοι** στα Α του νησιού, κοντά στον οποίο, στην θέση Λυγαρίδια, ανασκάφηκε τάφος της ΥΕ ΙΙΙΓ. Ως μυκηναϊκή εγκατάσταση αναφέρεται ακόμη η θέση **Ριζοκαστελλιά** (Παπαδοπούλου 1965, 505-506). Στοιχεία της ΥΚ ΙΙΙ έχουν εντοπιστεί και στον **Γύρουλα** (Κοσμόπουλος 2004, 93).

Χώρα-Κάστρο

Στην πόλη της Νάξου εντοπίζεται δραστηριότητα και κατοίκηση από τα μυκηναϊκά και καθ' όλη την αρχαιότητα. Δεν παρατηρείται συνέχεια σε όλες τις θέσεις και κάποιες φάσεις απουσιάζουν (Lambrinouidakis 2001, 13). Ο μυκηναϊκός οικισμός βρισκόταν παραλιακά, όπως ήδη αναφέραμε. Εγκαταλείφθηκε στο τέλος της μυκηναϊκής περιόδου και οι κάτοικοι μεταφέρθηκαν προς το ύψωμα του Κάστρου, το οποίο θα τους παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια (εικ. 43). Η δραστηριότητα όμως στην περιοχή δεν σταμάτησε. Οι κάτοικοι του Κάστρου συνέχισαν να θάβουν τους νεκρούς τους στις παραδοσιακές κατοικίες, στο χώρο των σπιτιών της παραλίας. Κατά τον 9^ο

αι. κατασκευάστηκαν εκεί οικογενειακοί περίβολοι, όπου οι πρώτοι νεκροί δέχονταν τιμές προγόνων ιδρυτών γενών (Λαμπρινουδάκης 2005, 279).

Κατά την περίοδο αυτή σταμάτησαν να θάβονται πια οι νεκροί στην περιοχή. Διαμορφώθηκαν πλατώματα, στα οποία παραθέτονταν γεύματα για τους προγόνους των αριστοκρατικών οικογενειών. Στα τέλη του 8^{ου} αι. όλες αυτές οι τιμές συγκεντρώθηκαν σε έναν τύμβο, ο οποίος κάλυπτε κάποιους περιβόλους και τοποθετείται δίπλα στο μυκηναϊκό τείχος (εικ. 44). Αυτό σημαίνει, ότι οι ισχυρές οικογένειες της Νάξου αυτή την περίοδο ήταν συνδεδεμένες με μια πιο ισχυρή κοινωνική δομή. Το οποίο είναι σημάδι του τελευταίου σταδίου της ίδρυσης μιας πόλης κράτους. Ο τύμβος και τα μυκηναϊκά ερείπια συνέχισαν να λατρεύονται σε όλη την ιστορία της πόλης-κράτους (Lambrinouidakis 1988, 235-345· 2001, 13-14). Στην περιοχή της Μητρόπολης εκτός από τον τύμβο του τέλους του 8^{ου} αιώνα εντοπίστηκαν και κάποια άλλα οικοδομήματα. Ένα επίμηκες ορθογώνιο οικοδόμημα, που περιέχει άλλο ένα ορθογώνιο οικοδόμημα με έναν κιβωτιόσχημο τάφο στο εσωτερικό του, χρονολογείται στην ύστερη ΠΓ περίοδο. Ένα άλλο ορθογώνιο κτίσμα που περιέχει κυκλικές κατασκευές, χρονολογείται στη ΜΓ περίοδο (Λαμπρινουδάκης 1985, 144-148· Gounaris 2005, 30-31).

Λόγω της συνεχούς κατοίκησης της πόλης και της περιορισμένης δυνατότητας ανασκαφικών ερευνών υπάρχει ένα κενό στην μελέτη των κατοικιών από τα μυκηναϊκά ως τα κλασσικά χρόνια. Οι έως τώρα ενδείξεις συνηγορούν στο ότι το αστικό κέντρο κατά την γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο τοποθετείται στον οχυρωμένο λόφο του κάστρου και τις πλαγιές του (Lambrinouidakis 2001, 13). Σε αυτό συνηγορούν, επίσης, νέα στοιχεία από σωστικές ανασκαφές, στο οικόπεδο Μιχελόπουλου και στο οικόπεδο Αγίου Μηνά (εικ. 43). Το οικόπεδο Μιχελόπουλου βρίσκεται στη Β πλαγιά του λόφου του Κάστρου. Από αυτό ήρθαν στο φως, εκτός των άλλων, πρώιμα κτηριακά κατάλοιπα, η κεραμική των οποίων χρονολογείται στην ΠΓ και πρώιμη ΥΓ περίοδο. Από το οικόπεδο του Αγίου Μηνά στους Πρόποδες του λόφου στα Α, βρέθηκε κεραμική της πρώιμης και μέσης Γεωμετρικής περιόδου (Philaniotou 2004, 89-90).

Το λιμάνι της πόλης ήταν διπλό για να μπορούν να προσαράζουν σε αυτό πλεούμενα με οποιουσδήποτε ανέμους. Τοποθετούνταν στη ΒΔ ακτή της Γρόττας και απέναντι από τη νησίδα Παλατάκι. Στο εξωτερικό λιμάνι είναι ορατά λιμενικά έργα από τους αρχαίους ή μεσαιωνικούς χρόνους (Blackman 2004, 51-52). Σπουδαίο ήταν

και το αρχαίο υδραγωγείο της πόλης. Το αρχαϊκό υδραγωγείο αποτελούνταν από πήλινους σωλήνες και μετέφερε το νερό από το Φλεριό στις Μέλανες, διανύοντας 11 χλμ. Έχει συνδεθεί με τον τύραννο Λύγδαμι και τον μηχανικό Ευπαλίνο (Lambrinoudakis 2005, 79-80· Σφυρόερα 2013, 127-130).

Ενδείξεις ακόμη για ανθρώπινη παρουσία κατά την ΠΕΣ επισημαίνονται στο Νεκροταφείο του **Τσικαλαριού**¹⁰⁴, στις **Μέλανες**, στο **Φιλώτι**¹⁰⁵, στη **Μικρή Βίγλα**¹⁰⁶ και στην περιοχή των **Εγγαρών**¹⁰⁷ (Κούρου 1994, 265). Ακόμη, στις θέσεις **Πλάκα** και **Πύργος Χειμάρρου** μαζεύτηκαν Γ όστρακα (Philaniotou 2004, 90-91).

Η Κούρου (1994, 263-264) υποστήριξε ότι οι Νάξιοι ποτέ δεν ήταν σημαντικοί έμποροι και θαλασσοπόροι. Αυτό το αποδίδει στην έλλειψη φυσικών λιμανιών. Ενισχύει την άποψη της με το επιχείρημα ότι η διάδοση της ναξιακής κεραμικής στο Αιγαίο και την Μεσόγειο είναι περιορισμένη. Η οικονομία της Νάξου, συμπληρώνει, στηριζόταν από την Γεωμετρική εποχή σχεδόν εξ ολοκλήρου στην γεωργία και την κτηνοτροφία. Και ο Κοντολέων (1965, 88-89) υποστηρίζει το ίδιο πράγμα, δηλαδή κάνει λόγο για καθαρά γεωργική οικονομία και αυτάρκεια και μη ενασχόληση με την θάλασσα παρά τις αναφορές για σημαντικό ναξιακό στόλο¹⁰⁸ στο τέλος της αρχαϊκής εποχής. Από την άλλη, η Κοκκορού-Αλευρά (1994, 333-337) υποστήριξε ότι η Νάξος κατά την αρχαϊκή περίοδο ήταν μία σπουδαία ναυτική δύναμη στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο. Σχέσεις της Νάξου με την Αίγυπτο μαρτυρούνται μέσα από την τέχνη της γλυπτικής, καθώς οι Νάξιοι καλλιτέχνες φαίνεται πως είχαν δει τα μνημειακής κλίμακας έργα του αιγυπτιακού πολιτισμού και εισήγαγαν στοιχεία στην ελληνική τέχνη¹⁰⁹.

Μια πολύ σημαντική πρώτη ύλη που συνέβαλε και αυτή στην ανάπτυξη και τον πλουτισμό της πόλης της Νάξου ήταν το μάρμαρο. Τα κύρια λατομεία εξόρυξης μαρμάρου του νησιού κατά την αρχαιότητα ήταν αυτά στην Ποταμιά, στις Μέλανες

¹⁰⁴ Για το νεκροταφείο των τύμβων στο Τσικαλαριό, βλ. Zaphiropoulou 1983, 5-6.

¹⁰⁵ Από τις θέσεις Μέλανες και Φιλώτι έχουν περισυλλεχθεί λίγα θραύσματα κεραμικής, βλ. Κούρου 1994, υποσημ. 12-13.

¹⁰⁶ Από την σημαντική θέση της ΜΚ και ΥΚ που αναφέραμε παραπάνω εντοπίστηκαν και κάποια θραύσματα γεωμετρικής κεραμικής, βλ. Barber και Hadjianastasiou 1989, 112.

¹⁰⁷ Για την επιφανειακή έρευνα στην περιοχή των Εγγαρών, βλ. Treuil, R. 1983. Νάξος, *ΑΔ* 38, Β'2, 350.

¹⁰⁸ Ηροδ., *Ιστορ.*, 5.30.

¹⁰⁹ Για αυτό ακόμη, βλ. Πλάντζος, Δ. 2011. *Ελληνική τέχνη και αρχαιολογία : (1100-30 π.Χ.)*, Αθήνα, 96-98.

και στον Απόλλωνα. Το μάρμαρο δεν προσέφερε πολλά μόνο στην Νάξο, αλλά συνέβαλλε στην ανάπτυξη της μνημειώδους ελληνικής αρχιτεκτονικής και πλαστικής (Κοκκορού-Αλευρά 1992, 107-110· 2013, 109-110· Λαμπρινουδάκης 2005, 282).

Δύο ιερά βρίσκονται κοντά στην πόλη και φαίνεται να έχουν οργανωθεί παράλληλα με την εξέλιξη της πόλης-κράτους. Αυτά είναι το Δήλιο, το ιερό του Απόλλωνα στο νησάκι Παλάτια, στο λιμάνι της Νάξου και το ιερό στην περιοχή Καμινάκι, στα βόρεια της πόλης. Αν και δεν σώζονται πολλά στοιχεία για αυτά, δείχνουν να ξεκινούν κατά το τέλος του 8ου αι. (Lambrinouidakis 2001, 14-15). Η πρωιμότερη κεραμική από τα Παλάτια ανάγεται στην ΠΓ και ΥΓ, ενώ στο Καμινάκι στην ΥΓ (Philaniotou 2004, 87).

Στη Νάξο από την ΠΕΣ εντοπίζεται ένα σύνολο εξωαστικών ή περιαστικών ιερών. Αυτά είναι των Υρίων, του Σαγκριού, του Τσικαλαριού και των Μέλανων. Το ιερό των Υρίων¹¹⁰ ήταν ένας πολύ σημαντικός λατρευτικός χώρος, στον οποίο παρατηρήθηκε συνέχεια της λατρείας από την μυκηναϊκή μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους (εικ. 45-46) (Λαμπρινουδάκη 1992, 201-210). Το ιερό ήταν αφιερωμένο στον Διόνυσο. (Lambrinouidakis 2001, 14· Gounaris 2005, 35). Κατά τον Λαμπρινουδάκη (2006, 66-67) κατά την ΥΓ και ΠρΑρχ περίοδο στο ναό τελούνταν δημόσιες τελετές, όπου εκτελούνταν λατρευτικές πράξεις από ένα μικρό αριθμό ατόμων.

Η περιοχή του Σαγκριού ήταν μια περιοχή, όπου κατοικούσαν πληθυσμοί ενασχολούμενοι με την αγροτική δραστηριότητα και θεωρούσαν αδικημένους τους εαυτούς τους σε σχέση με τους αστικούς πληθυσμούς του νησιού (Λαμπρινουδάκης 2005, 282). Έτσι, η αρχαιολογική έρευνα έδειξε ότι μια λατρεία ξεκίνησε στην περιοχή του Γύρουλα στο Σαγκρί περί το 800 π.Χ. (εικ. 47) και συνεχίστηκε ως την Ρωμαϊκή περίοδο¹¹¹. Στο Σαγκρί λατρεύονταν η Δήμητρα και η Κόρη (Λαμπρινουδάκης 2001, 7-13). Στο Τσικαλαριό υπάρχει μία Γεωμετρική νεκρόπολη,

¹¹⁰ Το ιερό στα Ύρια της Νάξου ερευνήθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών σε συνεργασία με το Πολυτεχνείο του Μονάχου. Η ερευνητική ομάδα απαρτίζεται από τον Β. Λαμπρινουδάκη, τον G. Gruben, την Ε. Μπουρνιά, καθώς και του αρχιτέκτονες Α. Osnesorg και Μ. Κορρέ. Για την βασική δημοσίευση, βλ. Λαμπρινουδάκης 1992, 201-216.

¹¹¹ Πρώτη ανασκαφική έρευνα στο Σαγκρί πραγματοποιήσε ο Κοντολέων το 1954. Στη συνέχεια το ιερό ανέσκαψε ο Β. Λαμπρινουδάκης με τους G. Gruben, Α. Osnesorg και Μ. Κορρέ. Για το ιερό του Σαγκριού, βλ. Λαμπρινουδάκης 2001, 7-13.

με δεκάδες τύμβους, που χρονολογούνται στην ΜΓ περίοδο (εικ. 48-49) (Zaphiropoulou 1983, 5-6· Μαζαράκης Αινιάν 2000, 169). Σε κάποιους τύμβους παρατηρήθηκε τέλεση λατρείας. Φαίνεται πως ήταν ένα ιερό, καθώς το νεκροταφείο ανήκε στην πόλη της Νάξου¹¹², που βασίστηκε σε μία παράδοση μίας ιστορικής αριστοκρατίας. Η λειτουργία του ήθελε να προβάλλει το κύρος και την εξουσία της πόλης (Lambrinouidakis 2001, 17). Η Ζαφειροπούλου (2001, 7-8) υποστηρίζει ότι το νεκροταφείο αντικατοπτρίζει μια φεουδαρχική κοινωνία γαιοκτημόνων της γεωμετρικής εποχής. Στο αρχαίο λατομείο μαρμάρου στο Φλεριό της Νάξου, νοτιοανατολικά του χωριού Μέλανες, ιδρύθηκε ένα ιερό¹¹³ στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 50). Οι κύριοι χρήστες αυτού του ιερού ήταν οι λατόμοι. Στο ιερό λατρεύονταν η θεά της γονιμότητας λατρεύονταν και οι δίδυμοι χθόνιοι ήρωες Ούτος και Εφιάλτης.

Ο Λαμπρινουδάκης συγκρίνει τα στοιχεία από τα Ύρια με αυτά από την Πλατεία Μητροπόλεως και καταλήγει στο ότι διαφαίνεται να συντελείται μία αλλαγή στο δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.: η ιδιωτική υπεροχή μετατρέπεται σε μια συγκροτημένη ολιγαρχική κοινωνία (Lambrinouidakis 2001, 15). Στα πρώτα χρόνια ζωής της πόλης-κράτους της Νάξου (ύστερο 8^ο αι.) παρατηρείται ένας ολιγαρχικός, αριστοκρατικός χαρακτήρας. Είναι πιθανό, ότι πήραν την εξουσία τότε μερικές οικογένειες της Νάξου που τις συνέδεε ισχυρή φιλία και ήταν σύμμαχοι με την ισχυρή αριστοκρατία των υπέων πολεμιστών της Χαλκίδας. Αυτή η δυναμική ανάπτυξη μιας αριστοκρατίας στη Νάξο αποτυπώνεται και στην μεγάλη ανάπτυξη της πόλης από τον 8^ο αι. ως την τυραννία του Λύγδαμι (Costa 1997, 66-67). Η δύναμη ως επί το πλείστο πέρασε σε μια μικρή ομάδα που κατείχε τη γη (Lambrinouidakis 2001, 15). Από ένα απόσπασμα της Πολιτείας των Ναξίων του Αριστοτέλη που μας

¹¹² Πρόσφατη έρευνα των κεραμικών ευρημάτων από το νεκροταφείο του Τσικαλαριού συνέβαλε στην κατανόηση των ταφικών εθίμων της ενδοχώρας της Νάξου και την σχέση αυτής της θέσης με την ίδια την πόλη της Νάξου, βλ. Χαραλαμπίδου Ξ. 2012. Κεραμικά ευρήματα από την πόλη του Τσικαλαριού στη Νάξο: Παρατηρήσεις σχετικά με το ταφικό περιβάλλον και τη χρήση των ευρημάτων, *Αρχαιογνωσία*, τ. 16, Αθήνα, 149-186.

¹¹³ Η έρευνα του ιερού στις Μέλανες πραγματοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπό την διεύθυνση του Β. Λαμπρινουδάκη και με την υποστήριξη των αρχαιολόγων Γ. Ύβου και Α, Σφυρόερα και του αρχιτέκτονα Θ.Μπίλη, βλ. Lambrinouidakis 2005, 79.

σώζεται στον Αθήναιο¹¹⁴, πληροφορούμαστε ότι οι περισσότεροι από τους αριστοκράτες έμεναν στο άστυ, ενώ οι υπόλοιποι ήταν διεσπαρμένοι στην ύπαιθρο.

Οι αριστοκράτες της υπαίθρου, ζούσαν σε μικρούς αγροτοποιμενικούς οικισμούς, οι οποίοι αποτελούσαν ξεχωριστούς δήμους της ενιαίας πόλης-κράτους. Οι αριστοκράτες αυτοί δεν επιχείρησαν να εδραιωθούν μέσω της σύνδεσης με το μυκηναϊκό παρελθόν, αλλά διεκδίκησαν ένα αυτοδημιούργητο κύρος. Αυτό εκφράζεται στους πρωτόγονους και λαμπρούς τύμβους στο Τσικαλαριό (Λαμπρινουδάκης 2006, 68). Τα αρχαιολογικά στοιχεία από το νεκροταφείο του Τσικαλαριού και τα σημαντικά εξωαστικά ιερά του Σαγκριού και των Μελανων, ενισχύουν την δύναμη και το κύρος των αριστοκρατών της υπαίθρου. Επίσης, τα δύο παραπάνω ιερά πιθανόν να λειτούργησαν ως δεσμοί κέντρου και υπαίθρου και να συνέβαλαν στην συνεκτικότητα της κοινωνίας (Lambrinouidakis 2001, 15-16).

Η οικονομική άνοδος των πληθυσμών της υπαίθρου είναι αυτή που πιθανόν οδήγησε στην μετακίνηση πληθυσμών του νησιού και δημιουργία αποικιών. Χαλκιδείς και Νάξιοι ίδρυσαν την Νάξο στην Σικελία το 734 π.Χ. και ο Καρκήσιος από τη Νάξο ίδρυσε την Αρκεσίνη στην Αμοργό (Murray 1993, 113· Λαμπρινουδάκης 2005, 280). Η πρώιμη αποικία της Σικελικής Νάξου αποτελεί σταθμό για την εξάπλωση του ελληνισμού στη Δύση (Κούρου 2001, 8). Οι αντιθέσεις ανάμεσα στους παραδοσιακούς αριστοκράτες και τις ανερχόμενες τάξεις οδήγησε και στην τυραννία του Λύγδαμι τον 6^ο αι. π.Χ. (Λαμπρινουδάκης 2006, 68).

ΠΑΡΟΣ

Η Πάρος είναι το τρίτο σε έκταση νησί των Κυκλάδων και είναι ιωνική αποικία, όπως τα γειτονικά της νησιά. Στην αρχή της 1^{ης} χιλιετίας προφανώς η Πάρος αποικίστηκε από τους Ίωνες (Ζαφειροπούλου 2005b, 261). Βέβαια, σώζεται και μία διαφορετική πληροφορία, ότι πήρε το όνομα της από τον οικιστή της Πάρο, ο οποίος ήταν από την Αρκαδία¹¹⁵.

¹¹⁴ Αθην., *Δειπν.*, VIII 348 a-c. Συγκεκριμένα αναφέρει «τῶν παρὰ Ναξίοις εὐπόρων οἱ μὲν πολλοὶ τὸ ἄστυ ᾤκουν, οἱ δὲ ἄλλοι δισπαρμένοι κατὰ κόμας».

¹¹⁵ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Πάρος. Συγκεκριμένα αναφέρει: «ᾠκειῖτο... καὶ τινων Ἀρκαδῶν ὀλίγων. τοῦνομα μὲν λέγεται ἀπὸ Πάρου τοῦ Παρρασίου ἀνδρὸς Ἀρκαδὸς ἔχειν, ὡς

Γνώρισε μια διαχρονική ακμή και ανάπτυξη σε όλη την αρχαιότητα. Αυτό το οφείλει στην καίρια γεωγραφική της θέση και στις πρώτες ύλες που διέθετε. Λόγω της θέσης της πάνω στους θαλάσσιους δρόμους, που ενώνουν την ηπειρωτική Ελλάδα και την Μ.Ασία, ανέπτυξε το εμπόριο και την ναυτιλία. Το μάρμαρο, το οποίο ήταν υψηλότατης ποιότητας, συνέβαλλε τα μέγιστα στην ανάπτυξη της Πάρου, αλλά και στην ανάπτυξη της ελληνικής πλαστικής (Ζαφειροπούλου 2009, 6). Η Πάρος και τα γύρω της νησιά (Αντίπαρος, Δεσποτικό, Σάλιαγκος, Οικονόμου) καθ' όλη την αρχαιότητα αποτέλεσαν μία ενιαία οντότητα και όχι ξεχωριστές αυτόνομες μονάδες. Πολλές ΠΚ θέσεις εντοπίζονται διάσπαρτες στην ύπαιθρο της Πάρου, της Αντιπάρου και του Δεσποτικού (Ζαφειροπούλου 2005, 260 -269). Η παλαιότερη εγκατάσταση στην περιοχή σημειώνεται στο νησάκι Σάλιαγκος¹¹⁶, που χρονολογείται στην Νεότερη Νεολιθική.

Κουκουναριές

Στα ΒΑ του νησιού στον κόλπο της Νάουσας, σε μια περιοχή με πολλά ακρωτήρια και λόφους, εντοπίστηκαν μια σειρά από αρχαιολογικές θέσεις, με σπουδαιότερες τις Κουκουναριές και το νησάκι Οικονόμου (Schilardi 1983, 173). Οι Κουκουναριές¹¹⁷ ήταν μία πολύ σημαντική θέση της ΥΕΧ και της ΠΕΣ (εικ. 51). Στις Κουκουναριές παρατηρείται ανθρώπινη παρουσία από την Ύστερη Νεολιθική περίοδο¹¹⁸, ενώ κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο παρουσιάζουν την εικόνα ενός οχυρωμένου οικισμού. Αυτή την περίοδο οι Κουκουναριές ήταν το κέντρο της μυκηναϊκής εξουσίας του νησιού (Schilardi 2002, 229). Η σημαντική οικοδομική δραστηριότητα, πιθανόν είχε ξεκινήσει από την ΥΕ ΙΙΙ Β (Schilardi 1983, 173). Στο πρώτο μισό του 12^{ου} αι. (ΥΕ ΙΙΙΓ), δηλαδή μετά την πτώση των ανακτόρων, ο

Καλλίμαχος». Για την ίδια πληροφορία, βλ. Ηρακλ. Ποντ., *Πολ. Παρίων*, 1-2. Συγκεκριμένα:

«Πάρον τήν νήσον ᾠκισε Πάρος, ἐξ Ἀρκαδίας λαὸν ἄγων».

¹¹⁶ Βλ., Evans, J.D. και C. Renfrew 1968. *Excavations at Saliagos near Antiparos*, London.

¹¹⁷ Η ακρόπολη των Κουκουναριών ανασκάφηκε από το 1976 έως το 1991, από τον καθηγητή Δημήτρη Σκιλάρντι, υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, βλ. Σκιλάρντι 1976 ως 1991, *ΠΑΕ*. Νωρίτερα το 1973, προηγήθηκε επιφανειακή έρευνα, βλ. Schilardi 1975, 88-93.

¹¹⁸ Για την κατοίκηση στις Κουκουναριές κατά την Νεολιθική και ΠΚ εποχή, βλ. Katsarou, S. και D. Schilardi 2004. *Emerging Neolithic and Early Cycladic Settlements in Paros: Koukounaries and Sklavouna*, *BSA* 99, 23-47.

οικισμός γνώρισε μεγάλη ακμή. Ο ανασκαφέας κάνει λόγο για Μυκηναίους πρόσφυγες, που έφτασαν στο νησί και οργάνωσαν τον οικισμό. Το 1150 π.Χ. η ακρόπολη καταστράφηκε. Στη ΠΕΣ χτίστηκε νέος σημαντικός οικισμός, με διάρκεια ζωής από την ΠΓ ως την ΠρΑρχ περίοδο. Εγκαταλείφθηκε στα μέσα του 7^{ου} αι., ενώ ο ναός της Αθηνάς έμεινε σε χρήση ως τους ύστερους κλασικούς χρόνους, οπότε και ερημώθηκε ο λόφος (Σκιλάρντι 1995, 484-485).

Ο οικισμός τοποθετείται σε ένα τραχύ βραχώδες λόφο από γρανίτη, ύψους 75 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, όπου στο ανώτερο επίπεδο διαμορφώνεται ένα πλάτωμα (Άνω Πλάτωμα). Στο φυσικά οχυρωμένο αυτό πλάτωμα χτίστηκε κυκλώπειο τείχος στην μοναδική ευάλωτη πλευρά, τη νότια, ώστε να προστατεύει τις φυσικές αδυναμίες του. Αυτή η κατασκευή καθιστά τη θέση ως μια ισχυρή ακρόπολη των Μυκηναϊκών χρόνων (εικ. 52). Χτίστηκε από τοπικούς ογκόλιθους, έχει πάχος 1,66 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος περίπου 3 μ. Αποτελείται από δύο σειρές ογκόλιθων γεμισμένων εσωτερικά με χαλίκι. Η τοιχοποιία παραπέμπει σε αυτές της ηπειρωτικής Ελλάδας (Schilardi 1984, 187-188· Schilardi 1992, 627-628). Εντοπίστηκαν κάποια τμήματα από ευθεία ή καμπύλα τείχη κυκλώπειας τεχνικής και σε άλλα σημεία του λόφου, που ήταν δυνατή η διείσδυση του εχθρού, όπως δίοδοι και ανοίγματα. Στους πρόποδες στα Ν του λόφου επισημάνθηκαν τέτοια τμήματα¹¹⁹ (Schilardi 1984, 187-188· Σκιλάρντι 1995, 486).

Μία μεγαρόσχημη κατασκευή εντοπίστηκε στις ανασκαφές του Άνω Πλατώματος και ονομάστηκε από τον ανασκαφέα έδρα του μυκηναίου ηγεμόνα (Schilardi 2002a, 229). Η πρόσοψη του κτηρίου αυτού στα Ν του πλατώματος ήταν παράλληλα και τείχος για την αμυντική ενίσχυση της ακρόπολης. Το ηγεμονικό συγκρότημα απλώνεται από Ν προς Β και αναπτύσσεται πάνω σε δυο διαδρόμους κάθετα τεμνόμενους. Η κύρια είσοδος ήταν στα Δ, αλλά υπήρχε και μία δεύτερη στα Ν. Το συγκρότημα φαίνεται πως χτίστηκε σε μία χρονική στιγμή με οργανωμένο σχέδιο και όχι βαθμιαία. Κάτω από τα δωμάτια υπήρχαν υπόγειες αποθήκες για την φύλαξη των προϊόντων. Με βάση την κεραμική αυτό το συγκρότημα φαίνεται να κατοικήθηκε και να καταστράφηκε μέσα στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Από την ακρόπολη ήρθαν στο φως ευρήματα σπουδαίας αξίας, όπως ελεφαντοστέινα, μεταλλικά εργαλεία και όπλα και καλής ποιότητας κεραμική. Ακόμη, μέσα στο συγκρότημα βρέθηκαν σκελετοί ανθρώπων και ζώων. Κατά τον ανασκαφέα, σκοτώθηκαν στη διάρκεια της εχθρικής

¹¹⁹ Επίσης, βλ. Σκιλάρντι, Δ. 1976 Β. Ανασκαφαί Πάρου, ΠΑΕ, 288 και πιν. 187β.

εισβολής και καταπλακώθηκαν από το κτήριο, το οποίο κατεδαφίστηκε κατά την διάρκεια της πολιορκίας (Schilardi 1984, 187-202· 1992, 628-631). Τη μανιώδη καταστροφή ίσως, διέπραξαν Μυκηναίοι της γειτονικής Νάξου (Schilardi 1984, 200· Βλαχόπουλος 2012, 341), κάτι που αποτελεί μόνο μία υπόθεση.

Στην περιοχή του μετέπειτα ιερού¹²⁰ της Αθηνάς Πολιάδος εντοπίστηκαν μυκηναϊκά υπολείμματα . Αυτά περιορίζονται σε κεραμική, χωρίς να εντοπιστούν ειδώλια ή άλλα ευρήματα αδιάψευστης θρησκευτικής σημασίας (Σκιλάρντι 1986, 194-196). Επομένως δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί η συνέχεια στη λατρεία στο ναό της Αθηνάς, από τους μυκηναϊκούς στους ιστορικούς χρόνους.

Μια σύντομη φάση ακολούθησε αμέσως μετά την καταστροφή, ίσως στις αρχές του 10^{ου} αι. π.Χ. Πιθανόν οι επιζώντες της καταστροφής έχτισαν κάποιες κατασκευές πάνω στα ερείπια. Ύστερα, διακρίνεται η ΠΓ κατοίκηση της ακρόπολης, η οποία αποτελεί την τρίτη φάση, μια φάση ευημερίας. Ήρθαν στο φως κτηριακά κατάλοιπα που ανήκουν σε αυτή τη φάση μέσα στα οποία και ένα αψιδωτό κτήριο (Schilardi 1983, 175). Το αψιδωτό κτήριο είναι αρκετά μεγάλων διαστάσεων και τοποθετείται πάνω από το παλιότερο κτήριο C στην κορυφή της ακρόπολης. Την περίοδο αυτή οι κάτοικοι επαναχρησιμοποίησαν τοίχους της ΥΕ ΙΙΙΓ. Το αψιδωτό κτήριο (κτήριο Α) ίσως είναι το μοναδικό νέο κτήριο αυτής της φάσης, στα τέλη του 10^{ου} αι. π.Χ. (Σκιλάρντι 1978, 202· Mazarakis Ainian 1997, 99).

Την φάση ευημερίας διαδέχεται μια φάση παρακμής (τέταρτη φάση) στους Γεωμετρικούς χρόνους και αυτό λόγω της σπανιότητας των ευρημάτων. Μια εστία που χρονολογείται την ΜΓ, έχει συνδεθεί με πρακτικές λατρείας. Η θέση άνησε πάλι στο τέλος της ΥΓ. Χρησιμοποιήθηκαν κάποιοι από τους μυκηναϊκούς τοίχους που διατηρούνταν μερικώς. Το Άνω Πλάτωμα κατά την ΥΓ γέμισε από κτήρια και οι δρόμοι ήταν στενοί. Δεν είναι βέβαιο αν χρησιμοποιούνταν η μυκηναϊκή οχύρωση από αυτούς τους κατοίκους καθώς τα τείχη πρέπει να ήταν ημικατεστραμμένα (Schilardi 1983, 175-177). Στην κορυφή στο νότιο άκρο ένα τετράγωνο μεγάλο κτήριο είναι πιθανό να είναι η κατοικία του τοπικού ηγεμόνα και χρονολογείται στον ύστερο 8^ο αι. (Schilardi 2002a, 231). Αυτό το κτήριο ίσως εξυπηρετούσε περιορισμένες λατρευτικές δραστηριότητες, δηλαδή τελούνταν κάποια οικιακή λατρεία (Gounaris 2005, 35-41).

¹²⁰ Αναλυτικά για την ανασκαφή, τον ναό, τις λοιπές κατασκευές και την ερμηνεία του ιερού της Αθηνάς στις Κουκουναριές, βλ. Schilardi 1988, 41-50.

Στο μεσαίο πλάτωμα χτίστηκε ένας ναός αφιερωμένος στην Αθηνά Πολιούχο, κάτι που συνηθίζεται στις ιωνικές πόλεις (εικ. 53). Στα ανατολικά υπήρχε ένας υπαίθριος χώρος που οριοθετείται από περίβολο και στο κέντρο είχε έναν βωμό (Schilardi 2002a, 231-232). Η λατρεία κατά την γεωμετρική περίοδο είναι υπαίθρια και περιορίζεται γύρω από τον βωμό. Ο ναός χτίστηκε γύρω στο 700 π.Χ. Ο ναός θα συνεχίσει να λειτουργεί και μετά την εγκατάλειψη του οικισμού ως μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια (Gounaris 2005, 29-41).

Στα δυτικά του ναού υπήρχε ένας ανοιχτός χώρος, χωρίς την παρουσία κτηρίων, κατάλληλος για συγκεντρώσεις και τελετές. Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι ο υπαίθριος αυτός χώρος είναι μία πρώιμη αγορά. Στα νότια όρια αυτού του ανοιχτού χώρου βρέθηκε ένα μεγάλο αρχαϊκό κτήριο, με τέσσερα δωμάτια. Υποστηρίχθηκε ότι ήταν ένα πρώιμο πρυτανείο. Τα στοιχεία που συνέβαλαν σε αυτή την άποψη είναι δύο: πρώτον, στο ΒΑ δωμάτιο εντοπίστηκαν πήλινα σφραγίσματα και στο ΒΔ μία τετράγωνη εστία, η οποία χρησίμευε για το μαγείρεμα. Και δεύτερον, η γειτνίαση με την αγορά (Schilardi 2002a, 231-232).

Για κάποιους ανεξήγητους λόγους το ανώτερο πλάτωμα εγκαταλείφθηκε περί το 700 π.Χ. και η κατοίκηση μεταφέρθηκε στο μεσαίο πλάτωμα και στη νοτιοανατολική πλαγιά (εικ. 51). Τότε οι οικίες καταλάμβαναν το νότιο και το νοτιοανατολικό πλάτωμα (Schilardi 2002a, 229-231). Ο ΠρΑρχ οικισμός κατασκευάστηκε με ένα οργανωμένο σχέδιο. Όσον αφορά το πολεοδομικό σχέδιο, οι οικίες είναι χτισμένες σε νησίδες και συχνά οικίες μοιράζονται κάποιους κοινούς τοίχους (Schilardi 2002b, 166-167).

Σε γενικές γραμμές, από τη ΠΓ περίοδο μέχρι την ΠρΑρχ οι Κουκουναριές ήταν το κέντρο μιας κοινωνίας, που ευημερούσε (Schilardi 2002a, 231). Εγκαταλείφθηκε όμως, οριστικά γύρω στο 650 π.Χ. και αυτό έγινε με ειρηνικό τρόπο. Αυτό συντελέστηκε σε μία περίοδο κοινωνικών αναταραχών και η εγκατάλειψη πρέπει να είναι μαζική από τον κόλπο της Νάουσας. Αντίστοιχα παρατηρήθηκε και σε άλλες θέσεις του κόλπου της Νάουσας, όπως το νησάκι Οικονόμου (Schilardi 2002b, 167-168). Άλλες δύο θέσεις στον όρμο που επισημάνθηκαν κατάλοιπα της Γ περιόδου είναι η Καργαδούρα και το νησί Φιλίζι (Schilardi 1975, 94-96). Ακόμα, επισημαίνονται οι θέσεις Δέτις και Λιβαδέρα, που χρονολογούνται στην εποχή του Αρχίλοχου. Ο Σκιλάρντι διατυπώνει την άποψη ότι όλες αυτές οι πρώιμες κοινωνίες

της περιοχής της Νάουσας σχετίζονται με μια μικρή αριστοκρατία που διοικεί την περιοχή, χωρίς να αποκλείονται οι αδύναμες τάξεις (Schilardi 2002a, 236-237).

Οικονόμου

Η θέση στο νησί Οικονόμου, στον κόλπο της Νάουσας, είναι ένα καλό παράδειγμα οικισμού που διακρίνεται ξεκάθαρα η μετάβαση από την γεωμετρική στην αρχαϊκή εποχή (εικ. 54). Είναι ένας οικισμός που καταλαμβάνει αρκετά μεγάλη έκταση. Το κέντρο του όμως, απομακρύνεται από τον υπόλοιπο οικισμό και οριοθετείται από έναν περίβολο, που είναι χτισμένος με το πολυγωνικό ρυθμό (Schilardi 2002a, 232-233). Το τείχος αυτό παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα μυκηναϊκά τείχη. Αποτελείται από δύο σειρές μεγάλων λίθων και το ενδιάμεσο κενό γεμίστηκε με χαλίκια. Το πάχος του είναι 1,45 μ. και η πύλη του τοποθετείται στα Α. Οι δρόμοι είναι απόλυτα ευθείς στο εσωτερικό του. Πολλά ορθογώνια κτήρια είναι ορατά (Schilardi 1973, 261-263· 1975, 93-94). Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι στο κέντρο τοποθετείται μία πρώιμη αγορά σε ένα ανοιχτό μέρος, η οποία οργανώνεται γύρω από ένα αψιδωτό κτήριο. Όλα αυτά τα χρονολογεί ακριβώς στην μετάβαση από τους γεωμετρικούς στους αρχαϊκούς χρόνους (Schilardi 2002a, 232-236).

Το αψιδωτό κτήριο είχε λατρευτικό χαρακτήρα και πιθανόν ήταν το ιερό της κοινότητας (Schilardi 2002a, 236). Το μήκος του είναι περίπου 15 μ. και το πλάτος του 6.70 μ., ενώ το πάχος των τοίχων υπολογίζεται στα 60-80 εκ. (Fagerstrom 1988, 79). Οι αψιδωτές κατασκευές είναι ένας πάρα πολύ σπάνιος τύπος στις Κυκλάδες σε όλα τα χρόνια της αρχαιότητας (Gounaris 2005, 41).

Το νησάκι Οικονόμου σήμερα ενώνεται με την Πάρο με μια γραμμή άμμου¹²¹. Αυτό πιθανόν να συνέβη σχετικά πρόσφατα, καθώς κατά την αρχαιότητα το νησάκι δεν ενωνόταν με την απέναντι στεριά. Το μικρό λιμάνι του οικισμού εντοπίστηκε κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Μέσα στο νερό εντοπίστηκαν, επίσης, τάφοι σε βάθος ως 2.50 μ. (Schilardi 1973, 263-264· Papathanassopoulos και Schilardi 1981, 133-144).

Καργαδούρα

¹²¹ Το 1979 πραγματοποιήθηκαν υποβρύχιες έρευνες στο νησί, στους όρμους της Νάουσας και της Παροικιάς, βλ. Papathanassopoulos και Schilardi 1981, 133-144.

Ο μεγάλος βραχώδης λόφος της Καργαδούρας τοποθετείται σε ένα ακρωτήριο της χερσονήσου Σούνιον εξωτερικά του κόλπου της Νάουσας. Απέχει μόλις 2 χλμ. ΒΑ από το νησάκι Οικονόμου. Εντοπίστηκαν κάποια κατάλοιπα κτηρίων. Η τοιχοποιία τους παρουσιάζει ομοιότητες με αυτή του περιβόλου στο νησί Οικονόμου, δηλαδή αποτελείται από δύο σειρές λίθων και το ενδιάμεσο κενό γεμίστηκε με μικρότερους λίθους. Από τις πλαγιές περισυλλέχθηκαν όστρακα γεωμετρικής εποχής (Schilardi 1975, 94-95).

Στα ΒΔ του ακρωτηρίου υπάρχει μία μεγάλη κατασκευή (περ. 32 x 34 μ.), που από το Rubensohn (1901, 164) είχε χαρακτηριστεί ως ιερό του Ποσειδώνα. Από πιο πρόσφατη επιφανειακή έρευνα¹²² διαπιστώθηκε, ότι η περιοχή είχε συληθεί. Στην θέση σημειώθηκε μελαμβαφής κεραμική του 5^{ου} αι. π.Χ. (Schilardi 1975, 95). Επισημάνθηκαν τα ερείπια από πολλά κτήρια.

Φιλίζι

Το νησάκι Φιλίζι βρίσκεται στην Α ακτή της χερσονήσου Σούνιον. Βρίσκεται πολύ κοντά και παρουσιάζει πολλές γεωγραφικές ομοιότητες με το νησάκι Οικονόμου. Η θέση στην αρχαιότητα ήταν ακρωτήριο και όχι νησί. Τη θέση προστατεύουν μία τάφος και ένα τείχος, που τρέχουν από Α σε Δ τη Β πλευρά του λόφου. Από τη θέση επισημάνθηκαν γεωμετρικά θραύσματα κεραμικής.

Παροικιά

Στο κέντρο της Παροικιάς, στην Ν ακτή του κόλπου, πάνω σε ένα μικρό ύψωμα απλώνεται ο προϊστορικός, γεωμετρικός - ελληνοιστικός οικισμός της περιοχής (εικ. 55) (Scholes 1956, 12). Στο Κάστρο της Πάρου παρατηρείται συνεχής κατοίκηση ως την ΥΕ ΙΙΙΓ. Τα στοιχεία για την ΥΕ ΙΙΙΓ είναι λιγοστά και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στο Κάστρο αυτή την περίοδο υπήρχε ένας μικρός οικισμός, αλλά επ' ουδενί δεν μπορεί να γίνει λόγος για ισχυρή μυκηναϊκή ακρόπολη. Αλλά ένας μικρός οικισμός, ο οποίος υπήρχε στον λόφο της Παροικιάς από την ΠΚ περίοδο συνέχισε να κατοικείται ως τον 13^ο και 12^ο αι. (Σκιλάρντι 1995, 484). Στα

¹²² Τον Ιούνιο του 1973 η Εφορεία Κυκλάδων, με την Ι. Παπαχριστοδούλου και η ομάδα του Δ.

Σκιλάρντι διενήργησαν επιφανειακή έρευνα στην θέση, βλ. Schilardi 1975, 95.

στρώματα¹²³ αυτά του Κάστρου δεν παρατηρούνται σημάδια καταστροφής (Schilardi 1984, 203).

Η Πάρος ανέπτυξε την γεωργία, και κυρίως την ναυσιπλοΐα. Αναδείχθηκε σε σπουδαία ναυτική δύναμη και ίδρυσε την Θάσο και το Πάριο στον βορρά. Η κυριότερη πηγή πλούτου της όμως ήταν το άριστης ποιότητας μάρμαρο (Ζαφειροπούλου 2005b, 261-263. Η Πάρος ανέπτυξε από νωρίς, από τους γεωμετρικούς χρόνους, αλλά ιδίως στους αρχαϊκούς, σπουδαία πολιτιστική δραστηριότητα, η οποία οφειλόταν στην οικονομική ευρωστία της παριανής κοινωνίας (Ζαφειροπούλου 2007b, 110-116).

Η αρχαία πόλη αναπτύχθηκε γύρω από το λόφο του Κάστρου της Παροικιάς (εικ. 55). Στο κέντρο τοποθετούνταν ο ναός της Αθηνάς που χτίστηκε στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Τα περισσότερα δημόσια κτήρια, όπως πρυτανείο, αγορανομείο, στοές, αγορές και ναοί, δεν είναι δυνατόν να εντοπιστούν λόγω της συνεχούς κατοίκησης (Ζαφειροπούλου 2005b, 262). Το κέντρο της πόλης ίσως τοποθετείται κοντά στην ακρόπολη, ανάμεσα στο λόφο και την σύγχρονη συνοικία Χάλαρα, ίσως όμως να απλώνεται και στην συνοικία Θολάκια (Schilardi 1975, 85). Η οργάνωση της πόλης της Πάρου παρουσιάζει ομοιότητες με αυτή της συμμάχου της Ερέτριας (Schilardi 2002a, 247).

Το τείχος έχει περίμετρο 2,5 χλμ. και περιβάλλει την πόλη σχεδόν κυκλικά (Ζαφειροπούλου 2005b, 261). Τα κατάλοιπα του τείχους είναι καλύτερα ορατά στην περιοχή Δύο Πλάκες. Εντοπίστηκε, επίσης ένας πύργος. Τα τείχη εντοπίζονται και εντός της θαλάσσης μιας και έχει ανεβεί η στάθμη της. Είναι χτισμένα με ογκόλιθους από γνευσίτη και χρονολογούνται στον 7^ο αι. π.Χ. Πιθανόν ο πύργος να χρονολογείται λίγο αργότερα, μέσα στους αρχαϊκούς χρόνους. Εντοπίστηκαν δύο πύλες των τειχών, η μία ΒΑ του αρχαϊκού πύργου και η άλλη κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Ευστάθιου (Schilardi 1975, 85-86).

Η πόλη σύμφωνα με τον Ψεύδο-Σκύλακα είχε δύο λιμάνια¹²⁴. Το νεκροταφείο της πόλης τοποθετείται στα ΒΑ¹²⁵ και έδωσε σπουδαία ευρήματα από την γεωμετρική

¹²³ Ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία πόλη της Πάρου διενήργησε ο Rubensohn στα τέλη του 19^{ου} αι. (1897-1899), βλ. Rubensohn, O. 1900. Paros I, *AM* 25, 157-222· 1901. Paros II, *AM* 26, 157-222· 1902. Paros III, *AM* 27, 189-238.

¹²⁴ Ψευδ.-Σκυλ., *Περιπλ.*, 58.5. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Πάρος, λιμένας ἔχουσα δύο, ὧν τὸν ἕνα κλειστόν».

ως την ελληνιστική εποχή, τα σπουδαιότερα των οποίων είναι δύο πολυάνδρια των γεωμετρικών χρόνων. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τάφηκαν εκεί οι πεσόντες από κάποια μάχη (Ζαφειροπούλου 2000b, 283-293). Εντοπίστηκαν αρκετά ιερά έξω και γύρω από την πόλη, όπως του Απόλλωνα Δηλίου και της Αρτέμιδος (εικ. 56), στα Β της πόλης, που χρονολογείται από τον 9^ο αι. π.Χ. (Schuller 1982, 231-244). Επίσης, ένα σημαντικό ιερό ήταν του Πύθιου Απόλλωνα (εικ. 57) στα Ν (Rubensohn 1902, 190-193· Schuller 1982, 245-264).

Έντονη προσωπικότητα και σπουδαία πηγή για μας, αν και σώζεται αποσπασματικά το έργο του, είναι ο λυρικός ποιητής Αρχίλοχος¹²⁶. Ήταν γιος ενός αριστοκράτη, του Τελεσικλή, ο οποίος ηγήθηκε της αποικίας στη Θάσο και μιας δούλας, και έζησε στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι. Οι Πάριοι τίμησαν τον Αρχίλοχο από την αρχαϊκή εποχή ως ήρωα. Το αρχαϊκό Αρχιλόγειο ήταν πιθανόν ένα κενοτάφιο, από το οποίο σώθηκε μόνο κάποια αρχιτεκτονικά μέλη. Βρισκόταν κοντά στην πόλη της Πάρου και εγκαταλείφθηκε την ρωμαϊκή εποχή (Ζαφειροπούλου 2009, 12-14). Η δύναμη, την περίοδο του Αρχίλοχου, ήταν στα χέρια μιας αριστοκρατικής τάξης, που αποτελούνταν από λίγες οικογένειες (Reger 2004, 764). Οι Πάριοι κατά τον Κοντολέοντα (1965, 89), ο οποίος μελέτησε τον Αρχίλοχο παλαιότερα, ήταν μικροκαλλιεργητές και ναυτικοί, καθώς ο Αρχίλοχος τονίζει την παραγωγή σύκων και τον θαλάσσιο βίο. Συμμάχησαν με την Μίλητο με την οποία ανέπτυξαν μια σχέση αλληλεπίδρασης σε πολλούς τομείς.

Δεσποτικό

Το Δεσποτικό είναι ένα μικρό νησί στα ΝΔ της Αντιπάρου. Καταλαμβάνει μία υψίστης σημασίας θέση, στο κέντρο του Αιγαίου, σε ένα σημείο που περνούν πολλοί θαλάσσιοι δρόμοι που ενώνουν την ηπειρωτική Ελλάδα με την Κρήτη και την Ανατολή. Συγκεκριμένα βρίσκεται δυτικά της Πάρου και ανατολικά της Σίφνου (Kourayos και Ntaifa 2012, 11). Η Ζ. Παπαδοπούλου κάνει μία ενδιαφέρουσα

¹²⁵ Το νεκροταφείο στη θέση Βίτσι επισημάνθηκε από τον Ν. Ζαφειρόπουλο, βλ. ΑΔ 1960, 245, εικ.

215. Ανασκάφηκε από την Φ. Ζαφειροπούλου από το 1983 και για δυο δεκαετίες, βλ.

Ζαφειροπούλου 2000b, 283-293. Εκεί και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹²⁶ Για τον Αρχίλοχο, βλ. Κατσωνοπούλου, Ν., Ι. Πετροχειλος και Σ. Κατσαρού (επιμ.) 2008. *Ο Αρχίλοχος και η εποχή του, Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικιά Πάρου, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα.

υπόθεση ότι μία ωδή του Πινδάρου¹²⁷, η οποία αναφέρεται στην ίδρυση Δηλιακού ιερού από τον Ηρακλή στην Πάρο, σχετίζεται με το ιερό του Απόλλωνα στη θέση Μάντρα της νησίδας Δεσποτικό και όχι με το ιερό κοντά στην Παροικιά (βλ. παραπάνω). Υποστηρίζει ότι, αν λάβουμε υπόψιν μας ότι η Πάρος, η Αντίπαρος και οι νησίδες Τσιμηντήρι και Δεσποτικό ήταν μία οντότητα κατά την αρχαιότητα και ενώνονταν κιόλας μέχρι κάποια περίοδο με ισθμούς¹²⁸ και σε συνδυασμό με κάποιες γεωγραφικές πληροφορίες που δίνονται στον παιάνα, είναι αρκετά ασφαλής η παραπάνω ταύτιση (Παπαδοπούλου 2010-13, 409-415).

Εκεί αναπτύχθηκε ένα σπουδαίο ιερό του Απόλλωνα, το οποίο γνώρισε μεγάλη ακμή κατά τον 6^ο αι. (εικ. 59). Πρόσφατες έρευνες όμως έδειξαν, ότι λατρευτικές δραστηριότητες λάμβαναν χώρα στο τέμενος αυτό και κατά τους Γεωμετρικούς και πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους (Kourayos και Ntaifa 2012, 18). Για παράδειγμα, το πρωιμότερο υλικό από το λατρευτικό Κτίριο Δ, σύμφωνα με την Α. Αλεξανδρίδου που το μελέτησε, χρονολογείται στον στη γεωμετρική περίοδο. Κάτω από το Κτίριο Δ της αρχαϊκής περιόδου, εντοπίστηκε ένα οβάλ ή αψιδωτό κτήριο, τα ευρήματα του οποίου χρονολογούνται από το β' μισό του 9^{ου} αι. π.Χ και εξής. Αυτός είναι ο παλαιότερος επιβεβαιωμένος χώρος όπου τελούνταν λατρεία στο τέμενος (Kourayos, Alexandridou, Papayanni και Draganits υπό έκδοση).

Το ιερό απαρτίζεται από το Βόρειο Τέμενος, το νότιο συγκρότημα και έναν αριθμό κτηρίων βόρεια του τεμένους. Ο πυρήνας του ιερού είναι το Βόρειο Τέμενος. Το τέμενος οριοθετείται με έναν τετράγωνο περίβολο. Μαζί με τον Απόλλωνα πιθανόν να λατρευόταν η αδερφή του Άρτεμις και η Εστία Ισθμία (Kourayos και Ntaifa 2012, 18-27). Τα ευρήματα από το λατρευτικό Κτίριο Α προέρχονται από πολλά μέρη της Ανατολικής Μεσογείου (Κουράγιος 2004, 442), κάτι που προσδίδει μεγάλο κύρος στο ιερό.

¹²⁷ Πινδ., *Παιαν.*, 7 (fr. 140a).

¹²⁸ Για τις γεωλογικές έρευνες της περιοχής, βλ. Evans, J.D. και C. Renfrew 1968. *Excavations at Saliagos near Antiparos*, London, 5. Επίσης, Draganits, E. 2009. The archaic sanctuary of Despotiko Island (Cyclades): Geological outline and lithological characterization of the building stones, with the possible provenance, *AJES* 102, 91-101.

ΡΗΝΕΙΑ

Η Ρήνεια είναι το γειτονικό νησί της Δήλου, διπλάσιο σε μέγεθος το οποίο χρησίμευσε ως νεκροταφείο για την Δήλο, καθώς απαγορεύονταν να θάβονται άνθρωποι στο ιερό νησί. Εκεί ανασκάφηκε ο Βόθρος της Κάθαρσης, ο οποίος περιείχε το περιεχόμενο των τάφων της Δήλου, το οποίο μεταφέρθηκε μετά την εκκαθάριση του 426/5 π.Χ. (Ζαφειροπούλου 2007a, 72)

Η Ρήνεια δεν ήταν μόνο το νεκροταφείο της Δήλου, αλλά είχε και τη δική της πόλη στα δυτικά του βόρειου τμήματος του νησιού, στους πρόποδες του λόφου Πύργου. Η κατοίκηση στη Ρήνεια ίσως ξεκινάει στην αρχαϊκή περίοδο, αλλά η έρευνα είναι ελλιπής και δεν μπορούμε να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα. Στο νησί υπήρχε ιερό της Άρτεμιδος και κάποιες αγροικίες που ελέγχονταν από το ιερό του Απόλλωνα στη Δήλο. Στη Ρήνεια ήταν ανεπτυγμένη η αμπελοργία (Bruneau και Ducat 2010, 87 και 345-346).

ΣΕΡΙΦΟΣ

Η Σέριφος είναι ένα σχετικά μικρό, ορεινό και βραχώδες νησί των δυτικών Κυκλάδων με σχεδόν στρογγυλό σχήμα. Κατά την μυθολογία είναι το νησί που μεγάλωσε ο Περσέας (Βάρλας 1998, 22-33). Το νησί αποικίστηκε πρώτα από Αιολείς της Θεσσαλίας, τον Πολυδέκη και τον Δίκτυ, σύμφωνα με τον Απολλόδωρο¹²⁹, ενώ στην συνέχεια, κατά τον Ηρόδοτο¹³⁰, αποικίστηκε όπως τα γύρω νησιά από Ίωνες. Η Σέριφος είχε μία πόλη με το λιμάνι της, όπως μας πληροφορεί ο Σκύλαξ¹³¹.

Στο νησί της Σερίφου εντοπίστηκε μεταλλευτική δραστηριότητα κατά την ΠΕΧ, όπως έδειξαν τα ευρήματα από τις θέσεις Φούρνοι και Αβέσσαλος και πιθανόν από τη θέση Κεφάλια. Βρέθηκαν σκωρίες από την τήξη χαλκού και οι θέσεις παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτές της Κύθνου. Η εκμετάλλευση των πηγών χαλκού

¹²⁹ Απολλοδ., *Βιβλιοθ.*, 1.9.6. Αναφέρει: «Μάγνης δὲ γαμεῖ νύμφην νηίδα, καὶ γίνονται αὐτῶ παῖδες Πολυδέκτης καὶ Δίκτυς· οὗτοι Σέριφον ᾤκισαν».

¹³⁰ Ηροδ., 8.48.4-5. Αναφέρει: «Σερίφιοι Ἴωνες ἐόντες ἀπ' Ἀθηναίων».

¹³¹ Ψευδ. Σκυλ., *Περιπλ.* 58.5. Συγκεκριμένα αναφέρει, «Σέριφος νῆσος, καὶ πόλις καὶ λιμὴν».

στο νησί πιθανόν συνεχίστηκε και κατά τους ιστορικούς χρόνους¹³². Μοναδική ένδειξη μυκηναϊκής παρουσίας στο νησί είναι η θέση **Μέγα Χωρίο** στα ΝΔ του νησιού, όπου έχει βρεθεί μυκηναϊκός ψευδόστομος αμφορέας (Πάντου 2014, 13).

Η αρχαία πόλη της Σεριφου εκτείνεται κάτω από τον σύγχρονο οικισμό της **Χώρας**. Τα κινητά ευρήματα και κυρίως η κεραμική δείχνουν ότι η αρχαία πόλη κατοικήθηκε από τον 8^ο αι. π.Χ., όμως η έρευνα βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο (Πάντου 2014, 11-14). Το λιμάνι της πόλης ήταν, όπως φαίνεται, ο προστατευμένος κόλπος στο Λιβιάδι (Μαζαράκης Αινιάν 2005b, 250). Περαιτέρω έρευνα θα φωτίσει διάφορα ζητήματα σχετικά με την πόλη, όπως την έκταση της, στο χρόνο και τον χώρο, την μορφή της, τις λατρείες της και πολλά άλλα.

Σε σωστική ανασκαφή στην ανατολική πλαγιά του λόφου της Χώρας σε οικόπεδο που ανασκάφηκε δημόσιο κτήριο ρωμαϊκής περιόδου, πιθανόν βαλανείο, βρέθηκαν όστρακα γεωμετρικής περιόδου χωρίς να γίνεται συσχέτιση τους με κάποιο κτήριο (Πάντου 2001-2004, 131).

ΣΙΚΙΝΟΣ

Η Σίκινος βρίσκεται ανατολικά της Φολεγάνδρου και είναι ένα εξίσου μικρό και σχεδόν ανεξερεύνητο νησί. Οικιστής της Σικίνου θεωρείται ο Σίκινος, γιος του Θόαντος και της Σικινίας νύμφης Νηίδος. Προηγουμένως το νησί αποκαλούνταν Οινόη¹³³, πράγμα που μαρτυρά τη σχέση του με την αμπελουργία. Βέβαιη θεωρείται η λατρεία του Διονύσου, καθώς στα νομίσματα του 3^{ου} αι. π.Χ. απεικονίζεται κεφαλή Διονύσου και σταφύλι (Γαβαλάς 1931, 33-34).

¹³² Βλ. Philaniotou, O., Y. Bassiakos και M. Georgakopoulou 2011. Early Bronze Age Copper Smelting on Seriphos (Cyclades, Greece), στο Betancourt P.P. και S.C. Ferrence (επιμ.), *Metallurgy: Understanding How, Learning Why. Studies in honor of James D. Muhly*, Philadelphia, 157-164. Επίσης βλ. Gale, N.H. και Z.A Stos-Gale 1984. Cycladic Metallurgy, στο MacGillivray J.A. και R.L.N. Barber (επιμ.), *The prehistoric Cyclades. Contributions to a workshop on Cycladic chronology*, Edinburgh, 255-276.

¹³³ Για τον οικιστή και την γενεαλογία του, καθώς και το όνομα Οινόη, μας πληροφορεί ο ποιητής του 3^{ου} αι. π.Χ. Απολλώνιος ο Ρόδιος στο *Αργοναυτικά*, Α 620. Επίσης για το όνομα Οινόη, βλ. Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Σίκινος.

Κατάλοιπα της προϊστορίας επισημάνθηκαν στις θέσεις Παλαιόκαστρο και Κάτεργο και οι δύο οικισμοί χρονολογούνται στην 3^η χιλιετία (Μαρθάρη 2005a, 302). Πιθανή είναι και εδώ η έντονη επαφή με την μινωική Κρήτη¹³⁴.

Όπως και η Φολέγανδρος, η Σίκινος ήταν μία δωρική πόλη με έντονα ιωνικά στοιχεία. Το αρχαίο αστικό κέντρο τοποθετείται κάτω από τον σύγχρονο οικισμό της **Αγίας Μαρίνας** (Reger 2004, 772). Υπάρχει και ένας δεύτερος οικισμός στα βόρεια του νησιού, στη θέση **Παλιόκαστρο**, στο ακρωτήριο Μάλτα. Ο οικισμός αυτός πρέπει να καταλάμβανε μεγάλη έκταση. Από την πλαγιά και την κορυφή μαζεύτηκαν πληθώρα κεραμικής, κυρίως γεωμετρικής και αρχαϊκής, αλλά και λίγα θραύσματα αγγείων κλασικών χρόνων. Είναι εμφανή αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη και τοίχοι κτηρίων με πλάτος περίπου 1μ.. Η Ζαφειροπούλου (1968, 381-382) τονίζει τη σημασία της θέσης αυτής και επισημαίνει την ανάγκη ανασκαφικής έρευνας σε αυτή. Ο Ross ταύτισε αυτή τη θέση ως την αρχαία πόλη της Σικίνου¹³⁵, όμως ο οικισμός της Αγίας Μαρίνας είναι αρκετά μεγαλύτερος.

ΣΙΦΝΟΣ

Η Σίφνος είναι ένα νησί των δυτικών Κυκλάδων. Ο Στέφανος Βυζάντιος¹³⁶ αναφέρει ότι η Σίφνος είχε τρεις πόλεις, την Σίφνο, την Απολλωνία και την Μινώα. Οι δύο τελευταίες μέχρι στιγμής δεν έχουν αναγνωριστεί με βεβαιότητα (Μαζαράκης Αινιάν 2005c, 252), ενώ η πόλη της Σίφνου έχει ταυτιστεί με το Κάστρο (Παπαδοπούλου 2002, 2-3), κάτι που δείχνει αρκετά πιθανό με τα ως τώρα δεδομένα. Ο Ηρόδοτος¹³⁷ αναφέρει ότι ήταν ιωνική αποικία και συγκεκριμένα αθηναϊκή. Το όνομα της το οφείλει στον οικιστή της, τον Σίφνο, γιο του Σουνίου¹³⁸ και εγγονό του Απόλλωνα. Επίσης, κατά την αρχαιότητα στην Σίφνο δίνονται άλλα δύο ονόματα: Ακίς και Μερόπη ή Μερόπια (Τελεβάντου 2008a, 36).

¹³⁴ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Σίκινος. Συγκεκριμένα αναφέρει «Σίκινος, νήσος περι τήν Κρήτη».

¹³⁵ Βλ. Ross, L. 1912. *Inselreisen I*, Stuttgart und Tubingen, 132.

¹³⁶ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Σίφνος, s.v. Απολλωνία και s.v. Μινώα.

¹³⁷ Ηροδ. 8.48. Αναφέρει: «Σίφνιοι... Ἴωνες ἐόντες ἀπ' Ἀθηνέων».

¹³⁸ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, s.v. Σίφνος. Συγκεκριμένα αναφέρει: «ἀπό Σίφνου τοῦ Σουνίου».

Αρκετές θέσεις της ΠΕΧ¹³⁹ έχουν εντοπιστεί στη Σίφνο, οι οποίες έχουν ελάχιστα ανασκαφεί και μελετηθεί. Σημαντική θέση αποτελεί το νεκροταφείο στο Ακρωτηράκι¹⁴⁰, ενώ φάση της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού εντοπίζεται και στους οικισμούς του Κάστρου (Παπαδοπούλου 2002, 6) και του Αγίου Ανδρέα (Τελεβάντου 2000, 125). Έντονη μεταλλευτική δραστηριότητα παρατηρείται στην Σίφνο κατά την ΠΕΧ¹⁴¹.

Η μυκηναϊκή παρουσία στο νησί εντοπίζεται στις θέσεις Άγιος Ανδρέας, της Μπαρώνας το Φρούδι και Σωρούδι (Μαζαράκης Αινιάν 2005c, 254). Η θέση **Σωρούδι** στον Πλατύ Γιαλό ίσως να σχετίζεται με την ακρόπολη στον Άγιο Ανδρέα, με την οποία έχει άμεση οπτική επαφή. Είναι μία επιβλητική κατασκευή ύψους 20 μ. χτισμένη περιμετρικά με λίθινο κυκλώπειο τοίχο και σκεπασμένη με χώμα σαν τύμβος. Ίσως πρόκειται για θολωτό τάφο. Είναι εντυπωσιακό μνημείο που δεσπόζει στην περιοχή και είναι ορατό από θάλασσα. Ίσως ήταν τάφος κάποιου μυκηναίου άρχοντα που είχε σχέσεις με τη θάλασσα. Ο Πλατύς Γιαλός, από ότι όλα δείχνουν, ήταν το λιμάνι της Σίφνου κατά την μυκηναϊκή εποχή (Τελεβάντου 2008a, 37-38).

Της Μπαρώνας το Φρούδι

Μία φυσικά οχυρωμένη ακρόπολη βρίσκεται κοντά στον κόλπο του Βαθιού, στη θέση της Μπαρώνας το Φρούδι (εικ. 59). Στη βραχώδη με έντονες κλίσεις επιφάνεια είναι εμφανή τα κατάλοιπα από ορθογώνια κτήρια (Παπαδοπούλου 2000, 989-990). Ο Βλαχόπουλος διατυπώνει την υπόθεση ότι πληθυσμός μεταφέρθηκε από τον Άγιο Ανδρέα στη θέση αυτή (Vlachopoulos 2008, 490), κάτι το οποίο δεν μπορεί

¹³⁹ Σωτηρακοπούλου, Π.Ι. 2000. Η Σίφνος κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3^η Χιλιετία π.Χ.), στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 23-28 Ιουνίου 1998*, Αθήνα, 81-102.

¹⁴⁰ Renfrew, C. 2005. The duration of the cycladic cemeteries, The case of Akrotiraki on Siphnos, στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002*, Αθήνα, 43-58.

¹⁴¹ Βλ. Φιλανιώτου-Χατζηαναστασίου, Ο. 2000. Η Σίφνος κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η συμβολή των μετάλλων, στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 23-28 Ιουνίου 1998*, Αθήνα, 201-213. Επίσης, η εύρεση κάποιων οστράκων TN στα ορυχεία, μας οδηγεί στην υπόθεση, ότι η μεταλλευτική δραστηριότητα έχει ξεκινήσει νωρίτερα, βλ. Broodbank, C. 2009. *Οι Πρώιμες Κυκλάδες, Μια ανάλυση στο πλαίσιο της νησιωτικής αρχαιολογίας*, Αθήνα, 150. Για τις πρόσφατες έρευνες, βλ. Μπασιάκος, Ι., Μ. Γεωργακοπούλου και G. Wagner 2013. Οι νέες αρχαιομεταλλουργικές μελέτες στη Σίφνο, στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-26 Ιουνίου 2010*, Αθήνα, 45-64.

ως τώρα να αποδειχτεί. Η θέση, με βάση την επιφανειακή κεραμική, χρονολογείται στην μέση και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ, δηλαδή από τα μέσα του 12^{ου} ως τις αρχές του 11^{ου} αιώνα π.Χ. (Vlachopoulos 2008, 49· Vlachopoulos και Georgiadis υπό έκδοση). Στην ακρόπολη εντοπίστηκαν και λιγοστά όστρακα των ιστορικών χρόνων και συγκεκριμένα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου. Τα σπίτια απλώνονταν στο δυτικό και νότιο πλάτωμα του λόφου και στο μέσο διακρίνεται μία οδός η οποία θα μπορούσε να είναι η κύρια αρτηρία του οικισμού. Η κύρια είσοδος του οικισμού θα πρέπει να βρισκόταν στα ανατολικά του οικισμού, καθώς η πρόσβαση είναι ομαλότερη από εκεί. Ένα περιτείχισμα κύκλωνε τα σπίτια (Παπαδοπούλου 2000, 989).

Άγιος Ανδρέας

Όσον αφορά την ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα, είναι μία θέση με μακρόχρονη κατοίκηση από την ΥΕΧ (13^{ος} αι.) ως τον 2^ο αι. π.Χ. με κάποια διακοπή στη ΠΕΣ (εικ. 60-61) (Τελεβάντου 2005α, 67-68· 2008α, 65-66). Ο λόφος δεσπόζει στο Ν τμήμα της Σίφνου και κατέχει εξαιρετικά στρατηγική θέση που ελέγχει όχι μόνο μεγάλο τμήμα του νησιού αλλά και μεγάλο τμήμα του Αιγαίου, από τη Σύρο ως την Σίκινο (Televantou 2001, 193). Η οχυρωμένη ακρόπολη ιδρύθηκε κατά τη μυκηναϊκή περίοδο και συγκεκριμένα στην ΥΕ ΙΙΙΒ2, 13^{ος} αι. π.Χ. Η προϊστορική κατοίκηση συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 11^{ου} αι. Τα ισχυρά τείχη που περιέβαλαν την ακρόπολη εκείνη την περίοδο απηχούν τη δύναμη του οικισμού (Τελεβάντου 2005α, 62· 2008α, 64-66).

Πρώτη η Φιλιππάκη¹⁴² (1973, 97) χρονολόγησε το τείχος στη ΥΕ ΙΙΙΒ και εντόπισε οκτώ προμαχώνες. Το τείχος παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με οχυρώσεις των μυκηναϊκών ακροπόλεων της ηπειρωτικής Ελλάδας, στην τοιχοποιία, τις πυλίδες κ.α., αλλά συνδυάζει επιρροές της κυκλαδικής οχυρωματικής τέχνης της ΠΕΧ, με τους ημικυκλικούς ή πεταλόσχημους προμαχώνες (εικ. 60-61) (Τελεβάντου 2000, 118-119). Οι νεώτερες έρευνες¹⁴³ έδειξαν ότι τα ισχυρά τείχη κατασκευάστηκαν σε

¹⁴² Η έφορος αρχαιοτήτων Βαρβάρα Φιλιππάκη διεξήγαγε ανασκαφικές έρευνες στην ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα από το 1970 ως το 1980. Την θέση είχε εντοπίσει ο Χρήστος Τσουντας το 1899.

¹⁴³ Από το 1995 η Χριστίνα Τελεβάντου ανέλαβε την μελέτη των παλαιών ανασκαφών και ευρημάτων και στην συνέχεια πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα και προσπάθησε να αναδείξει τον χώρο.

τρεις φάσεις κατά την μυκηναϊκή περίοδο και δέχτηκαν επισκευές στους ιστορικούς χρόνους. Στην πρώτη φάση χτίστηκε κυκλώπειο τείχος (μετέπειτα εσωτερικό) περιμετρικά του πλατώματος, με επεξεργασμένους ογκόλιθους σύμφωνα με το μυκηναϊκό σύστημα, ενισχυμένο με σειρά προμαχώνων. Σε μια δεύτερη φάση χτίστηκε ένας μεγάλος πύργος στα ΒΔ του τείχους, σε τμήμα που είχε καταρρεύσει το τείχος μάλλον από κάποια φυσική καταστροφή. Τέλος, σε μία τρίτη φάση, κτίστηκε έξω από το υπάρχον τείχος ένα δεύτερο μικρότερου πάχους διαμορφώνοντας εσωτερικά μία τάφρο. Κάτι τέτοιο είναι εμπνευσμένο από την αρχιτεκτονική των μεγάλων μυκηναϊκών κέντρων, μοναδικό παράδειγμα όμως στον αιγαιακό χώρο. Τα τείχη διέθεταν μία μεγάλη πύλη και δύο μικρότερες πυλίδες (Τελεβάντου 2008a, 109-117· 2013, 13).

Όλη η έκταση της ακρόπολης ήταν δομημένη κατά την μυκηναϊκή εποχή, από ότι μαρτυρούν τα παρακάτω. Πρώτον, ανασκάφηκαν κτήρια καθαρά μυκηναϊκά, όπως η οικία Ε και το κτήριο Η και δεύτερον κάτω από όλα σχεδόν τα μεταγενέστερα κτήρια βρέθηκε μυκηναϊκό στρώμα (Τελεβάντου 2008a, 76). Κάτω από τα γεωμετρικά κτήρια Ι και Θ, εντοπίστηκαν μυκηναϊκοί τοίχοι και κεραμική ΥΕ ΙΙΙΓ. Από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ, η ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε για τρεις αιώνες (Τελεβάντου 2005a, 63-64). Ο πολεοδομικός ιστός της μυκηναϊκής εποχής φαίνεται πως ήταν ίδιος με αυτόν των ιστορικών χρόνων· πυκνός, με στενούς δρόμους που διασταυρώνονται και οδηγούν στις πύλες του τείχους. Επίσης, έχει εντοπιστεί μία κυκλική δεξαμενή για την συλλογή των όμβριων υδάτων και αγωγοί και υπόνομοι (Τελεβάντου 2013, 13-14).

Συνοψίζοντας για την μυκηναϊκή φάση του Αγίου Ανδρέα, η Τελεβάντου (Televantou 2001, 208-209) υποστηρίζει, ότι κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ έφτασαν άποικοι και ίδρυσαν την ακρόπολη, πιθανόν κάτω από την πίεση των διαταραγμένων συνθηκών που επικρατούσαν στο β' μισό της 3^{ης} Χιλιετίας. Αυτοί οι άποικοι ίσως ήταν μία ομάδα φυγάδων από την ηπειρωτική Ελλάδα. Αμέσως έκτισαν ένα εσωτερικό και εν συνεχεία ένα εξωτερικό τείχος. Η ενίσχυση της οχύρωσης με εξωτερικό τείχος φαίνεται να συμβαίνει και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Η ακρόπολη κατοικούνταν τουλάχιστον ως τα μέσα της ΥΕ ΙΙΙΓ, όπου και εγκαταλείφθηκε για άγνωστους λόγους. Δεν μπορεί να στηριχθεί με βεβαιότητα ότι ένα βίαιο συμβάν, όπως στις Κουκουναριές (βλ. παραπάνω), οδήγησε σε αυτή την κατάσταση. Σίγουρα όμως θα πρέπει να σχετίζεται με τις ραγδαίες εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στην ηπειρωτική

Ελλάδα και τις ανακατατάξεις που συνέβησαν εκεί με την πτώση των ανακτόρων και τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών.

Όσον αφορά τον Άγιο Ανδρέα, η ακρόπολη του επανακατοικήθηκε από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 60). Οι νέοι κάτοικοι βρήκαν μία αμιγώς οχυρή ακρόπολη. Έκτισαν νέα κτήρια, όπως την Οικία Γ ή επισκεύασαν παλαιότερα, όπως συνέβη με το Κτήριο Ι. Ένα μόνο εύρημα χρονολογείται στην ΠΓ περίοδο (ένας αττικός κρατήρας του β' μισού του 10^{ου} με αρχές 9^{ου}) με το οποίο δεν μπορεί να ταυτιστεί κάποια φάση κατοίκησης, αλλά θεωρείται ένα κειμήλιο που έφεραν μαζί τους οι νέοι κάτοικοι (Τελεβάντου 2005a, 64-65). Κατά τους ιστορικούς χρόνους, επισκευάστηκε το εξωτερικό τείχος (Φάση IV) (Τελεβάντου 2013, 13). Ο πολεοδομικός ιστός της οικιστικής φάσης των ιστορικών χρόνων είναι ιδιαίτερα πυκνός και οι δρόμοι μικρού πλάτους, ενώ σε πολλά με έντονες κλίσεις παρατηρούνται βαθμίδες (Τελεβάντου 2009, 28). Η πόλη άνθησε στα γεωμετρικά και αρχαϊκά χρόνια, ενώ και στα κλασικά εντοπίζεται ισχυρή παρουσία. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους αποδυναμώθηκε μέχρι να εγκαταλειφθεί τελείως, μάλλον κατά τον 2^ο αι π.Χ. (Τελεβάντου 2008a, 82-83).

Οι ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως ένα ιερό των ιστορικών χρόνων στο κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς της ακρόπολης. Το ιερό είχε τρεις οικοδομικές φάσεις, με τελευταία το μεγάλων διαστάσεων και επιμελημένης τοιχοποιίας υστεροαρχαϊκό ιερό. Αυτό το κτήριο περιέκλεισε δύο άλλα κτήρια. Στα ανασκαφικά στρώματα που σχετίζονται με τα δύο πρώτα κτίσματα τα ευρήματα χρονολογούνται από την ύστερη γεωμετρική ως τα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, ενώ η παρουσία κλασικών και ελληνιστικών ευρημάτων στα ανώτερα στρώματα μαρτυρά τη συνεχή χρήση του ιερού. Το ιερό ήταν αφιερωμένο στην Αρτέμιδα (Τελεβάντου 2009, 29-31).

Κάστρο

Η αρχαία πόλη στο σημερινό οικισμό του Κάστρου¹⁴⁴ ήταν γνωστή ήδη από τους περιηγητές του 19^{ου} αιώνα¹⁴⁵ (εικ. 62). Το Κάστρο κατέχει μια εξαιρετικά

¹⁴⁴ Για την διαχρονική αρχιτεκτονική πορεία του Κάστρου Σίφνου, βλ. Φίλιππα-Αποστόλου, Μ. 1991. Το Κάστρο της Σίφνου: Αμυντική οργάνωση και αρχιτεκτονικός χαρακτήρας, στο *Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο πανεπιστήμιο*, τ. Γ, Θεσσαλονίκη, 1943-1994.

στρατηγική θέση στο νησί, ελέγχοντας το θαλάσσιο εμπόριο και τους θαλάσσιους δρόμους και έχοντας οπτική επαφή με τον Άγιο Ανδρέα (Τελεβάντου 2008α, 37· Παπαδοπούλου 2009, 41). Αν κρίνει κανείς από τα ευρήματα του Κάστρου, η Σίφνος από τον 8^ο αι. π.Χ. θα πρέπει να είχε αναπτύξει σχέσεις όχι μόνο με τις γειτονικές Κυκλάδες, αλλά και με μακρινότερες περιοχές, όπως την ηπειρωτική Ελλάδα, τη Ρόδο και την Ανατολή (Ζαφειροπούλου 2000α, 14).

Η ακρόπολη τοποθετείται στο ΒΔ μισό της κορυφής του λόφου και περιτριγυρίζεται από ένα μαρμάρινο τείχος, με πέτρωμα πιθανόν από ντόπιο λατομείο. Πιθανόν να χρονολογείται στον 6^ο αι. π.Χ. (Block και Mackworth Young 1949, 2-3). Είναι χτισμένο κατά το τραπεζιόσχημο ισοδομικό σύστημα (Παπαδοπούλου 2009, 42)

Στην ακρόπολη, στα ΒΔ του πλατώματος όπου υπήρχε διαθέσιμος χώρος για ανασκαφική έρευνα¹⁴⁶, εντοπίστηκαν διάφορα οικοδομικά λείψανα από την γεωμετρικούς ως και τους ελληνοιστικούς χρόνους. Στο κατώτερο στρώμα βρέθηκαν δύο ή τρεις γεωμετρικές οικίες, οι οποίες αργότερα καλύφθηκαν από το τείχος και χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο (εικ. 63). Ήταν τετράγωνα και μονόχωρα, με επιμελημένους χτιστούς τοίχους από σχιστόλιθο. Στο εσωτερικό τους εντοπίστηκαν βάσεις για αποθηκευτικούς πίθους, λίθινη βάση για ξύλινο κίονα και ξύλινο έδρανο. Ακόμη, ανασκαφές διενεργήθηκαν στην ΒΑ πλαγιά της ακρόπολης και στη ΝΔ πλαγιά του λόφου του Κάστρου. Στην ΒΑ πλαγιά της ακρόπολης τα κτήρια και τα ευρήματα που ήρθαν στο φως χρονολογούνται στην ΥΓ, την πρώιμη αρχαϊκή και ελληνοιστική περίοδο. Οι γεωμετρικές οικίες παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με αυτές της ακρόπολης. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα από την ΝΔ πλαγιά του λόφου του Κάστρου έδειξαν ότι η πόλη αναπτύχθηκε εκεί ιδιαίτερος στους ελληνοιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους (Block και Mackworth Young 1949, 3-18). Κάποια τυχαία ευρήματα από την ανατολική πλευρά του λόφου της ακρόπολης, που παραδόθηκαν

¹⁴⁵ Για παράδειγμα, βλ. Buchon, J.A.C. 1911. *Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841*, Paris. Ήταν ο πρώτος που επισκέφτηκε το Κάστρο. Αναλυτικά για τους περιηγητές στη Σίφνο, βλ. Σαμαρτζίδου, Σ. 2000. Σίφνου αρχαιότητες, Οι πηγές, τον παρελθόν και το μέλλον της έρευνας, στο *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 23-28 Ιουνίου 1998*, Αθήνα, 33-62.

¹⁴⁶ Ανασκαφικές έρευνες πραγματοποίησαν στο Κάστρο την δεκαετία του 1930 οι Άγγλοι αρχαιολόγοι J.K. Brock και G. Mackworth Young.

από κάποιο ιδιώτη, ανεβάζουν την χρονολόγηση για την κατοίκηση του Κάστρου στην πρώιμη και μέση γεωμετρική εποχή (9^{ος} αι. π.Χ.) (Παπαδοπούλου 2002, 6).

Νέα στοιχεία από σωστικές ανασκαφές οδήγησαν την Παπαδοπούλου (2009, 45-46) να διατυπώσει την άποψη ότι η τειχισμένη ακρόπολη του Κάστρου χωρίζεται σε δύο περιοχές, το ΒΔ (I) και το ΝΑ (II) τμήμα του πλατώματος της κορυφής (εικ. 64). Παρουσιάζουν διαφορές στην κατασκευή και στην πορεία του τείχους. Ακόμη το τείχος στα ΒΑ εντοπίστηκε να στρίβει προς το εσωτερικό. Επομένως, αυτό ο τοίχος αν συνεχίζει και διασχίζει όλο το πλάτωμα ως τα ΒΔ, δημιουργεί μια αυτονομία στην περιοχή I. Αυτός ο τοίχος ίσως δημιουργούσε ένα μεγάλο αναλημματικό άνδρρο. Μέσα σε αυτόν τον χώρο (I) πιστεύει η Παπαδοπούλου (2009, 46-48) ότι πρέπει να αναζητηθούν τα σημαντικά δημόσια οικοδομήματα και ο ναός της πολιούχου θεότητας, λόγω της εξέχουσας θέσης του, δηλαδή είναι το κέντρο του άστεως της αρχαίας πόλης. Κάτω από μεσαιωνική οικία, στο ΒΔ τμήμα της ακρόπολης εντοπίστηκαν κάποια λείψανα σημαντικού κτιρίου που, μαζί ένα ψήφισμα που εντοπίστηκε, οδηγούν στην διατύπωση ότι πρόκειται για τον ναό του Πυθίου Απόλλωνος. Το τείχος του ΝΑ τμήματος (II), σύμφωνα με τις νέες έρευνες, πρέπει να χτίστηκε κατά τον 5^ο αι. και όχι σύγχρονα με το ΒΔ τμήμα, που όπως προανέφερα χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} π.Χ.

Η Άρτεμις λατρευόταν στο άστυ της Σίφνου, ως Άρτεμις Εκβατηρία. Για αυτό μας πληροφορεί ο Ησύχιος¹⁴⁷. Σε έναν αποθέτη, στο ΒΑ τμήμα του οχυρωμένου Κάστρου, βρέθηκαν τμήματα από πήλινες τροχήλατες γυναικείες μορφές και, σε συνδυασμό με την πληροφορία του Ησύχιου, διατυπώθηκε η άποψη, ότι κάπου κοντά βρισκόταν το ιερό της Αρτέμιδας (Block και Mackworth Young 1949, 3-5). Τα ειδώλια χρονολογούνται στον 7^ο αι. και προέρχονται το ένα από την Νάξο και το άλλο από την Πάρο ή την Σίφνο (Κούρου 2000, 253-259).

ΣΥΡΟΣ

¹⁴⁷ Ησυχ., Λεξ., s.v. Εκβατηρία. Συγκεκριμένα: «Ἄρτεμις ἐν Σίφνω».

Το νησί της Σύρου έχει να επιδείξει δύο σπουδαίους οικισμούς κατά την ΠΕΧ, την Χαλανδριανή και το Καστρί¹⁴⁸. Από την μυκηναϊκή περίοδο δεν έχουν εντοπιστεί αξία λόγου αρχαιολογικά κατάλοιπα από τη Σύρο (Μαρθάρη 2005b, 226-228), όμως το νησί μνημονεύεται από τον Όμηρο¹⁴⁹.

Ερμούπολη

Η αρχαία πόλη της Σύρου τοποθετείται κάτω από την σύγχρονη πόλη της Ερμούπολης, κάτι που κάνει την έρευνα ιδιαίτερα δύσκολη (Leekley και Noyes 1975, 51). Τα σωζόμενα λείψανα είναι ελάχιστα. Έχει εντοπιστεί στο λόφο των Καταιλυμάτων, μικρό τμήμα του τείχους της ακροπόλεως με μία θύρα, μήκους 20μ. και σωζόμενου ύψους 0,50μ.. Κοντά σε αυτό το τμήμα του τείχους εντοπίστηκε και μία δεξαμενή για την ύδρευση της πόλης. Στην πλατεία Μωραϊτίνη, βρέθηκε επιγραφή πάνω στο φυσικό βράχο με το όνομα της Αθηνάς Φατριάς και διατυπώθηκε η άποψη μήπως εκεί ήταν η αγορά και το πρυτανείο της πόλης. Στους πρόποδες του λόφου των Καταιλυμάτων, εκεί όπου περνά ο χειμάρρος Λαλακιάς, τοποθετείται το αρχαίο νεκροταφείο. Εκτός από το ιερό της Αθηνάς Φατριάς, έχουν βρεθεί ίχνη ιερού της Ίσιδος και του ιερού του Ασφαλείου Ποσειδώνος, που τεκμηριώνονται επιγραφικά (Στέφανος 1875, 5-10). Στο υπόγειο σπιτιού εντοπίστηκαν το 1843 εδώλια του θεάτρου της πόλης (Τραυλός και Κόκκου 1980, 19-20).

Γαλησσός

Στην περιοχή του Γαλησσά, στα νοτιοδυτικά της Σύρου, η Αρχαιολογική Υπηρεσία διενέργησε ανασκαφές, από τις οποίες διαφάνηκε ότι στο νησί υπήρχε μία δεύτερη πόλη, με διάρκεια ζωής από τα γεωμετρικά χρόνια ως τις αρχές του 4^{ου} αι. (εικ. 65), που πιθανόν ονομαζόταν Γαλησσός (Μαρθάρη 2005b, 229). Επιφανειακά στη θέση αφθονούσαν τα γεωμετρικά όστρακα, ενώ δεν έλειπαν και τα κλασικά (Μάνθος 1979, 42). Ο κόλπος του Γαλησσά χωρίζεται σε δύο απάνεμους όρμους· τον όρμο του Γαλησσά και τον όρμο του Αρμεού, οι οποίοι αποτελούσαν τα δύο φυσικά λιμάνια της πόλης. Σώζονται δύο οχυρωμένες ακροπόλεις στους λόφους Βουνάκι και

¹⁴⁸ Για τους δύο προϊστορικούς οικισμούς και τα νεκροταφεία, βλ. Μαρθάρη, Μ. 1998. *Σύρος*.

Χαλανδριανή, Καστρί, Από την έρευνα και την προστασία στην ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα.

¹⁴⁹ *Οδυσ.*, ο, 403-411.

Αγίας Πακού, οι οποίες συνδέονταν με τα λιμάνια μέσω συστήματος αρχαίων δρόμων. Από τις ανασκαφικές έρευνες προέκυψαν κτηριακά κατάλοιπα και άφθονη κεραμική, κορινθιακή, αττική αλλά και κυκλαδικών εργαστηρίων, από τη μέση γεωμετρική περίοδο ως τον 4^ο αιώνα. Ενδιαφέρον κτήριο είναι το Κτήριο Α, στο οποίο βρέθηκαν ενδιαφέροντα ευρήματα (αποθέτης-φρέαρ, λουτήρας, κεραμική από πολλά εργαστήρια και περιόδους), όμως δεν έχει ερμηνευτεί η χρήση του από την ανασκαφέα (Μαρθάρη 1997, 918-920).

Ο όρμος Γαλησσά πρέπει να ήταν το κύριο λιμάνι της πόλης. Από εκεί ξεκινούσε ένας βαθμιδωτός δρόμος πλάτους 1,20, ο οποίος κατέληγε στα δυο υψώματα, Βουνάκι και Αγίας Πακού. Αυτός τεμνόταν στο μέσο του από τρεις δρόμους, εκ των οποίων ο ένας κατέληγε στον όρμο του Αρμεού. Πολλές βαθμίδες και λαξεύσεις σώθηκαν από αυτό το σύστημα των δρόμων. Τα τείχη των δύο υψωμάτων χρησιμοποίησαν το ισοδομικό σύστημα και ενισχύθηκαν με κυκλικούς πύργους από μεγάλες λιθόπλινθους. Πύργος ακόμη υπήρχε και στην είσοδο του κόλπου του Γαλησσά, στον Άγιο Μάμα (Μαρθάρη 1997, 920-923).

Από τα νομίσματα και τις επιγραφές είναι γνωστές ακόμη οι λατρείες του Δία, της Δήμητρας και της Κόρης, του Ερμή του Απόλλωνα, της Εστίας, του Ηρακλή και των Καβείρων (Τραυλός και Κόκκου 1980, 19).

ΤΗΝΟΣ

Η Τήνος είναι ένα νησί των βόρειων Κυκλάδων. Ο Στέφανος ο Βυζάντιος¹⁵⁰ αναφέρει ότι το νησί πήρε το όνομα του από τον οικιστή της Τήνο και ότι είχε επίσης τα ονόματα Υδρόεσσα και Οφιούσα. Υδρόεσσα, επειδή είχε πολλά νερά. Ο Lauffer (1989, 655) αναφέρει ότι το νησί κατοικήθηκε από Έλληνες γύρω στο 1000 π.Χ.

Το **Βρώκαστρο ή Βρυόκαστρο** είναι η αρχαιότερη γνωστή θέση της Τήνου ως σήμερα, η οποία τοποθετείται στο νοτιότερο σημείο του νησιού. Χρονολογείται από την ΠΕΧ έως τα πρώτα χρόνια της ΥΕΧ. Προς το παρόν δεν έχει εντοπιστεί ένα μυκηναϊκό αστικό κέντρο στο νησί (Φιλανιώτου 2005a, 222). Ίσως όμως η ζωή στο Βρώκαστρο να συνεχίστηκε ως το τέλος της ΥΕΧ και την ΠΕΣ, καθώς στη θέση

¹⁵⁰ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, σ.ν. Τήνος. Επακριβώς αναφέρει: «Τήνος, νήσος Κυκλάς, ἀπὸ οἰκιστοῦ Τήνου. ἐκλήθη καὶ Ὑδρόεσσα, διὰ τὸ κατάρουτον εἶναι, καὶ Ὀφιούσσα».

βρέθηκαν και κάποια μυκηναϊκά και γεωμετρικά όστρακα (Scholes 1956, 13). Η μυκηναϊκή παρουσία στο νησί αντιπροσωπεύεται από ένα θολωτό τάφο, ένα σπουδαίο μνημείο για τα κυκλαδικά δεδομένα, ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 1200 π.Χ. και βρίσκεται στα βόρεια του νησιού στην περιοχή της **Αγίας Θέκλας** (Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 37-38). Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε για μια σειρά ταφών, από την ΥΕ ΠΙΒ ως την ΥΕ ΠΙΓ1. Από το οστεολογικό υλικό ο αριθμός των ατόμων που ετάφησαν ανέρχεται τουλάχιστον στους εννέα. Τα σημαντικά ευρήματα μαρτυρούν την δύναμη των ενοίκων του τάφου (Δεσπίνης 1979, 232-235). Τα ευρήματα (κεραμική κυρίως) είναι, ως επί το πλείστον, τοπικής παραγωγής, αλλά δεν λείπουν και τα εισηγμένα, τα οποία μαρτυρούν τις καλές διασυνδέσεις με την ηπειρωτική επικράτεια του μυκηναϊκού κόσμου (Κουρού 2001, 186). Κοντά εντοπίστηκε και ένας κιβωτιόσχημος τάφος που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. (Δεσπίνης 1979, 232-233). Ελλείπει άλλων ευρημάτων, η σημασία της θέσης είναι μεγάλη.

Καρδιανή

Κατάλοιπα της ΠΕΣ έχουν εντοπιστεί ως σήμερα στην Καρδιανή, το Εώμπουργο και την ευρύτερη περιοχή του (Φιλανιώτου 2005a, 222). Η θέση Καρδιανή¹⁵¹ τοποθετείται σε μια απόκρημνη και φυσικά προστατευμένη περιοχή στα δυτικά του νησιού με καλή ορατότητα στους θαλάσσιους δρόμους και γειτνίαση με εύφορα εδάφη (Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 42-43). Στην Καρδιανή ανασκάφηκε ένα μικρό νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων, το οποίο χρονολογείται, σύμφωνα με την εισηγμένη ευβοϊκή κεραμική, από την ύστερη ΠΓ ως την ΜΓ περίοδο, δηλαδή από το τέλος του 10^{ου} ως το πρώτο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. Η κεραμική μαρτυρεί την επαφή της Καρδιανής με την Εύβοια, σε μία πρώιμη περίοδο (Κούρου 2004a, 429-430). Μία πλακόστρωτη οδός οδηγούσε από τους τάφους ψηλότερα σε κάποια κατάλοιπα κτηρίων, στην κορυφή του λόφου Στεφάνι. Ο οικισμός μπορεί να βρισκόταν και στο πλάτωμα με το εκκλησάκι της Αγίας Μαρίας, όπου εντοπίστηκε πλήθος θραυσμάτων πίθων και γεωμετρικής κεραμικής (Levi 1925-26, 207-208 και σημ. 1). Έτσι, ένας σημαντικός οικισμός πρέπει να αναπτύχθηκε

¹⁵¹ Στην περιοχή έχουν εντοπιστεί και λείψανα της Νεολιθικής περιόδου, που δεν έχουν ερευνηθεί περεταίρω, βλ. Levi 1925-26, 203.

στην περιοχή, τουλάχιστον κατά αυτούς τους αιώνες (Κούρου 2004a, 429-430· Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 42-43).

Ξώμπουργο

Η πληρέστερα μελετημένη αρχαιολογική θέση στο νησί είναι το Ξώμπουργο, το οποίο αποτέλεσε την πόλη του νησιού ως τον 4^ο αι. π.Χ. (εικ. 66). Κοντά σε αυτή, εντοπιστήκαν τυχαία δύο νεκροταφεία της ΠΕΣ, τα οποία πιθανόν σχετίζονται με το Ξώμπουργο, στις θέσεις Κάμπος και Κτικάδος (Κούρου 2004a, 430). Η θέση του οικισμού κατέχει εξέχουσα θέση στην ΝΔ πλαγιά του λόφου του Ξώμπουργου, στο κέντρο της Ν πλευράς του νησιού (Κουρου 2011, 400). Ένας τεράστιος γρανιτικός βραχώδης όγκος κυριαρχεί στο τοπίο, με το ύψος του στην κορυφή να ανέρχεται 578 μ. Στην κορυφή του επιβλητικού βραχώδους όγκου ήταν το ενετικό κάστρο του νησιού και εκεί εικάζεται, ότι βρισκόταν και η ακρόπολη της πόλης (Κούρου 2002-03, 187-188). Ο οικισμός ιδρύθηκε στις αρχές του 11^{ου} αι. π.Χ., πιθανόν από πληθυσμούς που μετακινήθηκαν από κάποια παραθαλάσσια θέση, όπως το Βρώκαστρο (Κουτελάκης 2012, 71). Η κεραμική της ΠΓ και Γ μαρτυρά επαφές με την Αττική. Σε συνδυασμό με τα στοιχεία από την Καρδιανή συμπεραίνεται ότι η Τήνος ήταν ένας σταθμός στο ταξίδι από την ηπειρωτική Ελλάδα (Αθήνα, Εύβοια κ.α.) προς την Κύπρο και την Ανατολή (Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 39-42).

Μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων, κατά τους ταραχώδεις «Σκοτεινούς Αιώνες», ιδρύθηκε ο οικισμός στο Ξώμπουργο. Η επιλογή της θέσης έγινε εξαιτίας της ασφάλειας που παρείχε το απόκρημνο τοπίο. Συγκέντρωνε όλα τα στοιχεία μίας θέσης καταφυγίου. Είναι μία περίοδος, που επιλέγονται φυσικά οχυρές θέσεις στην ενδοχώρα και όχι παραλιακά σημεία (Κουρου 2001, 171). Οι πρώτοι κάτοικοι του Ξώμπουργου έκτισαν ένα κυκλώπειο τείχος που περιέκλειε μία σχετικά μικρή περιοχή. Σήμερα είναι ορατό το δυτικό τμήμα του. Με βάση την τοιχοποιία του, χρονολογείται στο τέλος της μυκηναϊκής εποχής ή την αρχή των Σκοτεινών Αιώνων. Η τοιχοποιία παρουσιάζει ομοιότητες με το τείχος από το Βρώκαστρο, οπότε απορρέει ότι η κυκλώπεια τεχνική ήταν γνωστή από αρχή της ΥΕΧ στο νησί (Κούρου 2002-03, 203-205). Εν γένει, πρόκειται για μία τεχνική που συναντάται στα

τελευταία χρόνια της μυκηναϊκής εποχής, αλλά πρόσφατα η έρευνα¹⁵² έδειξε ότι χρησιμοποιείται και κατά την μετανακτορική περίοδο (Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 75-76). Παράλληλα μπορούν να εντοπιστούν στην μυκηναϊκή ηπειρωτική ενδοχώρα, αλλά και στην Κρήτη (Κουρου 2001, 187). Το νησί παρά την κατασκευή των τειχών στο Ξώμπουργο, κυριεύτηκε από τους Πέρσες το 490 π.Χ. (Reger 2004, 777).

Η πρώτη αυτή οχύρωση περιέκλειε τα ανώτερα άνδρα, καθώς εκεί εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι κάτοικοι. Επιφανειακά έχουν περισυλλεχθεί όστρακα που ανέρχονται ακόμα και στην ΥΕ ΙΙΙ και λίθινα εργαλεία. Ελλείψει άλλων στοιχείων, το Ξώμπουργο φαίνεται πως ήταν ο σημαντικότερος οικισμός στο νότιο τμήμα του νησιού από το τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου ως την ΠΓ (Κουρου 2001, 184-187· 2011, 400). Η εύρεση σκωρίων και λίθινων μητρών για την κατασκευή μεταλλικών εργαλείων, υποδηλώνει ότι στα πρώτα χρόνια της ύπαρξης του, το Ξώμπουργο ανέπτυξε έντονη μεταλλουργική δραστηριότητα (Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 77).

Στα δυτικά εντοπίστηκε, επίσης, η κύρια πύλη του κυκλώπειου τείχους. Δίπλα ακριβώς από το κυκλώπειο τείχος του οικισμού βρέθηκε μεγάλος αριθμός λάκκων με πυρές, οι οποίες χρονολογούνται από τα ΠΓ χρόνια ως την Ανατολίζουσα περίοδο (Κούρου 2004a, 432). Οι πυρές αυτές χρησιμοποιήθηκαν για θρησκευτικούς σκοπούς, όπως υποστηρίζει η ανασκαφέας (εικ. 67). Αυτός ο λατρευτικός χώρος¹⁵³, το «προκυκλώπειο ιερό», αρχικά αποτελούνταν από μια σειρά από λάκκους με πυρές λαξευμένες στο φυσικό βράχο σε ένα στενό πλάτωμα έξω από το κυκλώπειο τείχος. Με την πάροδο του χρόνου, ο αριθμός των πυρών αυξήθηκε και τις περιέβαλε πλέον ένας χαμηλός πέτρινος τοίχος και σε επόμενη φάση προστέθηκε μία εσχάρα και ένα θρανίο. Οι λάκκοι σκεπάζονταν με πέτρες, που σχημάτιζαν ένα μικρό τύμβο. Μεταξύ των λάκκων με τις πυρές βρέθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος και ένα ξίφος τυλιγμένο και καμένο. Υποστηρίχθηκε ότι πρόκειται χθόνια λατρεία, για λατρεία προγόνων. Στις αρχές του 7^{ου} αι., στην τελευταία φάση του συγκεκριμένου χώρου λατρείας, χτίστηκε ένα μικρό οικιακό ιερό (Κουρου 2011, 400-403).

¹⁵² Βλ. Lolos, Y.G. 2001. Dark Age Citadels in Southern Salamis, στο V. Karageorghis και C.E. Morris (επιμ), *Defensive settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C.*, Nicosia, 115-137.

¹⁵³ Αναλυτικά όλες οι φάσεις του χώρου και οι ερμηνείες, βλ. Κουρου 2011, 399-414.

Περίπου 200μ. ανατολικά αυτού του χώρου λατρείας, βρίσκεται το λεγόμενο Θεσμοφόριο¹⁵⁴, το οποίο χτίστηκε κατά τον 6^ο αιώνα και λειτούργησε ως την κλασσική εποχή (εικ. 68). Κατά την Γεωμετρική περίοδο, φαίνεται πως υπήρχε μία υπαίθρια λατρεία οργανωμένη γύρω από μία εσχάρα (Κούρου 2004a, 434-436). Συνεπώς το προ-Θεσμοφόριο ιδρύθηκε κατά την περίοδο που το προκυκλώπειο ιερό ανακαινίστηκε με την προσθήκη εσχάρας και θρανίου. Η ΥΓ περίοδος ήταν επομένως μία περίοδος μεγάλων κοινωνικό-πολιτικών αλλαγών στο Ξώμπουργο (Κουρου 2011, 406).

Ένα οικοδόμημα (Κτήριο Ε), το οποίο βρίσκεται στα ΝΔ του οικισμού, ίσως ήταν ανδρείο ή πρυτανείο. Έχει δύο φάσεις μία αρχαϊκή και μία κλασσική. Τα στοιχεία που οδήγησαν στην ταύτιση με δημόσιο κτήριο είναι κάποιες επιγραφές, τα σημαντικής αξίας ευρήματα, όπως μεταλλικά αντικείμενα, πήλινα ειδώλια και εξαιρετικής ποιότητας κεραμική, καθώς και η εξέχουσα θέση του (Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 79-81).

Προς τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., ο πληθυσμός αυξήθηκε και η κατοίκηση επεκτάθηκε και σε άλλα άνητρα προς τα Ν και ΝΑ (Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 78). Χτίστηκε νέο τείχος, το οποίο ενώθηκε με το δυτικό τμήμα του κυκλώπειου και χρονολογείται στο τέλος της αρχαϊκής περιόδου, πιθανόν λόγω της περσικής απειλής (εικ. 66). Διέφερε από το παλαιότερο ως προς τα δομικά υλικά και τις κατασκευαστικές τεχνικές (Κούρου 2002-03, 208-209). Σημαντική είναι η παραγωγή και το εμπόριο ιδιαίτερων αγγείων, με ανάγλυφη διακόσμηση, από την ΥΓ, αλλά κυρίως κατά τον 7^ο αι. π.Χ., τα οποία συναντώνται σε πολλούς οικισμούς γειτονικών νησιών και της Εύβοιας¹⁵⁵.

Συνοψίζοντας, το Ξώμπουργο ιδρύθηκε την εποχή των «Σκοτεινών Αιώνων» ως ένας οικισμός- καταφύγιο, εν συνεχεία εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο, ώσπου να γίνει η πόλη της αρχαίας Τήνου (Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά

¹⁵⁴ Το Θεσμοφόριο είχε χρονολογηθεί από τον πρώτο ανασκαφέα του και περάσει στην βιβλιογραφία ως γεωμετρικό και πρώιμο αρχαϊκό, βλ. Κοντολέων, Ν.Μ. 1953. Ανασκαφή εν Τήνω, ΠΑΕ, 258-267.

¹⁵⁵ Βλ., Simantoni-Bournia, E. 2004. *La céramique grecque à reliefs: ateliers insulaires du VIIe au VIe s. av. J.Ch.*, Genève.

2013, 39-42). Τον 4^ο αι. π.Χ. η πόλη της Τήνου¹⁵⁶ μεταφέρθηκε προς τη θάλασσα, κοντά στη σημερινή Χώρα, στη θέση **Πόλες**, χωρίς να είμαστε βέβαιοι για τους λόγους (Φιλανιώτου 2005a, 223). Λίγο πιο δυτικά ιδρύθηκε το σημαντικό ιερό της πόλης, αφιερωμένο στον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη¹⁵⁷.

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

Η Φολέγανδρος είναι ένα μικρό κυκλαδονήσι με τραχύ έδαφος, το οποίο έχει ελάχιστα ερευνηθεί. Ως πρώτος οικιστής του νησιού δίδεται, από τον Στέφανο Βυζάντιο¹⁵⁸, ο Φολέγανδρος, γιός του Μίνωα. Αυτό ακόμη και να μην ισχύει, είναι σημαντική πληροφορία, καθώς απηχεί τον εκμινωισμό του νησιού (Μαρθάρη 2005a, 302). Το νησί κατοικήθηκε από Δωριείς, δέχτηκε όμως έντονα το ιωνικό στοιχείο. Γι' αυτό δεν υπάρχει κάποια αναφορά σε αρχαία πηγή, αλλά απορρέει από την διάλεκτο που χρησιμοποιείται στις επιγραφές που βρέθηκαν στο νησί (Γαβαλάς 1886, 4-5).

Έχουν εντοπιστεί δύο θέσεις της ΠΕΧ, στο λόφο της Παναγιάς στη Χώρα και στη χερσόνησο Κάστελλος¹⁵⁹, ενώ στο δεύτερο είναι ορατά κτιριακά κατάλοιπα οικισμού της ΠΚ II εποχής.

Η αρχαία πόλη της Φολεγάνδρου τοποθετείται στο λόφο **Παλιόκαστρο της Χώρας** μέχρι την περιοχή του ναού της Παναγιάς, όπου είναι εμφανή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τμήμα του αρχαίου τείχους (Μαρθάρη 2005a, 303). Από τη θέση Κηπάρια, ανατολικά της περιοχής του σύγχρονου νεκροταφείου της Χώρας περισυλλέχθηκαν από την επιφάνεια γεωμετρικά, κλασσικά και λίγα μυκηναϊκά

¹⁵⁶ Για το νέο άστυ της Τήνου, βλ. Étienne, R. 1990. *Tenos II: Tenos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J-C au milieu du IIIe siècle après. J-C*, Paris.

¹⁵⁷ Για τις ανασκαφές και την δημοσίευση του υλικού του ιερού, βλ. Étienne, R. et al. 1986. *Tenos I: Le sanctuaire de Poseidon et d' Amphitrite*, Paris.

¹⁵⁸ Στεφ. Βυζ., *Εθνικά*, σ.ν. Φολέγανδρος. Συγκεκριμένα αναφέρει «Φολέγανδος, νήσος τῶν Σποράδων, ἀπὸ Φολεγάνδρου τοῦ Μίνωος».

¹⁵⁹ Κάποιες παρατηρήσεις για τον Κάστελλο, βλ. Φιλανιώτου, Ο. 1996. Κάστελλος, Μια προϊστορική θέση στη θέση στην Φολέγανδρο, στο *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 28 Ιουλίου, 4*.

όστρακα (Ανδρέου 1973-74, 873). Μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες θα δώσουν πολύτιμα στοιχεία για την αρχαία δραστηριότητα στο νησί.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΕΧ ΩΣ ΤΗΝ ΠΕΣ

A) Η κατοίκηση στις Κυκλάδες κατά την Μυκηναϊκή περίοδο. Σύνοψις και παρατηρήσεις

Από το 1450 π.Χ. και μετά, δηλαδή κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙ περίοδο, οι Μυκηναίοι επεκτείνονται στο Αιγαίο (Wright 1984, 63). Οι Κυκλάδες αποκτούν μυκηναϊκό χαρακτήρα σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Αυτή την εποχή, η πολιτισμική ταυτότητα των Κυκλάδων μεταφέρεται από τη μινωική σφαίρα επιρροής στη μυκηναϊκή (Vlachopoulos 1999, 79). Οι Κυκλάδες ευημερούν την μυκηναϊκή περίοδο και έρχονται σε επαφή με την Κρήτη, την Αίγυπτο, την Ανατολία και γενικότερα με την Ανατολική Μεσόγειο. Αυτό συμβαίνει κυρίως μέχρι τα μέσα του 13^{ου} π.Χ. αι. (Barber 1987, 225-226). Ο Broodbank (2013, 460) υποστηρίζει και τον 12^ο αι. ανθούν και ευημερούν μια σειρά από παράκτιες θέσεις που βρίσκονται πάνω στους θαλάσσιους δρόμους, αναμεσά τους και κάποιες των Κυκλάδων.

Με βάση την παρούσα έρευνα προκύπτει ότι δεν έχουν εντοπιστεί μυκηναϊκά κατάλοιπα σε όλα τα νησιά των Κυκλάδων¹⁶⁰. Αυτό κατά την άποψη μου, αποτελεί τυχαίο γεγονός και σχετίζεται με την έλλειψη έρευνας σε κάποια από τα νησιά. Η Ίος, η Σίκινος και η Σύρος δεν παρουσιάζουν κανένα ίχνος μυκηναϊκής κατοίκησης, ενώ άλλα, όπως για παράδειγμα η Μύκονος και η Σέριφος, δίνουν ελάχιστα στοιχεία. Αξίζει να σημειωθεί ότι Σύρος αναφέρεται στην Οδύσσεια (βλ. παραπάνω). Σημειώνονται δώδεκα επιβεβαιωμένοι οικισμοί της μυκηναϊκής περιόδου στις Κυκλάδες, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για άλλους επτά¹⁶¹. Οι επτά θέσεις με ενδείξεις μυκηναϊκής παρουσίας είναι η Κάτω Μεριά Αμοργού, η Χώρα της Ανάφης, το Κάστρο της Ωριάς στη Κύθνο, το Μέγα Χωριό Σερίφου, το Βρώκαστρο της Τήνου και το Παλιόκαστρο-Χώρα Φολεγάνδρου. Τα στοιχεία περιορίζονται σε κάποια

¹⁶⁰ Βλ. πίνακα 1.

¹⁶¹ Βλ. γραφήματα 1-2 και χάρτη Α.

όστρακα κεραμικής ή, σε κάποιες περιπτώσεις, σε λιγοστά αρχιτεκτονικά λείψανα. Ακόμη μερικά διάσπαρτα στοιχεία έχουν έρθει στο φως χωρίς να μπορούν να συνδεθούν με κάποιο οικισμό. Αυτά είναι θολωτοί ή λαξευτοί τάφοι στις θέσεις Ευλοκερατίδι Αμοργού, Αγγελικά Μυκόνου, Σωρούδι Σίφνου και Αγία Θέκλα Τήνου ή και μεμονωμένα κτίσματα, όπως αυτό στη θέση Γερώνυμος στην Κύθνο.

Από τις επιβεβαιωμένες θέσεις μυκηναϊκής κατοίκησης ξεχωρίζουν η Αγία Ειρήνη στη Κέα, η Φυλακωπή στη Μήλο, η Γρόττα στη Νάξο. Παρουσιάζουν εικόνα οργανωμένου οικισμού με αστικό χαρακτήρα (Vlachopoulos 1999, 79-80). Οι οικισμοί αυτοί γνωρίζουν ακμή καθ' όλη την Εποχή του Χαλκού. Είναι τειχισμένοι, διαθέτουν αρκετές οικιστικές φάσεις και κτήρια διοικητικού και θρησκευτικού χαρακτήρα.

Τον 13^ο αι. π.Χ., ιδρύονται δύο άλλοι σημαντικοί οικισμοί: αυτός του Αγίου Ανδρέα στη Σίφνο και των Κουκουναριών στην Πάρο. Και οι δύο κατέχουν μία φυσικά οχυρή θέση, αλλά επίσης προστατεύονται με ισχυρά κυκλώπεια τείχη. Στις Κουκουναριές το κεντρικό κτήριο του ανώτερου πλατώματος έχει χαρακτηριστεί από τον ανασκαφέα ως μέγαρο. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι και οι δύο αυτοί οικισμοί καταστρέφονται μέσα στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

Τον 12^ο αι. π.Χ., εμφανίζονται δύο νέοι οικισμοί στις Κυκλάδες: ο Μονόλιθος στη Θήρα και της Μπαρώνας το Φρούδι στην Σίφνο. Εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά σε κανέναν δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές έρευνες ως σήμερα. Ο Μονόλιθος είναι ατείχιστος, ενώ της Μπαρώνας το Φρούδι διαθέτει ένα μικρό περιτείχισμα. Είναι δύο οικισμοί με σύντομη διάρκεια ζωής μέσα στην ΥΕ ΙΙΙ Γ.

Μετά την πτώση του ανακτορικού συστήματος, κατά την τελευταία μυκηναϊκή περίοδο στις Κυκλάδες δεν υπάρχει εικόνα ομοιομορφίας μεταξύ των νησιών. Στην Αγία Ειρήνη της Κέας και στη Φυλακωπή της Μήλου μόνο τα ιερά συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ, τα οποία εξελίσσονται σε παραδοσιακούς χώρους λατρείας. Σχετικά με τη Δήλο, πιστεύεται πλέον ότι το νησί δεν κατοικούνταν τον 12^ο αι. Η μελέτη της κεραμικής έδειξε, ότι απουσιάζει η φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ. Στις Κουκουναριές το μέγαρο καταστράφηκε μέσα σ' αυτό τον αιώνα, ενώ η Γρόττα κατά την περίοδο αυτή γνώρισε μεγάλη ακμή (Vlachopoulos 1999, 80-81· 2008, 489-491· Βλαχόπουλος 2002-03, 64-65). Τα νησιά του Αιγαίου γλίτωσαν από την καταστροφή και συνέχισαν να χτίζονται λίθινα

οικοδομήματα καθ' όλη την ΥΕ ΙΙΙΓ (Desborough 1964, 31). Η πτώση των ανακτόρων δεν επηρέασε όλο το Αιγαίο το ίδιο. Παρά την καταστροφή, ο αστικός πολιτισμός δεν εξέλειψε. Πολλοί οικισμοί συνέχισαν το σύστημα των ανταλλαγών στην Ανατολική Μεσόγειο (Dickinson 2006, 242). Η French (1996, 278) υποστηρίζει ότι κατά την ΥΕ ΙΙΙ συντελέστηκε σιγά σιγά ο εκμυκηναϊσμός της Ανατολικής Μεσογείου.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το Ξώμπουργο, το οποίο ιδρύθηκε στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ και ανήκει στους λεγόμενους οικισμούς καταφύγια. Οι κάτοικοι κατέφυγαν σε αυτό τον φυσικά οχυρωμένο λόφο, από κάποια άλλη θέση του νησιού, πιθανόν το Βρώκαστρο, αναζητώντας καταφύγιο. Παράλληλα βρίσκει στη Σαλαμίνα στη θέση Γκίνανι και σε αρκετές θέσεις της Κρήτης¹⁶².

Όσον αφορά στα υπόλοιπα νησιά, τα στοιχεία δεν είναι ικανοποιητικά, ώστε να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Η Παροικιά ήταν πιθανόν μια εγκατάσταση αγροτικής φύσης, με τον κύριο οικισμό του νησιού να βρίσκεται στις Κουκουναριές. Στα Ελληνικά της Κιμώλου ο οικισμός έχει καλυφτεί από τη άνοδο της στάθμης της θάλασσας και πληροφορίες αντλούμε κυρίως από τους τάφους. Η Μικρή Βίγλα ήταν πιθανόν ο κύριος οικισμός της Νάξου κατά την ΜΚ περίοδο, αλλά συνέχισε να υφίσταται και κατά την ΥΕΧ. Το Βρώκαστρο της Τήνου ήταν ένας οχυρωμένος οικισμός με μακρά διάρκεια ζωής σε όλη την Εποχή του Χαλκού, αλλά δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά. Τέλος, για την μυκηναϊκή εγκατάσταση στη Δήλο δεν μπορούν να ειπωθούν πολλά, εξαιτίας της συνεχούς οικοδομικής δραστηριότητας στη θέση και της παλαιότητας της ανασκαφής.

Σε ό,τι αφορά τη σχέση των Κυκλάδων με τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο κατά την μυκηναϊκή περίοδο δύο είναι οι βασικές απόψεις. Κατά την πρώτη, κάθε νησί αποτελούσε μία αυτόνομη κοινωνικο-πολιτική μονάδα. Η πολιτιστική ενότητα των νησιών, πιθανόν εξηγείται λόγω της ύπαρξης αρχηγικού καθεστώτος, ανάλογου με το σύστημα των τοπικών ηγεμόνων της ηπειρωτικής χώρας (Renfrew 1979, 115· Schallin 1993, 188-189· 1998, 181). Σύμφωνα με μία δεύτερη άποψη, τα νησιά των

¹⁶² Βλ., Lolos, Y.G. 2001. Dark Age Citadels in Southern Salamis, επιμ. V. Karageorghis και C.E. Morris, στο *Defensive settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C., Proceedings of an International Workshop held at Trinity College Dublin, 7th-9th May, 1999*, Nicosia, 115-136. Στο ίδιο βλ., Nowicki, K. 2001. Sea-raiders and Refugees: Problems of Defensible sites in Crete c. 1200 B.C., 23-40.

Κυκλάδων θεωρούνται επαρχίες των μυκηναϊκών βασιλείων, με το κέντρο διοίκησης τους να βρίσκεται στον ηπειρωτικό χώρο. Αυτό βασίστηκε στο γεγονός, ότι οι Κυκλάδες απουσιάζουν από τον Νηών Κατάλογο (Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1988, 135· 1991-93, 214). Η απουσία των Κυκλάδων από τον Νηών Κατάλογο, πιθανό να σχετίζεται με την αδυναμία των Κυκλαδιτών να παρουσιάσουν τα χαρακτηριστικά της αυτοχθονίας και μία σχέση και συγγένια με ένα σημαντικό μυθολογικό παρελθόν. Πάντως δεν πρέπει να αγνοείται ότι ο Κατάλογος θεωρείται κείμενο υποταγμένο σε πολιτικές σκοπιμότητες συντεταγμένο και εμβόλιμο στο έπος πολύ μετά τον 8^ο αι. π.Χ. (Γούναρης 2002-03, 133-135).

B) Συνέχεια ή ασυνέχεια στην κατοίκηση

Σύμφωνα με την παρούσα έρευνα, όσον αφορά στο ζήτημα της συνέχειας της κατοίκησης σε οικισμούς των Κυκλάδων από την Μυκηναϊκή ως την ΠΕΣ, το τοπίο δεν είναι ξεκάθαρο εξαιτίας της έλλειψης ή της συνεχούς κατοίκησης σε κάποιες θέσεις. Η Κούρου (1998, 174· 2004b, 147-148) επισημαίνει ότι παρατηρείται συνέχεια σε πολιτισμικό επίπεδο, αλλά από την άλλη ασυνέχεια του μυκηναϊκού κόσμου στις κοινωνικές και πολιτικές δομές της επόμενης περιόδου. Ο Broodbank (2013, 459) υποστηρίζει ότι η συνέχεια υπερισχύει της αλλαγής, αν σκεφτούμε πόσα πράγματα πέρασαν στον μετέπειτα ελληνικό πολιτισμό, όπως η πρακτικές της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και της αλιείας και τα στοιχεία στη θρησκεία, την ελληνική γλώσσα και παράδοση.

Από τους δώδεκα επιβεβαιωμένους οικισμούς που κατοικήθηκαν στη μυκηναϊκή περίοδο μόνο για την Γρόττα είμαστε βέβαιοι ότι υπήρχε συνέχεια στην κατοίκηση με μια πολύ μικρή μετατόπιση του οικισμού στον περισσότερο προστατευμένο λόφο του Κάστρου. Ο Λαμπρινουδάκης υποστηρίζει ότι η μετάβαση από την Μυκηναϊκή στην ΠΕΣ στη Νάξο ήταν ένας συνεχής κοινωνικός ανασχηματισμός των ανθρώπων που ήρθαν σε ρήξεις με πληθυσμούς που έφθασαν αυτή την περίοδο. Η κοινότητα αυτή δεν έπαψε μετά την πτώση του μυκηναϊκού κόσμου να παράγει σπουδαία έργα τέχνης, όπως τη ΠΓ κεραμική, τα οποία επέτρεψαν στις οικογένειες της ανώτερης τάξης, να ξεκινήσουν την καλλιέργεια της

μνήμης των ευγενών προγόνων τους. Αυτή η κοινωνία αποτέλεσε τον πυρήνα της πόλης κράτους της Νάξου (Lambrinouidakis 2001, 17).

Από τους υπόλοιπους έντεκα οικισμούς είναι πιθανό να υπάρχει συνέχεια στο Ξώμπουργο, την Παροικιά, τις Κουκουναριές, τα Ελληνικά Κιμώλου και τη Δήλο. Στο Ξώμπουργο κατέφυγαν πληθυσμοί να βρουν καταφύγιο στο τέλος της Εποχής του Χαλκού, στο οποίο γεννήθηκε εν τέλει και η πόλη κράτος της Τήνου. Στην Παροικιά, στη θέση της πόλης της Πάρου, εντοπίστηκαν κάποια μυκηναϊκά λείψανα, αλλά δεν είναι βέβαιο αν υπήρχε συνεχής κατοίκηση, διότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα βρίσκονται κάτω από τη σύγχρονη πόλη και καθιστούν την έρευνα δύσκολη. Οι Κουκουναριές κατοικήθηκαν από την μυκηναϊκή ως πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Βέβαια στα μέσα του 12^{ου} αι. π.Χ. ο οικισμός καταστράφηκε και χτίστηκε νέος πάνω στα ερείπια. Στα Ελληνικά Κιμώλου τοποθετείται ο μυκηναϊκός οικισμός, αλλά και η πόλη του νησιού. Πληροφορίες παίρνουμε κυρίως από τα νεκροταφεία, καθώς η πόλη έχει καταβυθιστεί και έτσι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για την συνέχεια στην κατοίκηση. Τέλος, ανθρώπινη παρουσία στη Δήλο παρατηρείται από την μυκηναϊκή εποχή ως την ύστερη αρχαιότητα, αν και απουσιάζει κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ.

Από αυτές τις θέσεις το Ξώμπουργο, η Παροικιά και τα Ελληνικά εξελίχθηκαν στις πόλεις-κράτη της Τήνου, της Πάρου και της Κιμώλου αντίστοιχα. Καμιά από αυτούς όμως δεν ήταν ένα σπουδαίο μυκηναϊκό κέντρο, αν και τα στοιχεία για τα Ελληνικά είναι ελάχιστα. Το Ξώμπουργο ιδρύθηκε στο τέλος της ΥΕΧ και δεν υπήρχε την περίοδο της ακμής του μυκηναϊκού πολιτισμού, ενώ η Παροικιά κατά την μυκηναϊκή περίοδο αποτελούσε έναν δευτερεύοντα αγροτικό οικισμό.

Από την άλλη μεριά, στους οικισμούς Μονόλιθος, Αγία Ειρήνη, Φυλακωπή, Μικρή Βίγλα, της Μπαρώνας το Φρούδι και Άγιος Ανδρέας δεν υπάρχει με βεβαιότητα συνέχεια στην κατοίκηση. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Αγία Ειρήνη συνέχισε να λειτουργεί μόνο το ιερό, ενώ ο Άγιος Ανδρέας εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 11^{ου} αι. και επανακατοικήθηκε από τα μέσα του 8^{ου} αι. Από τις επτά θέσεις που έχουν βρεθεί κάποιες ενδείξεις μυκηναϊκής παρουσίας, χωρίς να είμαστε βέβαιοι για την ύπαρξη οικισμού, σε δύο μόνο θέσεις παρατηρείται πιθανή συνέχεια στην κατοίκηση, στο Παλιόκαστρο – Χώρα Φολεγάνδρου και το Κάστρο της Ωριάς Κύθνου.

Τα ερωτήματα που απορρέουν είναι τα εξής, γιατί οι Κυκλαδίτες κατά πλειοψηφία αναζήτησαν νέες θέσεις για κατοίκηση στην αρχή της ΠΕΣ, γιατί αυτό δεν συνέβη αμέσως μετά τη πτώση των ανακτόρων, αλλά καθυστέρησε, γιατί οι νέοι κάτοικοι δεν επέλεξαν τις παλιές ισχυρές μυκηναϊκές θέσεις, με τείχη και καλή γεωγραφική θέση. Αξιοσημείωτο είναι ότι παρά την εγκατάλειψη των θέσεων σε κάποιες περιπτώσεις συνέχισαν να έχουν κάποια παρουσία στον παλιό οικισμό, όπως με τη συνέχιση της χρήσης του ιερού της Αγίας Ειρήνης στην Κέα και τη λατρεία των προγόνων στη Νάξο (βλ. παρακάτω στο σχετικό κεφάλαιο).

Είναι προφανές ότι οι ανάγκες από την μία περίοδο στην άλλη άλλαξαν. Οι νέες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες οδήγησαν στην αναζήτηση νέων θέσεων, οι οποίες προσαρμόζονταν καλύτερα στα νέα ζητούμενα. Οι ισχυροί οικισμοί της μυκηναϊκής περιόδου, δηλαδή η Αγία Ειρήνη στη Κέα, η Φυλακωπή στη Μήλο και η Γρόττα στη Νάξο, ήταν παραθαλάσσιοι. Κατά τη ΠΕΣ, οι οικισμοί στράφηκαν κάπως προς το εσωτερικό των νησιών και ακόμη και σε περιπτώσεις σχετικής γειννίας με τη θάλασσα επιλέχθηκαν εξαιρετικά φυσικά οχυρές θέσεις. Δίνεται η εντύπωση κάποιας εσωστρέφειας. Είναι έκδηλη η αυξανόμενη ανησυχία των νησιωτών αυτή την περίοδο.

Γ) Η κατοίκηση στις Κυκλάδες κατά τη ΠΕΣ. Κάποιες γενικές παρατηρήσεις

Με βάση την συγκεκριμένη μελέτη, οι θέσεις με ενδείξεις κατοίκησης ανά περίοδο έχουν ως εξής: στην Μυκηναϊκή έχουμε 19, στη Πρωτογεωμετρική 10, στη Γεωμετρική 40 και την Αρχαϊκή 38. Επίσης, η εικόνα δεν αλλάζει ιδιαίτερα όσον αφορά στους επιβεβαιωμένους οικισμούς: έχουμε 12 Μυκηναϊκούς οικισμούς, 9 Πρωτογεωμετρικούς, 34 Γεωμετρικούς και 33 Αρχαϊκούς¹⁶³.

Είναι εμφανής η μείωση των θέσεων από την μυκηναϊκή στη ΠΓ περίοδο (χαρτ. Β). Από την άλλη είναι θεαματική η αύξηση των θέσεων από την ΠΓ στη Γ περίοδο. Γεωμετρικές θέσεις έχουν επισημανθεί σε όλα τα νησιά, εκτός της Ύου. Η μετάβαση από την γεωμετρική στην αρχαϊκή περίοδο γίνεται χωρίς ιδιαίτερες αριθμητικές διακυμάνσεις. Αν όμως προχωρήσουμε στην κλασική περίοδο, τα πράγματα θα ήταν αρκετά διαφορετικά. Πολλοί οικισμοί εγκαταλείφθηκαν οριστικά

¹⁶³ Βλ. γράφημα 2 και πίνακα 1.

πια και έμειναν μόνο οι πόλεις κράτη με τις διάσπαρτες αγροικίες τους, φυσικά στην ύπαιθρο, και ελάχιστους μικρούς οικισμούς.

Η Λαιμού παρατηρεί, γενικά για το Αιγαίο της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, ότι οι περισσότερες θέσεις αυτής της εποχής τοποθετούνται πάνω ή πολύ κοντά σε θέσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Κάποιες από αυτές, συμπληρώνει, τοποθετούνται παράκτια, διαθέτουν καλό λιμάνι και ευημερούν κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ μέση (Lemos 2002, 149). Κάτι τέτοιο προς το παρόν επιβεβαιώνεται πλήρως στις Κυκλάδες. Από τις 10 θέσεις, με ενδείξεις ΙΙΓ κατοίκησης, μόλις τέσσερις συμφωνούν με την παραπάνω παρατήρηση, βάζοντας σε αυτές το Κάστρο της Ωριάς της Κύθνου, για το οποίο η κατάσταση ακόμη δεν είναι ιδιαίτερα ξεκάθαρη και το Εώμπουργο της Τήνου, το οποίο δεν αποτέλεσε ένα σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο. Οι δύο θέσεις που συμφωνούν απόλυτα με τη παραπάνω θέση είναι οι Κουκουναριές της Πάρου, που χτίστηκαν πάνω από τον κατεστραμμένο μυκηναϊκό οικισμό και η Χώρα-Κάστρο της Νάξου, που μετατοπίστηκε ελαφρά. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι η επανακατοίκηση των Κουκουναριών. Αυτό, κατά την άποψη μου, τονίζει τη γεωπολιτική σημασία της θέσης. Στους κατοίκους της Πάρου ήταν ελκιστική αυτή η φυσικά οχυρή θέση, η οποία διέθετε και το μυκηναϊκό τείχος, κλειστό λιμάνι και βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από την εχθρική Νάξο. Πάντως τα στοιχεία από τη ΙΙΓ στις Κυκλάδες είναι πενιχρά. Στο υπόλοιπο Αιγαίο, η κατάσταση ήταν καλύτερη χωρίς πάντως και εκεί να αφθονούν οι ΙΙΓ θέσεις.

Παρατηρείται ένα κενό στην κατοίκηση των Κυκλάδων από την ΥΕ ΙΙΙΓ ως την Ύστερη ΙΙΓ περίοδο, με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα. Τα στοιχεία από τη Υπομυκηναϊκή περίοδο είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Μία λήκυθος μόνο από τις Κουκουναριές χρονολογείται αυτή την περίοδο και ίσως κάποια μικρή ποσότητα κεραμικής από τη Νάξο. Κεραμική της πρώιμης και μέσης ΙΙΓ συναντάμε στη Νάξο, ενώ δύο αγγεία της μέσης ΙΙΓ βρέθηκαν στην Αμοργό. Κεραμική της ύστερης ΙΙΓ εντοπίζεται σε αρκετά νησιά, όπως Πάρος, Άνδρος, Κέα, Αμοργός, Νάξος. Κατά την Γ περίοδο, τα νησιά των Κυκλάδων φαίνεται να γνώρισαν μεγάλη ακμή, όπως μαρτυρούν οι πολυάριθμοι οικισμοί σε όλα σχεδόν τα νησιά (Λαιμού 2003, 730-731). Ύστερη ΙΙΓ και Γ κεραμική συναντάμε επίσης στη Δήλο και τη Ρήνεια (Desborough 1972, 223). Οι οικισμοί, τα νεκροταφεία και τα ιερά στις Κυκλάδες των Γεωμετρικών χρόνων αναπτύχθηκαν, όπως στην υπόλοιπη Ελλάδα και οι κοινότητες των νησιωτών εξελίχθηκαν σταδιακά σε πόλεις-κράτη (Γούναρης 1999, 108-109).

Το ερώτημα όμως, που προκύπτει από τα παραπάνω είναι το εξής: πως εξηγείται το κενό μεταξύ της ΥΕ ΙΙΙΓ και της Ύστερης ΠΓ; Οι εξηγήσεις είναι δύο, είτε η αρχαιολογική έρευνα είναι ελλιπής ακόμη, είτε τα περισσότερα νησιά έμειναν ακατοίκητα την συγκεκριμένη περίοδο. Αν ισχύει η δεύτερη, θα ανέτρεπε τα ως τώρα ιστορικά δεδομένα για τον Ιωνικό αποικισμό, ο οποίος τοποθετείται στην Υπομυκηναϊκή και την πρώιμη ΠΓ (Λαιμού 2003, 731-732). Κατά την άποψη μου, περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει η πρώτη, καθώς η έρευνα στα περισσότερα νησιά είναι σε αρχικό στάδιο.

Η αύξηση των οικισμών κατά την Γεωμετρική περίοδο είναι εντυπωσιακή (χαρτ. Γ). Χτίστηκαν νέοι οικισμοί που όλο και άκμαζαν, ώσπου κάποιοι από αυτούς εξελίχθηκαν σε πόλεις-κράτη. Αυτή η αύξηση στις θέσεις αποτυπώνεται σε όλο τον αιγαιακό κόσμο. Οι εμπορικές σχέσεις ενισχύθηκαν και η στενή επαφή των περισσότερων κυκλαδίτικων νησιών με την υπερδύναμη της εποχής, την Εύβοια, είναι εμφανής. Προχωρώντας στους αρχαϊκούς χρόνους πολλοί γεωμετρικοί οικισμοί εγκαταλείφθηκαν, κάποιοι αποδυναμώθηκαν αλλά συνεχίζουν να επιβιώνουν σε μικρότερη κλίμακα και τέλος, λίγοι οικισμοί ιδρύθηκαν εκείνη την εποχή. Οι οικισμοί της Γεωμετρικής περιόδου δεν φαίνεται να εγκαταλείφθηκαν βίαια, αλλά οι νέες συνθήκες και η ανάγκη να δημιουργηθεί ένα δυνατό αστικό κέντρο, η πόλις-κράτος, οδήγησε φυσικά και ομαλά προς αυτή την κατεύθυνση.

Δ) Χωροταξία των οικισμών των Κυκλάδων

Επιχειρήθηκε στην παρούσα έρευνα να εξεταστεί η χωροταξία των οικισμών τη μεταβατική περίοδο από το τέλος της προϊστορίας ως την γέννηση της πόλης κράτους. Εξετάστηκε η γεωγραφική τους θέση, σε σχέση με την θάλασσα (παράκτιοι, πλησίον της θάλασσας και οικισμοί της ενδοχώρας), καθώς και σε σχέση με την θέση τους με βάση τα σημεία του ορίζοντα. Τα δεδομένα έχουν ως εξής: το 79% των θέσεων σχετίζεται με την θάλασσα, είτε άμεσα είτε σε άμεση γειτνίαση με αυτή (το 43% των θέσεων τοποθετείται στα παράλια και το 36% πλησίον της θάλασσας), ενώ μόλις το 21% τοποθετείται στην ενδοχώρα¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Βλ. γράφημα 3.

Η πλειοψηφία των μυκηναϊκών οικισμών τοποθετείται πάνω ή πλησίον της θάλασσας. Αυτό, κατά την άποψη μου, σχετίζεται με την σημασία της θάλασσας για τις κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού, μέσω της οποίας πραγματοποιούντο το εμπόριο με την υπόλοιπη Μεσόγειο. Οι ιδιαίτερα ισχυροί οικισμοί της Αγίας Ειρήνης, της Φυλακωπής και της Γρόττας βρίσκονται στα παράλια των νήσων, σε κλειστούς κόλπους αποτελώντας προστατευμένα λιμάνια. Δύο εξαιρέσεις είναι ο Άγιος Ανδρέας και το Ξώμπουργο. Η πρώτη διέθετε το δικό της λιμάνι στον Πλατύ Γυαλό και η δεύτερη αποτελεί έναν οικισμό καταφύγιο, οπότε οι κάτοικοι που τον ίδρυσαν είχαν ως σημαντικότερο κριτήριο την επιλογή μιας πλήρως προστατευμένης θέσης. Ένα ερώτημα είναι γιατί δεν υπάρχει ομοιομορφία στη χωροταξία όλων των θέσεων των Κυκλάδων κατά την μυκηναϊκή περίοδο; Η γνώμη μου είναι ότι η άμεση επαφή με τη θάλασσα ήταν το μείζον ζήτημα για την περίοδο. Οι Μυκηναίοι που ίδρυσαν τον Άγιο Ανδρέα προφανώς δελεάστηκαν από την ασφάλεια που παρείχε η θέση. Όσον αφορά στη θάλασσα, ο οικισμός του Άγιου Ανδρέα είχε εξαιρετη οπτική επαφή με όλες τις άλλες Κυκλάδες. Από την άλλη, το Ξώμπουργο ιδρύθηκε την περίοδο της παρακμής των Μυκηναίων και δεν αποτέλεσε το κύριο κέντρο της Τήνου. Αυτό από ότι φαίνεται ήταν το Βρώκαστρο, μία παράκτια και φυσικά οχυρή θέση, η οποία επόπτευε το Αιγαίο προς τα νότια.

Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι, ότι όλες οι θέσεις με κατάλοιπα της ΠΓ περιόδου τοποθετούνταν πλησίον της θάλασσας, δηλαδή επιλέγονταν θέσεις οι οποίες δεν ήταν παράκτιες, αλλά βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα και έχουν στραμμένο το βλέμμα τους προς αυτή. Εξαιρέσεις αποτελούν οι οικισμοί της Τήνου, Ξώμπουργο και Καρδιανή, που τοποθετούνταν στην ενδοχώρα. Αυτή η ελαφρά μετακίνηση ίσως συνέβη λόγω της αύξησης της πειρατείας.

Στα Γεωμετρικά χρόνια, το ενδιαφέρον για τη θάλασσα φαίνεται να δυνάμωσε, καθώς ιδρύθηκαν αρκετοί παράκτιοι οικισμοί, από του οποίους πολλοί εξελίχθηκαν σε πόλεις-κράτη, όπως για παράδειγμα η Καρθαία της Κέας ή το Κάστρο της Σίφνου. Ως κύριο χαρακτηριστικό της γεωμορφολογίας των θέσεων αυτής της περιόδου ήταν η επιλογή ενός αρκετά απόκρυμνου ακρωτήριου το οποίο από την μία πλευρά σχημάτιζε ένα ασφαλές λιμάνι και θα είχε καλή οπτική επαφή προς το υπόλοιπο Αιγαίου. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Βαθύ Λιμενάρι στη Δονούσα. Από την άλλη συνέχισαν όμως να ιδρύονται κάποιοι οικισμοί στην ενδοχώρα, όπως στο Κατέλλι της Ανάφης, στην Αγία Μαρίνα της Σικίνου, στο

Παλιόκαστρο της Κιμόλου και στη Χώρα της Σερίφου. Το κοινό σημείο που μπορώ να εντοπίσω σε αυτές τις τέσσερις περιπτώσεις είναι ότι έχουμε να κάνουμε με μικρά νησιά, σχετικά αδύναμα, τα οποία πιθανόν δεν είχαν επιδοθεί αρκετά στη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο και τα οποία δεν μπορούσαν εύκολα να αντιμετωπίσουν πιθανές εχθρικές επιδρομές. Πάντως η έρευνα σε αυτά τα νησιά είναι σε αρχικό ή μηδενικό στάδιο και μελλοντικές μελέτες θα εμπλουτίσουν τις γνώσεις μας.

Όσον αφορά στις πόλεις-κράτη, επιλέχθηκαν κατά συντριπτική πλειοψηφία τοποθεσίες κοντά στη θάλασσα με καλό λιμάνι, προστασία από τους βοριάδες και καλή γεωστρατιγική θέση. Ακόμα και στην περίπτωση της πόλης της Τήνου, η οποία τοποθετείται στην ενδοχώρα, στο Ξώμπουργο, κατά τον 4^ο αι. π.Χ μεταφέρεται σε παραθαλάσσια τοποθεσία, στις Πόλες. Αξιοπερίεργο είναι το παράδειγμα της Ιουλίδας, μίας πόλης που όπως δείχνουν τα πράγματα ιδρύεται τον 7^ο αι. π.Χ. Στη δικαιοδοσία της είναι το ΒΑ τμήμα της και έχει πιθανόν ως λιμάνι της, τον βαθύ κόλπο του Οτζιά. Γιατί όμως οι κάτοικοι της επιλέγουν να χτιστεί η πόλη στην ενδοχώρα; Σίγουρα δεν μπορεί να δοθεί μια βέβαιη απάντηση. Ένα σενάριο είναι να σχετίζεται αυτή η επιλογή με την εκμετάλλευση και την προστασία κάποιας πηγής μετάλλου, μιάς και είναι γνωστή η Κέα για την μεταλλοφορία της και την σημασία των μετάλλων για εξέλιξη του νησιού. Επίσης, η πόλη της Θήρας δεν βρίσκεται πολύ κοντά στη θάλασσα, αλλά διέθετε δύο λιμάνια και οικισμοί αυτών θα κάλυπταν τις εμπορικές και ναυτικές ανάγκες της πόλης. Τέλος, κατά την ΥΓ εποχή επανακατοικείται ο Άγιος Ανδρέας της Σίφνου, μία θέση που μπορεί να απέχει από τη θάλασσα αλλά έχει οπτική επαφή στο Αιγαίο και οι νέοι κάτοικοι βρήκαν έτοιμο ένα πολύ ισχυρό τείχος να την περιβάλλει.

Μια γενική παρατήρηση, με βάσει τα παραπάνω είναι ότι οι νησιώτες κάτοικοι των Κυκλάδων, προσπαθούσαν πάντα να εκμεταλλεύονται το μεγάλο τους πλεονέκτημα, την θάλασσα και τις δυνατότητες που αυτή τους πρόσφερε. Από αυτή την πρώιμη εποχή Κυκλάδες και Εύβοια ανέπτυξαν στενές σχέσεις και αποτέλεσαν την γέφυρα ανατολή και δύσης (Mazarakis Ainian και Leventi 2009, 212). Ο μεγάλος αριθμός των νησιών του Αιγαίου είναι μεγάλο πλεονέκτημα, καθώς αυξάνει την ορατότητα για ταξίδι και διευκολύνει στην ναυσιπλοΐα (Constantakopoulou 2007, 20)

Μέσω της θάλασσας έρχονταν σε επαφή με τον ελλαδικό χώρο, αλλά και ολόκληρη τη Μεσόγειο. Τα νησιά των Κυκλάδων ήταν οι σταθμοί των εμπορικών

δρόμων από την ηπειρωτική χώρα προς την Μ.Ασία και την Ανατολική Μεσόγειο κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους, αλλά και την ΠΕΣ. Όμως δεν ήταν απλοί σταθμοί αλλά ανέπτυξαν και οι ίδιοι αξιοσημείωτη ναυτική και εμπορική δραστηριότητα, καθώς επίσης συμμετείχαν ενεργά στον β' ελληνικό αποικισμό.

Όσον αφορά στη χωροταξία των παράκτιων θέσεων με βάση τα σημεία του ορίζοντα, προκύπτουν επίσης πολύ σημαντικά στοιχεία¹⁶⁵. Ενδιαφέρον είναι ότι το 50% των θέσεων αυτής της μεταβατικής περιόδου τοποθετείται στη δυτική πλευρά του εκάστοτε νησιού. Αυτό πιθανόν να απηχεί ότι το βλέμμα των κατοίκων των Κυκλάδων ήταν στραμμένο πρωτίστως στην ηπειρωτική Ελλάδα. Κάτι τέτοιο είναι απολύτως φυσικό, καθώς από την ΥΕΧ και την αρχή της ΠΕΣ έφθασαν άποικοι από εκεί. Επίσης, αυτό μπορεί να εξηγηθεί από την πορεία των θαλάσσιων δικτύων. Η θέση του κάθε οικισμού μπορεί να επιλεγόταν αναλόγως με το που περνούσαν οι θαλάσσιοι δρόμοι. Για παράδειγμα, όλοι οι οικισμοί της Άνδρου της ΠΕΣ τοποθετούνταν στα δυτικά, στρεφόμενοι προς την Εύβοια και την Αττική, παρατάσσονταν κατά μήκος της δυτικής πλευράς του νησιού.

Θα μπορούσα να προτείνω κάποιους θαλάσσιους δρόμους με βάση τη θέση των οικισμών πάνω στα νησιά. Βέβαια κάτι τέτοιο είναι αρκετά υποθετικό. Ένας θαλάσσιος δρόμος ειδικά κατά την Γεωμετρική περίοδο, θα ήταν δυνατόν να κατεβαίνει από την Εύβοια, να διέρχεται από τους οικισμούς της Άνδρου και της Τήνου, οι οποίοι είναι στραμμένοι προς τα δυτικά, ίσως τη Δήλο και τη Μύκονο, μετά να περνάει από το στενό ανάμεσα στη Νάξου και την Πάρου και τέλος στη Θήρα πριν κατευθυνθεί προς τη Κρήτη ή τα Δωδεκάνησα¹⁶⁶. Οι επαφές της Ζαγοράς και της Υψηλής ήταν έντονες με την Εύβοια, με βάση την κεραμική. Το ίδιο ισχύει και για την Καρδιανή, πράγμα που ενισχύει αυτή την υπόθεση. Επίσης, γνωστές είναι οι σχέσεις της Νάξου με τη Χαλκίδα καθώς ίδρυσαν μαζί τη Νάξο στη Σικελία. Ένας δεύτερος δρόμος θα μπορούσε να είναι μία διαγώνια ευθεία πορεία, η οποία διερχόμενη από την Πελοπόννησο θα διέσχιζε όλες τις δωρικές Κυκλάδες (Μήλο, Κίμωλο, Φολέγανδρο, Σίκινο, Θήρα, Ανάφη) και θα κατέληγε στα Δωδεκάνησα και τη νότια Μ.Ασία¹⁶⁷. Το εντυπωσιακό είναι ότι όλες οι πόλεις πέφτουν πάνω σε αυτή την ευθεία, ενώ αν χωρίσουμε τα νησιά σε δυάδες (Μήλο-Κίμωλο, Φολέγανδρο-

¹⁶⁵ Βλ. γράφημα 4.

¹⁶⁶ Βλ. χάρτη Ε.

¹⁶⁷ Βλ. χάρτη ΣΤ.

Σίκινο, Θήρα-Ανάφη) οι πόλεις τους τοποθετούνται σχετικά απέναντι, με κάποια οπτική επαφή η μία στην άλλη. Τέλος, μία τρίτη οδός, ερχόμενη από την Αττική θα διέσχισε τις δυτικές Κυκλάδες ως τη Σίφνο, κι από εκεί θα κατευθυνόταν προς Πάρο και Νάξο και τέλος θα κατέληγε στη Μ.Ασία¹⁶⁸.

Λίγο μεγαλύτερο ποσοστό από το 25% συγκεντρώνει η κατοίκηση στα ανατολικά, ενώ στα βόρεια και τα νότια τα ποσοστά είναι αρκετά μικρότερα. Οι παράγοντες όμως για την επιλογή μίας θέσης κατοίκησης μπορεί να ποικίλουν και να είναι πολυδιάστατοι. Για παράδειγμα, η ασφάλεια που παρείχε ένας ιδιαίτερα προστατευμένος κόλπος, κάποιες φορές είναι σημαντικότερο από άλλους παράγοντες. Οι θέσεις στο κόλπο της Νάουσας (Κουκουναριές, Οικονόμου, Καργαδούρα, Φιλίτζι), ο μυκηναϊκός οικισμός και η πόλη των ιστορικών χρόνων της Μήλου (Φηλακωπή, Κλήμα-Τρυπητή) και ο οικισμός στη Παλαιόπολη Μυκόνου, τοποθετούνταν σε κλειστούς κόλπους στα βόρεια των νησιών.

Ε) Οι ΠΓ-Γ οικισμοί των Κυκλάδων¹⁶⁹

Η κατοίκηση στους Σκοτεινούς Αιώνες λάμβανε χώρα σε πολλές μικρές εγκαταστάσεις σε αντίθεση με την προγενέστερη μυκηναϊκή περίοδο (Κούρου 2004b, 148). Κατά την διάρκεια των Σκοτεινών Αιώνων και της αρχαϊκής περιόδου, παρατηρείται μία αύξηση της αρχιτεκτονικής διάκρισης ανάμεσα στους διαφορετικούς τύπους δραστηριοτήτων. Είναι ευδιάκριτη η διαφορά ανάμεσα στους ιδιωτικούς, αστικούς και λατρευτικούς χώρους. Την ίδια περίοδο αυξήθηκε σταδιακά το μέγεθος των οικιών και άλλαξε ριζικά η χωρική οργάνωση των οικισμών (Nevett 2005, 4).

Κατά τους Σκοτεινούς Αιώνες δεν εντοπίζεται τυπική πολεοδομική μορφή και τα σπίτια των μικρών οικιστικών συνόλων χτίζονται συνήθως κατ' οικονομία προς τον περιβάλλοντα χώρο (Κούρου 2004b, 156). Αυτό είναι ιδιαίτερα ορατό στις Κυκλάδες, με τις οικίες να είναι κοντά ή να εφάπτονται μεταξύ τους. Βεβαία, η πυκνότητα αυτή μπορεί να εξηγηθεί, κατά την άποψη μου, λόγω των ισχυρών ανέμων που επικρατούν στα νησιά. Τα σπίτια ήταν λιθόκτιστα, ορθογώνια ή τετράγωνα με

¹⁶⁸ Βλ. χάρτη Ζ.

¹⁶⁹ Βλ. πίνακας 1.

προστώ ή με υπαίθριες αυλές. Συναντάμε μονόχωρες οικίες ή και με δύο δωμάτια, οι οποίες δεν ξεπερνάν τα 40 τ.μ. (Υψηλή 8x5, Βαθύ Λιμενάρι 6x4). Βέβαια υπάρχουν και οι εξαιρέσεις.

Βασικό συστατικό των γεωμετρικών οικιών ήταν τα λίθινα χτιστά θρανία ή πάγκοι, που περιέτρεχαν τους εσωτερικούς τοίχους των δωματίων (Σημαντώνη-Μπουρνιά 1997, 98). Έχουν εντοπιστεί τέτοια θρανία, κατά κόρον στην Ζαγορά και το Εμπορείο, αλλά και στο Κάστρο της Σίφνου, στον Θορικό Αττικής και στη Φαιστό της Κρήτης. Χρησιμοποιούνταν κυρίως ως καθίσματα και κρεβάτια, αλλά όπως φαίνεται στην Ζαγορά και ως σημεία όπου στηρίζονταν αποθηκευτικοί πίθοι, μέσα σε οπές. Κάτι τέτοιο συναντάται και στα μυκηναϊκά χρόνια, όπως για παράδειγμα στο ανάκτορο της Πύλου. Εντός των οικιών της Ζαγοράς εντοπίστηκαν εστίες, οι οποίες χρησίμευαν για το μαγείρεμα και την θέρμανση (Coldstream 1977, 308).

Σε πολλές γεωμετρικές οικίες έχουν εντοπιστεί εστίες, οι οποίες χρησίμευαν στη μαγειρική και την θέρμανση, ενώ τον αερισμό τους τον παρείχαν οι πόρτες και ίσως κάποια παράθυρα, δείγματα των οποίων βρέθηκαν στη Ζαγορά (Σημαντώνη-Μπουρνιά 1997, 99). Οι περισσότερες οικίες των ηγεμόνων των ΠΓ και Γ χρόνων είχαν στο μέσον της κεντρικής αίθουσας μία εστία, όπως στη Ζαγορά (Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 99). Εστίες εντοπίστηκαν σε πολλούς οικισμούς των Κυκλάδων, όπως Υψηλή, Ζαγορά, Βαθύ Λιμενάρι και Κάστρο Σίφνου.

Σε αντίθεση με την ενδοχώρα που οι οικισμοί της Γεωμετρικής εποχής ήταν ανοχύρωτοι, στο Αιγαίο και κατ' επέκταση στις Κυκλάδες παρουσιάζονται με αξιοσημείωτα οχυρωματικά σύνολα. Αυτό ίσως να οφείλεται στην πειρατεία, η οποία θα ήταν μία ιδιαίτερα επίμονη απειλή (Snodgrass 1980, 32-33). Η απειλή πιθανόν να προέρχονταν από μη Έλληνες ή και από γειτονικούς οικισμούς πειρατών (Hall 2009, 72). Στις Κυκλάδες στις γεωμετρικές θέσεις που έχουν μελετηθεί εκτενώς, έχουν αποκαλυφθεί σημαντικές οχυρώσεις¹⁷⁰. Τα τείχη ενίσχυαν πύργοι και προμαχώνες, τετράγωνης ή ημικυκλικής κάτοψης. Το πάχος τους κυμαίνεται γύρω στο 1,50 μ. εκτός από τη Δονούσα που δεν ξεπερνά το 1 μ. Στην εύκολα προσβάσιμη πλευρά της Υψηλής το πλάτος του τείχους φτάνει τα 7,10 μ. καθώς υπήρχε και εσωτερικός διάδρομος στο τείχος, για να κινούνται οι πολεμιστές. Το ίδιο πιθανόν συμβαίνει και

¹⁷⁰ Για Ζαγορά, βλ.. Για Υψηλή, βλ. Τελεβάντου 2008b, 29-34. Για οικισμούς Αμοργού, βλ. Μαραγκού 1988. Για Δονούσα, βλ. Ζαφειροπούλου 1971a, 211-213. Για νησίδα Οικονόμου, βλ. Schilardi 1973, 261-263· 1975, 93-94.

στη Ζαγορά, όπου το πλάτος κυμαίνεται από 2 ως 4 μ. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στη Μινώα και το Βαθύ Λιμενάρι, αντερειαματική κλίμακα εσωτερικά του τείχους οδηγούσε πάνω στο προμαχώνα.

Στους οικισμούς της γεωμετρικής περιόδου πιθανόν να υπήρχε δυσκολία με το πόσιμο νερό. Στο Εμπορείο έχει εντοπιστεί πηγή. Στη Σίφνο υπάρχουν ενδείξεις για μηχανισμό που αποθήκευε το νερό της βροχής από τις στέγες (Coldstream 1977, 308). Η παροχή πόσιμου νερού πρέπει να ήταν ένα σοβαρό πρόβλημα για την Ζαγορά, καθώς ως σήμερα δεν έχει εντοπιστεί πηγή μέσα και γύρω από την πόλη και επομένως το νερό συλλεγόταν και μεταφερόταν (Owens 1991, 17).

ΣΤ) Γεωμετρικοί οικισμοί των Κυκλάδων που δεν εξελίχθηκαν σε πόλεις

Στις Κυκλάδες εντοπίζονται μια σειρά αρκετά ανθρών γεωμετρικών οικισμών οι οποίοι δεν κατόρθωσαν να γίνουν πόλεις κράτη. Οι περισσότεροι από αυτούς εγκαταλείφθηκαν, αν και δεν λείπουν οι εξαιρέσεις. Για παράδειγμα, η Υψηλή συνέχισε να κατοικείται σε μικρότερη κλίμακα για αρκετούς αιώνες. Οι λόγοι που οδήγησαν στην εγκατάλειψη τους ποικίλουν. Οι οικισμοί αυτοί είναι η Ζαγορά και η Υψηλή στην Άνδρο, το Βαθύ Λιμενάρι στη Δονούσα, ο Κάστελλας στη Κύθνο, η Μικρή Βίγλα στη Νάξο, οι Κουκουναριές, το νησάκι Οικονόμου, η Καργαδούρα και το Φιλίτσι στη Πάρο, η Καρδιανή στη Τήνο και ίσως το Παλιόκαστρο στη Κίμωλο.

Μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι αυτοί οι οικισμοί προέρχονται από νησιά, τα οποία κατά τους ιστορικούς χρόνους είχαν μία πόλη. Οι νησιώτες, περί τα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ., έπρεπε να δημιουργήσουν πόλεις, όπως συνέβαινε σε όλο τον τότε ελληνικό κόσμο. Έτσι έπρεπε να επιλεγούν οι κατάλληλες θέσεις ανάλογα με τις συνθήκες και τις απαιτήσεις της περιόδου. Κάποιοι οικισμοί, λοιπόν, υπερίσχυσαν είτε λόγω της καλύτερης γεωγραφικής τους θέσης, είτε λόγω της οικονομικής και κοινωνικής τους δύναμης.

Πληθυσμοί από την Ζαγορά και την Υψηλή μεταφέρθηκαν σταδιακά προς την περιοχή της Παλαιόπολης και μετέτρεψαν τον μικρό αγροτικό οικισμό της γεωμετρικής εποχής σε πόλη-κράτος. Αυτό οφείλεται, κατά την Τελεβάντου (2004, 423-424), στις ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις στο Αιγαίο. Η Κουκουζέλη υποστηρίζει ότι η Ζαγορά φαίνεται να εγκαταλείφθηκε λόγω ποικίλων

εντάσεων και συγκρούσεων, είτε ανάμεσα στις ανταγωνιστικές ομάδες των αριστοκρατών, είτε των αριστοκρατών με τους απλούς “πολίτες” (Coucouzeli 2004, 476). Η Ζαγορά και η Υψηλή ήταν δύο σπουδαίοι οικισμοί της ΠΕΣ. Τοποθετούνταν σε φυσικά οχυρές θέσεις και διέθεταν τείχη. Παρουσιάζουν ιδιαίτερη ευημερία. Παρόλα αυτά δεν εξελίχθηκαν σε πόλεις-κράτη, αλλά σταδιακά εγκαταλείφθηκαν και οι πληθυσμοί τους οδηγήθηκαν στη νέα πόλη. Τα ακριβή αίτια είναι άγνωστα. Ίσως η θέση της Παλαιόπολης ήταν περισσότερο ευνοϊκή. Ίσως οι λόγοι ήταν πολιτικοί.

Το Βαθύ Λιμενάρι ήταν ένας σημαντικός γεωμετρικός οικισμός της Δονούσας, ο οποίος δεν εξελίχθηκε σε πόλη. Στο νησί δεν υπήρχε πόλη-κράτος. Πιθανόν, λοιπόν, η Δονούσα να μην πληρούσε τις προϋποθέσεις για να στηρίξει την ύπαρξη μιας πόλης. Μια σκέψη αρκετά αυθαίρετη, που μπορεί να κάνει κανείς, είναι ότι το νησί εκμεταλλευόταν γεωργικά από τη γειτονική Νάξο. Το ίδιο θα μπορούσε να συμβαίνει και με τα άλλα νησάκια νότια και δυτικά της Νάξου (Ηρακλεία, Κουφονήσια, Κέρος). Η Νάξος ήταν ένα εύφορο και πλούσιο νησί, αλλά σε περιπτώσεις όπου οι κλήροι γης δεν θα ήταν αρκετοί για τους αριστοκράτες και μετέπειτα για τους πολίτες αυτά τα νησάκια θα αποτελούσαν μία καλή λύση. Εξάλλου οι βλέψεις της Νάξου και έξω από το νησί είναι γνωστές με τις αποικίες σε Αμοργό και Σικελία.

Ο Κάστελλας ήταν ένας γεωμετρικός και αρχαϊκός οικισμός της Κύθνου, ο οποίος δεν έχει ερευνηθεί σχεδόν καθόλου. Η Χατζηναστασίου (1998, 261-263) υποστηρίζει ότι ίσως εγκαταλείφτηκε λόγω της αδυναμίας της θέσης να εξελιχθεί σε πόλη. Η αλήθεια είναι ότι το Βρυόκαστρο υπερτερούσε σε πολλούς τομείς. Διέθετε καλή οπτική επαφή ως την ηπειρωτική Ελλάδα, διαθέσιμο χώρο για επέκταση της πόλης και καλό λιμάνι.

Η Μικρή Βίγλα φαίνεται πως ήταν ο ισχυρότερος οικισμός της ΜΚ περιόδου. Ο λόφος όμως, συνέχισε να κατοικείται κατά την ΥΕΧ και την Γ περίοδο. Σιγά σιγά όμως υπερτερούσε όλο και περισσότερο η θέση της Γρόττας-Χώρας. Οι ιστορικές συγκυρίες αυτής της σταδιακής ισχυροποίησης της μίας θέσης και αποδυνάμωσης της άλλης δεν είναι ακόμη σίγουρες. Οι λόγοι ίσως να είναι το καλύτερο λιμάνι και εξέχουσα βορειότερη θέση της Γρόττας (Φιλανιώτου 2005b, 276). Ο λόγος που επέλεξαν να συνεχιστεί η κατοίκηση στη Χώρα της Νάξου ήταν γιατί ο όρμος του Αγίου Γεωργίου ήταν καλύτερη θέση για λιμάνι (Γούναρης 1999, 109).

Στον κόλπο της Νάουσας, στη Β πλευρά της Πάρου, υπήρχαν μια σειρά από γεωμετρικοί οικισμοί από τους οποίους κανένας δεν εξελίχθηκε σε πόλη. Αυτοί είναι οι νησίδες Οικονόμου και Φιλίζι, η Καργαδούρα και ο ισχυρότερος όλων, ο οικισμός των Κουκουναριών. Οι λόγοι που δεν γεννήθηκε μία πόλη στην περιοχή του κόλπου της Νάουσας, κατά τη γνώμη μου, ίσως ήταν κυρίως πολιτικοί και να έχουν να κάνουν με διαμάχη με την Νάξο. Η πόλη χτίστηκε στη Παροικιά σε ένα εξίσου προστατευμένο κόλπο, αλλά ίσως ήταν η θέση της πάνω σε σημαντικότερα θαλάσσια περάσματα, γιατί όπως είδαμε παραπάνω υπερετερούσαν οι θέσεις στις δυτικές ακτές των νησιών. Κατά τον Σκιλάρντι, η εγκατάλειψη από τον κόλπο της Νάουσας πρέπει να ήταν μαζική και με ειρηνικό τρόπο. Παρατηρεί ότι αυτό συντελείται σε μία περίοδο κοινωνικών αναταραχών. Αυτή η εγκατάλειψη πραγματοποιήθηκε συγχρόνως και στις άλλες θέσεις του κόλπου της Νάουσας (Schilardi 2002b, 167-168). Τα αίτια πιθανόν να ήταν και κοινωνικά, καθώς οι θέσεις στον κόλπο της Νάουσας συνδέονταν με μία αριστοκρατική τάξη (Schilardi 2002a, 237), στην οποία θα δημιουργήθηκαν εντάσεις και μετατροπές λόγω των κοινωνικών αναταραχών.

Μια θέση στην ενδοχώρα της Τήνου, για την οποία διαθέτουμε λίγα στοιχεία, είναι η Καρδιανή. Έχει ανασκαφεί μόνο το νεκροταφείο της. Πιθανόν να εγκαταλείφθηκε λόγω της απόστασης της από τη θάλασσα.

Ένα βασικό ερώτημα είναι αν αυτοί οι οικισμοί εγκαταλείφθηκαν συγχρόνως ή όχι και αν αυτό έχει σχέση με την γέννηση της πόλης-κράτους. Όπως δείχνουν τα στοιχεία, δεν εγκαταλείφθηκαν πλήρως όλοι την περίοδο, της γέννησης της πόλης. Σίγουρα πάντως είναι φανερό ότι συνέβη μια σημαντική αλλαγή. Κανένας από τους παραπάνω οικισμούς δεν συνεχίζει να ακμάζει, ενώ αργά ή γρήγορα εγκαταλείφθηκαν όλοι. Η Ζαγορά, οι οικισμοί στον κόλπο της Νάουσας της Πάρου, και νωρίτερα το Βαθύ Λιμενάρι σταμάτησαν να κατοικούνται στη μετάβαση από τη γεωμετρική στην αρχαϊκή εποχή. Τότε ίσως να εγκαταλείφθηκαν ολοκληρωτικά και η Καρδιανή της Τήνου, η Μικρή Βίγλα Μυκόνου και το Παλιόκαστρο Κιμώλου, αλλά δυστυχώς οι γνώσεις μας για αυτές τις θέσεις είναι πενιχρές. Η Υψηλή παρακμάσε και συρρικνώθηκε αλλά συνέχισε να ζει ως τον 5^ο αι. π.Χ., ίσως και αργότερα. Ο Κάστελλας στη Κύθνο επεβίωσε ως το τέλος της αρχαϊκής με αρχές της κλασικής εποχής.

Γιατί όμως, ενώ έχουν δημιουργηθεί οι πόλεις-κράτη στις Κυκλάδες συνέχισαν να επιβιώνουν κάποιοι οικισμοί; Αυτοί οι οικισμοί προφανώς θα ήταν άμεσα εξαρτώμενοι από το άστυ και ίσως διατηρούσαν κάποιο αγροτικό χαρακτήρα.

ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ - ΚΡΑΤΗ

α) Η ΥΓ περίοδος. Μια εποχή αλλαγών.

Στο Αιγαίο, τον 8^ο αι. π.Χ., συντελέστηκαν μια σειρά από αλλαγές. Οι περισσότερες εντάσσονται χρονολογικά από τα μέσα του αιώνα και εξής. Η περίοδος ονομάζεται και «Ελληνική Αναγέννηση» (Snodgrass 1971, 416), ενώ ο Starr (1961, 187) έχει χαρακτηρίσει την περίοδο, από το 750 ως το 650 π.Χ., ως «Εποχή της Επανάστασης». Είναι εμφανές ότι ο ελληνικός κόσμος είχε ανακτήσει αρκετή σταθερότητα και έκανε τολμηρά βήματα τα οποία άλλαξαν άρδην την υπάρχουσα κατάσταση (Thomas και Conant 1999, 115). Τότε παγιώθηκε η ελληνική πόλις-κράτος¹⁷¹. Στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., ήρθε μία πραγματική αυγή, η οποία φώτισε όλο τον ελληνικό κόσμο. Κάποια στοιχεία αυτής της αναγέννησης ήταν: η ευρεία εξάπλωση της εικονιστικής τέχνης, η έναρξη του ελληνικού αποικισμού στη Δύση, η γέννηση των πανελλήνιων ιερών, η άνθηση των ιωνικών επών και η εξάπλωση τους και η ανάκτηση της γραφής (Coldstream 1977, 367).

Η πρόοδος δεν ήταν ομοιόμορφη. Η πόλη καθιερώθηκε ως μόνιμο στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας. Κάθε κοινότητα μεταλλάχθηκε από χαλαρή φυλετική οργάνωση σε μια κοινότητα με κεντρική εξουσία. Αυτή η αλλαγή συντελέστηκε σε διαφορετικά μέρη σε διαφορετικές στιγμές και με διαφορετικούς τρόπους (Coldstream 1977, 367-369). Η περίοδος δημιουργίας της πόλης-κράτους, όπως προανέφερα θεωρείται ο 8^{ος} αι. Η Κούρου (2004b, 148) υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα ο 8^{ος} αι. είναι το τέλος μιας μακράς διαδικασίας κοινωνικοπολιτικών αλλαγών και

¹⁷¹ Η έννοια της πόλις-κράτους είναι ευρέως γνωστή και την θεωρώ ως κάτι δεδομένο. Ενδεικτικά παραθέτω δύο σημαντικές μελέτες για την γέννηση της ελληνικής πόλις-κράτους, βλ. Glotz, G. 1953. *La Cité grecque*, Paris. Επίσης, Sakellariou, M.B. 1989. *The polis-state : definition and origin*, Athens.

ανάπτυξης που ουσιαστικά ξεκίνησε αμέσως μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων. Τα μικρά χωριά των γεωμετρικών χρόνων συνενώθηκαν και δημιούργησαν πόλεις.

Σε αντίθεση με την Εποχή του Χαλκού, δημιουργήθηκαν εκατοντάδες μικρά και μερικές φορές μικρογραφικά αστικά κέντρα (πόλεις-κράτη), τα οποία πολλαπλασιάστηκαν σε όλο το Αιγαίο. Οι κάτοικοι σ' αυτά τα κέντρα ανέρχονται σε εκατοντάδες ή λίγες χιλιάδες. Δημιουργήθηκαν τέτοιες πόλεις-κράτη ακόμη και στα ελάσσονα κυκλαδικά νησιά (Broodbank 2013, 541). Πολλά από τα νησιά του Αιγαίου μας δίνουν την ευκαιρία να κατανοήσουμε την ανάπτυξη της πόλης κράτους, λόγω των συγκεκριμένων γεωγραφικών ορίων (Reger 1997, 450).

Στο πλαίσιο της απαρχής της πόλης, την Γεωμετρική και Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, σημειώθηκε μετατόπιση θέσεων και πληθυσμών. Έτσι, δημιουργήθηκαν πόλεις μέσω του συνοικισμού (Demand 1990, 14). Στην Πάρο παρατηρούνται μια σειρά μετατοπίσεων και καταστροφών στην αρχή του 7^{ου} αι που σχετίζονται με τον σχηματισμό της πόλης του νησιού (Schilardi 2002a, 237). Επίσης, κάτι τέτοιο είναι πιθανό να συμβαίνει και στην Άνδρο με την μετατόπιση των πληθυσμών από την Ζαγορά και την Υψηλή στην Παλαιόπολη (Τελεβάντου 2004, 426). Ο Snodgrass (1977, 25) αποκαλεί την κατάσταση αυτή ως μία πράξη συνοικισμού με την απόλυτη έννοια του όρου. Δεν είναι ευρέως αποδεκτό ότι η πόλη προήλθε από τον συνοικισμό, πάντως είναι υποδηλωτικό στοιχείο των πρώιμων μετατοπίσεων οικισμών, το οποίο είναι δύσκολο να ερμηνευτεί (Demand 1990, 27).

Η αναδυόμενη πόλη χρησιμοποίησε τη μνημειακή γλυπτική και τη μνημειακή αρχιτεκτονική ναών. Σε αυτό συνέβαλαν τα μέγιστα οι Κυκλάδες, οι οποίες έχτισαν σημαντικά ιερά και διέθεταν εργαστήρια που ανέπτυξαν τη μνημειακή γλυπτική σε μάρμαρο (Mazarakis Ainian και Leventi 2009, 220-222). Υπάρχει μια σειρά αρχιτεκτονικών στοιχείων των πόλεων που δύναται να τεκμηριώσει τη ζητήματα της γέννησης και της εξέλιξης της πόλης-κράτους. Αυτά είναι τα εξής: τα τείχη, η αγορά, τα τεμένη, τα ιερά (αστικά, περιαστικά, εξωαστικά), τα ηρώα, οι οικίες αρχόντων, τα νεκροταφεία και τα εστιατόρια (Γούναρης 2004, 167). Αυτά θα τα εξετάσουμε παρακάτω.

β) Αριθμός πόλεων ανά νησί¹⁷²

Τα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων διέθεταν μία πόλη. Αυτά ήταν τα εξής: Ανάφη, Άνδρος, Θήρα, Ίος, Κίμωλος, Κύθνος, Μήλος, Νάξος, Πάρος, Σέριφος, Σίκινο, Σύρος, Τήνος και Φολέγανδρος. Η Μύκονος ήταν το μόνο νησί των Κυκλάδων με δύο πόλεις, όπως μας πληροφορεί ο Ψευδο-Σκύλαξ (*Περίπλους*, 58.5). Η έρευνα όμως δεν το έχει αποδείξει με βεβαιότητα ως σήμερα. Επίσης, υπήρχαν δύο νησιά που διέθεταν τρεις πόλεις: η Αμοργός και η Σίφνος. Τέλος, σε ένα μόνο νησί τοποθετούνται τέσσερις πόλεις, στη Κέα.

Αυτό που μπορεί να σημειωθεί με μια πρώτη ματιά, είναι ότι η έκταση ενός νησιού δεν ήταν ο γνώμονας για τον αριθμό των πόλεων που θα είχε. Για παράδειγμα, η Νάξος, η Άνδρος, η Πάρος και η Τήνος είναι τα μεγαλύτερα νησιά των Κυκλάδων, όμως διέθεταν από μία πόλη. Από την άλλη, μικρότερα νησιά είχαν δυο, τρεις ή και τέσσερις πόλεις. Είναι αρκετά παράξενο η Νάξος των 429 τ.χλμ. να είχε μία πόλη και η Κέα των 131 τ.χλμ. να είχε τέσσερις.

Ο αριθμός των πόλεων ανά νησί, πιθανόν να σχετίζεται με την προέλευση και απαρχή της πόλης. Μπορούν να διατυπωθούν πολλές υποθέσεις σχετικά με τον αριθμό των πόλεων σε κάθε νησί. Σημαντικοί παράγοντες ήταν σίγουρα η γεωμορφολογία, η γεωγραφία και το κλίμα του νησιού, το εμπόριο, η καλλιέργεια της γης και οι φυσικές πηγές εκμετάλλευσης (Reger 1997, 455-465).

Το φαινόμενο της Νάξου ίσως μπορεί να εξηγηθεί μέσω της καλλιέργειας της υπαίθρου. Η Νάξος μπορεί να είχε μία μόνο πόλη, αλλά να είχε διάσπαρτες κώμες στην ύπαιθρο που ασχολούνταν με την καλλιέργεια. Κάτι παρόμοιο ίσως συνέβαινε και στην Μήλο. Έτσι η Νάξος ανέπτυξε ένα διαφορετικό οικιστικό σχέδιο. Μάλιστα, αυτό γίνεται περισσότερο κατανοητό αν υποθέσουμε ότι αυτά τα χωριά προϋπήρχαν της επικράτησης της ναξιακής πόλης (Reger 1997, 470-471).

Από την άλλη, το ότι η Άνδρος και η Πάρος διέθεταν μία πόλη θα μπορούσε να ερμηνευτεί μέσα από τον συνοικισμό και τους λόγους που οδήγησαν σε αυτό. Ο συνοικισμός της Παλαιόπολης και η εγκατάλειψη της Ζαγοράς, και σε μικρότερο βαθμό της Υψηλής, είναι πιθανόν να είχαν να κάνουν με τη σχέση της Άνδρου με τις πόλεις της Εύβοιας. Ο Στράβων¹⁷³ κάνει λόγο για ηγεμονία της Ερέτριας σε κάποια

¹⁷² Βλ. πίνακα 3 και χάρτη Δ.

¹⁷³ Στραβ., *Γεωγρ.*, 10.1.10.

από τα νησιά των Κυκλάδων, ένα εκ των οποίων ήταν η Άνδρος. Οι σχέσεις της Ερέτριας με την Ζαγορά φαίνονται πολύ στενές. Στα μέσα του 7^{ου} αι. η Άνδρος συμμετείχε στον αποικισμό μαζί με την Χαλκίδα.

Οι λόγοι που η Πάρος διέθετε μία πόλη ίσως να σχετίζεται με τη σχέση της με την Νάξο. Η αντιζηλία των δύο νησιών είναι γνωστή και έτσι οι Πάριοι ίσως θέλησαν να δημιουργήσουν μια ισχυρή πόλη, όπως οι γείτονες τους (Reger 1997, 468-470). Τα δύο νησιά διεξήγαγαν πόλεμο μεταξύ τους την εποχή του Αρχιλόχου χωρίς καμία ιδιαίτερη συνέπεια (Huxley 1966, 123). Επίσης, πιστεύω ότι η Πάρος ήθελε να έχει μία ισχυρή πόλη, η οποία θα ήταν ικανή να αντισταθεί στρατιωτικά στη Νάξο. Το γεγονός ότι εγκαταλείφθηκαν οι οικισμοί στον κόλπο της Νάουσας, οι οποίοι βρίσκονταν απέναντι από τη ναξιακή πόλη-κράτος, θα μπορούσε να σχετίζεται άμεσα με τις πολιτικές συνθήκες και σκοπιμότητες. Οι Πάριοι ίσως δεν επιθυμούσαν να βρίσκονται τόσο κοντά στην εχθρική τους γείτονα Νάξο, η οποία κατά την αρχαϊκή περίοδο ήταν πανίσχυρη¹⁷⁴ και ίσως έλεγχε το στενό πέρασμα ανάμεσα στα δύο νησιά και τους εμπορικούς δρόμους που διέρχονταν από αυτό. Έτσι, η Πάρος με το άστυ της στραμμένο προς τη Δύση μπορούσε να ελέγχει άλλους θαλάσσιους δρόμους και να αναπτύσσει σχέσεις με τις δυτικές Κυκλάδες. Μια τέτοια σχέση φαίνεται να αναπτύχθηκε με τη Μήλο και κάτι τέτοιο μπορεί να τεκμηριωθεί από τις μεγάλες ποσότητες παριανής κεραμικής που βρέθηκαν σε αυτή.

Το γεγονός ότι η Κέα και η Σίφνος διέθεταν παραπάνω πόλεις πιθανόν να σχετίζεται με την μεταλλοφορία τους και την εκμετάλλευση αυτής. Η Κέα είχε πηγές αργύρου και το μονοπώλειο. Πιθανόν, σε αυτό τον χωρισμό της Κέας σε τέσσερις πόλεις, να εμπλεκόταν η Αθήνα, λόγω συμφερόντων (Reger 1997, 463-464).

Το ζήτημα της Σίφνου φαίνεται όμως να είναι πιο σύνθετο. Την πληροφορία ότι διέθετε τρεις πόλεις μας τη δίνει ο Στέφανος Βυζάντιος, στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ. Τα αρχαιολογικά δεδομένα όμως έως τώρα δεν δείχνουν να επαληθεύεται κάτι τέτοιο. Πρώτον, δεν έχουν εντοπιστεί στο νησί σημαντικά κατάλοιπα από τρίτο σημαντικό οικισμό των ιστορικών χρόνων και δεύτερον τα στοιχεία από τον Άγιο Ανδρέα δεν δίνουν ξεκάθαρα την εντύπωση ότι έχουμε να κάνουμε με μία πόλη-κράτος, αλλά με

¹⁷⁴ Η δύναμη της Νάξου απηχείται από το γεγονός ότι κατά το β' μισό του 7^{ου} αι. και το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. έλεγχε το πανελλήνιο ιερό της Δήλου. Σχετικά βλ. Bruneau και Ducat 2010, 34.

έναν αρκετά σημαντικό οικισμό¹⁷⁵. Το σχετικά μικρό μέγεθος του τειχισμένου οικισμού και η έλλειψη κτηρίων δημόσιου χαρακτήρα εκτός από το ιερό (κτήριο ΣΤ), ενισχύουν κατι τέτοιο. Το μόνο βέβαιο άστυ στη Σίφνο τοποθετείται στο Κάστρο.

Τέλος, η ύπαρξη τριών πόλεων κρατών στην Αμοργό ίσως είχε πολιτική υπόσταση. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, την Αμοργό αποίκησαν Νάξιοι, Μιλήσιοι και Σάμιοι. Κατά την άποψη μου, το γεγονός ότι τρεις σημαντικές δυνάμεις ενδιαφέρθηκαν να ιδρύσουν μια αποικία στο νησί, τονίζει τη στρατηγικής σημασίας θέση του. Η Αμοργός είναι το ανατολικότερο νησί των Κυκλάδων, οπότε αποτελούσε το τελευταίο σταθμό από τις Κυκλάδες προς τα Δωδεκάνησα και τη Μ.Ασία και το αντίθετο.

γ) Άστυ και ύπαιθρος

Η πόλη διακρινόταν σε δύο μέρη: στο άστυ και στη χώρα. Το άστυ αναπτυσσόταν οικιστικά γύρω από την ακρόπολη και το ιερό της πολιούχου θεότητας και σ' αυτό βρίσκονταν τα δημόσια κτίρια. Το περιέβαλαν τείχη. Γύρω από άστυ υπήρχε η χώρα με τις αγροτικές της εκτάσεις και τα χωριά, στα οποία κατοικούσε ο αγροτικός πληθυσμός που εξασφάλιζε στην πόλη τα αναγκαία αγροτικά προϊόντα. Ο Tomlinson (2005, 59) επισημαίνει ότι πόλη και ύπαιθρος άκμαζαν και παράκμαζαν μαζί.

Η περιφέρεια της πόλης περιείχε ιδιωτικά χωράφια για καλλιέργεια και μικρότερες οικιστικές εγκαταστάσεις αγροτικού χαρακτήρα. Στην ύπαιθρο χώρα μίας πόλης τοποθετούνταν πολλές σημαντικές κατασκευές και αγροικίες. Αυτές δεν ελάττωναν τον πληθυσμό των πυρήνων-άστεων, διότι οι ιδιοκτήτες τους συνήθως διατηρούσαν οικίες και εντός των πόλεων (Jameson 1990, 172-173). Μία πόλις-κράτος διέθετε και άλλους οικισμούς και μικρά χωριά διασκορπισμένα στην περιφέρεια της (Owens 1991, 12). Κατά την γνώμη μου, στις Κυκλάδες πάντα θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν ο περιορισμός του χώρου. Το κάθε νήσι έχει σαφή όρια που τα ορίζει η θάλασσα. Επομένως, μέσα σε αυτό το χώρο έπρεπε να βρεθούν οι

¹⁷⁵ Η Χ. Τελεβάντου υποστήριξε ότι ο οικισμός στον Άγιο Ανδρέα θα μπορούσε να ήταν η μία από τις τρεις πόλεις του Στέφανου Βυζάντιου και συγκεκριμένα η Μινώα. Βλ. Τελεβάντου 2005, 68· 2009, 31.

κλήροι για καλλιέργεια και κάθε άλλη εκμετάλλευση της γης, διατηρώντας επίσης μια ισορροπία μέσα στην κοινωνία.

Το οικιστικό δίκτυο της χώρας ενός νησιού περίξ της κεντρικής κατοίκησης είναι δυνατόν να αποτελείται από ιερά και δευτερεύοντες οικισμούς (Γούναρης 1999, 105). Τα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων όμως δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά και καθ' όλη την έκταση τους, παρά μόνο οι σημαντικοί οικισμοί τους. Σε νησιά που έγιναν συστηματικές επιφανειακές έρευνες, όπως τη Μήλο και την Κέα (βλ. παραπάνω), εντοπίστηκε ένας σημαντικός αριθμός θέσεων των ιστορικών χρόνων. Ήταν μικροί οικισμοί για την εκμετάλλευση της γης.

Μια σειρά από οικισμούς μας είναι γνωστοί στην ύπαιθρο των νησιών των Κυκλάδων, εκ των οποίων κάποιοι ήταν ιδιαίτερα σημαντικοί. Αυτοί οι οικισμοί δεν παρουσιάζουν σημαντικά κοινά στοιχεία μεταξύ τους, όσον αφορά στη σημασία, το ρόλο, τη διάρκεια ζωής, την εποχή ίδρυσης και τη χωροταξία τους. Οι οικισμοί Καλαμίτσι Κιμώλου, Καμάρι και Περίσσα Θήρας και Φελλός Άνδρου, πέρα των άλλων ήταν οικισμοί που σχετίζονταν με λιμενικές δραστηριότητες. Αυτοί ήταν, είτε τα επίνεια όπως οι τρεις πρώτοι, είτε σχετίζονται με αυτά όπως ο Φελλός που προστάτευε το λιμάνι του Γαυρίου. Τέσσερις γεωμετρικοί οικισμοί που επιβίωσαν ως την κλασική εποχή, κάποιοι ακόμη και αργότερα, είναι η Υψηλή Άνδρου, ο Κάστελλας Κύθνου, ο Γαλησσάς Σύρου και ο οικισμός στο Παλιόκαστρο Σικίνου. Αυτοί οι οικισμοί πιθανό να σχετίζονταν με την καλλιέργεια κάποιας περιοχής ή να επόπτευαν κάποια θαλάσσια περιοχή. Ο Γαλησσάς, κατά την άποψη μου, θα μπορούσε να αποτελεί το δυτικό λιμάνι της Σύρου, καθώς το άστυ βρισκόταν ανατολικά. Το Κάστρο της Ωριάς υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι ήταν ένας οικισμός στα βόρεια της Κύθνου με μεγάλη διάρκεια ζωής. Πιστεύω ότι θα μπορούσε να έλεγχε το βόρειο τμήμα της Κύθνου καθ' όλη την αρχαιότητα, το οποίο εκτός από καλλιεργήσιμες γαίες διέθετε και μέταλλα. Τέλος, αν ο οικισμός του Αγίου Ανδρέα δεν ήταν κάποια πόλη της Σίφνου, τότε ίσως ήταν ένας σημαντικός βοηθητικός οικισμός του Κάστρου, ο οποίος θα επόπτευε το Αιγαίο από ψηλά.

Κάθε πόλη αποτελείται από ένα πολιτικό κέντρο και μία περιφέρεια. Η σχέση αυτών των δύο παρουσιάζει μεγάλες παραλλαγές. Ο Βλασσόπουλος κατατάσσει σε τρεις κατηγορίες την σχέση ανάμεσα στην πόλη και την περιφέρεια με βάση την εκμετάλλευση της δεύτερης από την πρώτη. Η πρώτη κατηγορία αφορά πόλεις που εξαρτώνται από την παραγωγή της περιφέρειας τους και είναι αυτοπαραγωγική και

αυτοκαταναλωτική. Η δεύτερη κατηγορία αποτελείται από πόλεις που εξαρτώνται από την παραγωγή της περιφέρειας τους, αλλά την χρησιμοποιούν και σαν ένα μέσο για να κάνουν ανταλλαγές με άλλες πόλεις. Τέλος, μια τρίτη κατηγορία η οποία εντοπίζεται κυρίως από την ελληνιστική περίοδο είναι αυτή που βασίζεται σε βιοτεχνική παραγωγή (Vlassopoulos 2007, 157-161).

Κατά την γνώμη μου, στην πρώτη κατηγορία θα μπορούσε να εντάξει κανείς τη Νάξο, η οποία ήταν, και είναι ακόμη σήμερα, ένα πλούσιο νησί με πολλές καλλιέργειες, άφθονα νερά (κάτι που σπανίζει στις Κυκλάδες) και πλούσια σε πλουτοπαραγωγικές πηγές, όπως μάρμαρο. Από την άλλη, στην δεύτερη κατηγορία θα μπορούσε να τοποθετηθεί η Πάρος, η οποία είναι ένα σχετικά εύφορο νησί και με πηγές μαρμάρου, το οποίο είχε αναπτύξει έντονες ναυτικές και εμπορικές δραστηριότητες.

δ) *Τα ιερά των Κυκλάδων κατά την ΠΕΣ*¹⁷⁶

1) Χωροθέτηση ιερών, λατρευόμενες θεότητες και εσωτερική οργάνωση

Όπως είναι γνωστό, τα ιερά αποτελούσαν βασικό στοιχείο για την συγκρότηση της πόλης-κράτους (Lambrinoudakis 2001, 15). Ταξινομώντας τα ιερά με βάση την περιοχή που τοποθετούνταν (αστικά, περιαστικά, εξωαστικά), η κατάσταση στις Κυκλάδες των πρώιμων ιστορικών χρόνων παρουσιάζεται ως εξής. Σύμφωνα με την παρούσα μελέτη προκύπτουν 11 αστικά ιερά, 11 περιαστικά και 10 εξωαστικά¹⁷⁷. Αυτή η τυποποίηση δεν πρέπει όμως να είναι απόλυτη και ίσως σε κάποιες περιπτώσεις είναι κάπως ρευστή, καθώς για παράδειγμα κάποια ιερά αρχικά χτίστηκαν στη καρδιά ενός γεωμετρικού οικισμού, αλλά στη πορεία μετά την εγκατάλειψη του μετατράπηκαν σε εξωαστικά. Επίσης, αυτά τα ποσοστά μπορεί να είναι παραπλανητικά, λόγω του κενού στην έρευνα. Για παράδειγμα κάποια νησιά έχουν ερευνηθεί εκτενώς, όπως η Νάξος, η Πάρος και η Άνδρος, ενώ αρκετά άλλα νησιά είναι σχεδόν παντελώς ανεξερεύνητα. Πάντως, το γεγονός, ότι υπάρχει ίσος

¹⁷⁶ Βλ. πίνακα 2.

¹⁷⁷ Βλ. γράφημα 5.

αριθμός ιερών μέσα, στα όρια και έξω από το άστυ, τονίζει την σημασία που είχαν και οι τρεις κατηγορίες ιερών για την πόλη.

Αστικά ιερά είναι τα παρακάτω: του Διονύσου Μινωίτη στη Μινώα, του Απόλλωνα Καρνείου στο Μέσα Βουνό, ένα της Αθηνάς και ένα του Απόλλωνα στη Καρθαία, ένα της Δήμητρας και ένα του Απόλλωνα και της Αρτέμιδος στο Βρυόκαστρο, ένα άγνωστης θεότητας στο Κλήμα, της Αθηνάς στη Παροικιά, της Αρτέμιδος στον Άγιο Ανδρέα, της Αρτέμιδος, στο Κάστρο Σίφνου και ένα με λατρεία προγόνων στο Ξώμπουργο. Μπορεί να επισημανθεί μία προτίμηση στην Αθηνά, τον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα. Η Αθηνά ήταν η κατ' εξοχήν θεά των ακροπόλεων και των πόλεων. Της δίνονται τα επίθετα Πολιάς, Πολιούχος και συνήθως το ιερό της τοποθετούταν επάνω στο λόφο της ακροπόλεως (Burkert 1993, 300-306). Η ακτινοβολία του πανελλήνιου ιερού της Δήλου οδήγησε σε ίδρυση ιερών του Απόλλωνα και της Αρτέμιδας και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, όπως είναι λογικό.

Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι ότι τα περισσότερα αστικά ιερά ιδρύθηκαν κατά την ΥΓ και ΠρΑρχ περίοδο, δηλαδή την εποχή της γέννησης και καθιέρωσης των πόλεων στις Κυκλάδες. Τα αστικά ιερά των κυκλαδικών πόλεων-κρατών τοποθετούνταν, είτε στις ακρόπολεις, είτε σε άλλα εξέχοντα σημεία της πόλης. Ένα καλό παράδειγμα είναι η περίπτωση της Κύθνου, όπου στην Άνω Πόλη ήταν σε παράταξη όλα τα ιερά της, με αυτό της Δήμητρας να ξεχωρίζει στην ακρόπολη. Αν κάποιος βρίσκεται στην περιοχή των ιερών μπορεί να κοιτάξει προς τα κάτω όλη την πόλη που απλώνεται ως τη θάλασσα. Είναι σα να εποπτεύουν οι θεοί από ψηλά όλες τις κινήσεις των θνητών.

Σύμφωνα με τον de Polignac, σχετικά με τα αστικά ιερά η οικοδόμηση του ναού της Πολιούχου θεότητας στην καρδιά της πόλης, στη θέση όπου παλιότερα ήταν το κέντρο της βασιλικής εξουσίας, επιβεβαιώνει τη μετάβαση από την ανθρώπινη στη θεϊκή κυριαρχία. Η εξουσία σε συμβολικό επίπεδο περνάει τώρα στην πολιούχο θεότητα, που γίνεται η μόνη κυρίαρχος της νέας κοινότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πόλη διαμορφώθηκε με βάση ένα σχήμα ομόκεντρων κύκλων, με την χώρα να περιτριγυρίζει την πόλη, έδρα των θεσμών, όπου και αυτή με τη σειρά της είχε ως κέντρο τον ναό, που τον περιέβαλλε. Η λατρεία της πολιούχου θεότητας συμβολίζει την ενότητα της ομάδας (de Polignac 2007, 24). Η αλλαγή αυτή δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη πλήρως αυτή την περίοδο, αλλά είχε γίνει το πρώτο αποφασιστικό βήμα προς την γέννηση των ιερών και κατ' επέκταση και τη γέννηση των πόλεων-κρατών.

Τα περιαστικά ιερά είναι τα εξής: ένα ιερό λατρείας προγόνων στη Μινώα, ένα άγνωστης θεότητας στη Σταυροπέδα κοντά στη πόλη της Άνδρου, της Αφροδίτης στο Μέσα Βουνό, της Ήρας στη Σελλάδα, ένα λατρείας προγόνων στη Γρόττα-Μητρόπολη, του Απόλλωνα στα Παλάτια και ένα γυναικείας θεότητας στα Καμινάκια, τρία ιερά στα πέριξ της Παροικιάς: του Απόλλωνα Δηλίου και της Αρτέμιδος, του Απόλλωνα Πύθιου και το Αρχιλόχειο, τέλος της Δήμητρας στο Ξώμπουργο. Αυτά είναι ιερά που βρίσκονταν στα όρια του οικισμού. Σε αυτά τα ιερά θα μπορούσε να ενταχθεί και αυτό των Υρίων, καθώς η απόστασή του από την πόλη της Νάξου δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη. Προτίμησα όμως να το εντάξω και αυτό στην ευρύτερη ομάδα των εξωαστικών ιερών της Νάξου. Μια παρατήρηση που μπορεί να γίνει σχετικά με αυτά είναι, ότι πολλά από αυτά είχαν να κάνουν με χθόνια λατρεία, με λατρεία προγόνων.

Τα εξωαστικά ιερά είναι τα ακόλουθα: της Αθηνάς και του Ηρακλή στη Ζαγορά, της Δήμητρας και της Κόρης στην Υψηλή, το Ηρώον του Αχιλλέως στο Καμάρι, ένα πιθανόν της Αθηνάς στο Σκάρο της Θήρας, του Διονύσου στην Αγία Ειρήνη στην Κέα¹⁷⁸, στη Νάξο του Διονύσου στα Ύρια, της Δήμητρας στο Σαγκρί, ένα λατρείας νεκρών στο Τσικαλαριό, ένα θεάς γονιμότητας και ηρωολατρεία στις Μέλανες και τέλος στην Πάρο της Αθηνάς στις Κουκουναριές. Παρατηρείται μία προτίμηση σε χθόνιες λατρείες και συγκεκριμένα στη Δήμητρα και Κόρη, στο Διόνυσο και σε Ήρες. Η Δήμητρα και ο Διόνυσος, σχετίζονται με τη γη και την ευφορία της, οπότε είναι επόμενο να ιδρύονται συχνά μακριά από το άστυ, στην ύπαιθρο, όπου υπήρχαν οι καλλιέργειες της πόλης. Στη Ζαγορά και στις Κουκουναριές, που λατρεύεται η Αθηνά, αξίζει να σημειωθεί ότι είναι δύο οικισμοί οι οποίοι δεν μπόρεσαν να εξελιχθούν σε πόλη-κράτος. Επομένως, τα δύο ιερά ξεκίνησαν ως αστικά, όμως συνέχισαν να λατρεύονται από την πόλη του κάθε νησιού και μετά την εγκατάλειψη των οικισμών, ως ανάμνηση και δεσμό με το χώρο.

Η αναδιοργάνωση ή η δημιουργία μνημειακής μορφής ιερών σε απομακρυσμένους, οριακούς τόπους συνδεδεμένων, ή μη, με περιφερειακούς οικισμούς, αφενός οριοθετούσε επικράτειες, αφετέρου συνέβαλε στον έλεγχο και τελικώς την ενοποίησή τους. Με την συμμετοχή των διαφόρων κοινοτήτων στις

¹⁷⁸ Το ιερό της Αγίας Ειρήνης των ιστορικών χρόνων φαίνεται πως ανήκε στην δικαιοδοσία της Κορεσίας, βλ. Gounaris 2005, 30.

απομακρυσμένες λατρείες, συγκροτήθηκε σταδιακά μια συλλογική οντότητα, η οποία κατανοούσε ότι έπρεπε να μείνει ενωμένη.

Ένα μεγάλο ποσοστό των εξωαστικών ιερών προέρχεται από τη Νάξο. Σχετικά με αυτό ο Λαμπρινουδάκης αναφέρει, ότι η κοινότητα που εγκαταστάθηκε, στο Κάστρο κατά την ΠΓ περίοδο, αποτέλεσε τον πυρήνα της προς δημιουργία πόλης. Ο πληθυσμός στην ενδοχώρα ήταν αγροτικός και είχε τη δική του δομή και ταυτότητα. Έτσι αυτές οι θέσεις μακριά από το κέντρο (η Νάξος είχε μία πόλη) διαφοροποιήθηκαν ελαφρώς και απέκτησαν κάποια τοπική οργάνωση. Περιγράφει τη γέννηση της πόλης της Νάξου ως μια συνεχή κοινωνική αναδιάρθρωση των ανθρώπων και όχι μία ρήξη νέων αφίξεων (Lambrinoudakis 2001, 13-22).

Η λατρεία των ηρώων σχετίζεται άμεσα με την γέννηση της πόλης. Ορισμένες κοινωνικές ομάδες προς το τέλος του 8^{ου} αι., με σκοπό την ισχυροποίηση και εδραίωση τους και για να αποφύγουν κάθε είδους σύγκρουση, επέδειξαν στους αντιπάλους τους την ηρωική καταγωγή τους, τιμώντας ήρωες και νεκρούς (Μαζαρακης Αινιαν 2000, 179-198). Το ίδιο υποστηρίζει ο Λαμπρινουδάκης και για τις λατρείες προγόνων και ηρώων στην Νάξο (Lambrinoudakis 1988, 235-246).

Αρχικά, τα ιερά της ΠΕΣ στις Κυκλάδες χωρίζονται σε υπαίθρια και σε αυτά που στεγάζονταν σε ένα κτήριο με απλή μορφή. Στη συνέχεια χτίζονται ναοί μνημειακών διαστάσεων. Υπαίθρια λατρεία, κατά τη γεωμετρική περίοδο, συναντάμε στην Ζαγορά και την Υψηλή της Άνδρου, στη Γρόττα, το Σαγκρί και το Τσικαλαριό της Νάξου, στο ιερό της Αθηνάς στις Κουκουναριές, στον ταφικό περίβολο της Μινώας Αμοργού και στις δύο περιπτώσεις στο Ξώμπουργο της Τήνου. Σε αυτές τις περιπτώσεις η λατρεία τελείται συνήθως γύρω από έναν βωμό και το τέμενος οριοθετείται με έναν περίβολο.

Στα υπόλοιπα ιερά η λατρεία ήταν στεγασμένη. Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις, το ιερό αποτελούσε ένα ορθογώνιο ή τετράγωνο κτήριο σχετικά μικρών διαστάσεων. Αυτά τα ιερά με την μορφή οίκου τα βρίσκουμε στον Άγιο Ανδρέα της Σίφνου, στα Ύρια, που έχουν δύο φάσεις με διαδοχικά ορθογώνια κτήρια, στις Μέλανες της Νάξου, στη Μινώα το ιερό του Διονύσου και στη Δήλο τα πρώιμα κτήρια στο τέμενος του Απόλλωνα και στο ιερό της Ήρας στο όρος Κύνθος. Ιδιαίτερη περίπτωση ορθογώνιου κτίσματος αποτελεί το δωμάτιο ΒΒ στην Αγία Ειρήνη της Κέας, όπου αποτελεί ένα λατρευτικό κτίσμα μέσα σε ένα παλιότερο και μεγαλύτερο ιερό. Εξαιρέσεις στον κανόνα αποτελούν τα αψιδωτά κτήρια στο νησάκι Οικονόμου

και στο Δεσποτικό και κάποιες κατασκευές, όπως η ΠΓ αφιδωτή κατασκευή στην ακρόπολη των Κουκουναριών και η ελλειψοειδής κατασκευή στο Σαγκρί της Νάξου.

Στα περισσότερα από τα ιερά των Κυκλάδων έχει εντοπιστεί βωμός ή εσχάρα. Στους οικισμούς του Αιγαίου, από τον 10^ο αι., δηλώνεται η παρουσία του θεού, με την εμφάνιση βωμών για έμπυρες θυσίες στους ουράνιους θεούς ή λάκκων για τις σπονδές και χοές για τις υποχθόνιες δυνάμεις και περιβόλων. Από τις αρχές του 8^{ου} αι. όμως, οι Έλληνες κατάφεραν να δώσουν μορφή στον θεό με τα αγάλματα και να ιδρύσουν για αυτόν έναν οίκο, ο οποίος θα αποτελέσει την απαρχή της μνημειακής τέχνης (Gruben 2000, 37). Σε αυτά συνήθως τελούνταν έμπυρες θυσίες και ακολουθούσε παράθεση γευμάτων, όπου καταναλωνόταν το ζώο, που είχε θυσιαστεί. Ο βωμός είναι κτιστός από πέτρα και υψηλός, ενώ η εσχάρα είναι μία εστία στο έδαφος, στην οποία είτε τελούνταν έμπυρες θυσίες, είτε χρησίμευε σαν βόθρος, στον οποίο γινόταν χοές. Ο βωμός ήταν για τους θεούς, ενώ η εσχάρα για τους νεκρούς και τους θεούς και ήρωες με χθόνια μορφή. Τέτοιοι θεοί είναι ο Άδης, η Δήμητρα, η κόρη της Περσεφόνη και ο Διόνυσος, γιος της τελευταίας (Burkert 1993, 417-418). Μελετώντας τα πρώιμα κυκλαδίτικα ιερά διαπιστώνει κανείς, ότι εσχάρα έχουν τα ιερά της Δήμητρας και της Κόρης στην Υψηλή και το Ξώμπουργο, του Διονύσου στα Ύρια και τα ιερά για την λατρεία των νεκρών, των προγόνων και των ηρώων στη Γρόττα, στο Τσικαλαριό και τις Μέλανες της Νάξου, στις Κουκουναριές, στη Μινώα και το Ξώμπουργο.

Συχνά στο εσωτερικό των ναών υπήρχαν κτιστά θρανία για να κάθονται οι πιστοί ή για την απόθεση αναθημάτων στην θεότητα (Μαζαράκης Αινιάν 2000, 67). Ένα παράδειγμα, που τα θρανία χρησίμευαν ως καθίσματα κατά τα τελετουργικά γεύματα, είναι αυτό των Υρίων της Νάξου. Η χρήση του θρανίου ως μέρος απόθεσης αναθημάτων επισημαίνεται στην Αγία Ειρήνη της Κέας. Επίσης, η πλειονότητα των ιερών περιτριγυριζόταν από έναν περίβολο, ο οποίος διαχώριζε τη θέση του τεμένους από τους άλλους χώρους.

Ο Osborne αναφέρει ότι τον 8^ο αιώνα ο κόσμος των θεών αλλάζει. Η σπουδαιότερη αλλαγή εντοπίζεται στην εμφάνιση του ναού, του μνημειακού ξεχωριστού οικοδομήματος, το οποίο στεγάζει την λατρεία της θεότητας και τα αναθήματα της. Τον 8^ο αιώνα πληθαίνουν όλο και περισσότερο τα οικοδομήματα που έχουν ως μόνιμη χρήση τη λατρεία, ενώ παράλληλα κάνουν βήματα προς την μνημειακότητα. Παράλληλα με την κατασκευή των ναών, αυξάνονται και τα

αναθήματα, που προσφέρονται στις θεότητες. Αυτές τις αφιερώσεις δεν τις κάνουν μόνο κάτοικοι της περιοχής, αλλά τα ιερά πλέον προσελκύουν κόσμο και από μακρινές περιοχές (Osborne 2000, 146).

2) *Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας μεταξύ του μυκηναϊκού παρελθόντος με τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους*

Ερωτήματα που σχετίζονται, με το αν υπήρχε συνέχεια ή όχι, με το μυκηναϊκό παρελθόν, σε επίπεδο κατοίκησης και λατρείας, αποτελούν ένα σημαντικό ζήτημα στην έρευνα. Το θέμα αυτό δεν είναι εύκολο να απαντηθεί. Σε πολλές περιπτώσεις, που φαίνεται να υπήρχε συνεχής ανθρώπινη παρουσία σε μία θέση, η έλλειψη στρωματογραφικής τεκμηρίωσης κάποιων φάσεων δημιουργεί πολλά προβλήματα και αφήνει ερωτηματικά.

Συγκεκριμένα στα παραδείγματα του κυκλαδικού νησιωτικού συμπλέγματος δεν φαίνεται να υπάρχει ομοιομορφία στη μετάβαση και την εξέλιξη από τη μυκηναϊκή περίοδο στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Σε αυτό πιστεύω ότι πιθανόν συνέβαλε το ότι κάθε νησί αποτελούσε μία γεωγραφική μονάδα και είναι κάπως αποκομμένο από τα υπόλοιπα. Επίσης όλα τα νησιά δεν απείχαν το ίδιο, από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο και έτσι μπορεί να τα επηρέασαν διαφορετικά οι εξελίξεις, που λάμβαναν χώρα εκεί. Ακόμη μνεία θα πρέπει να γίνει στο ότι, κατά τις μεταναστεύσεις πληθυσμών κατά την περίοδο της πρωτοϊστορίας, δεν μετακινήθηκαν ίδιοι πληθυσμοί προς όλα τα νησιά¹⁷⁹.

Τα δεδομένα από τις θέσεις στις Κυκλάδες, οι οποίες έχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα και των δυο περιόδων, όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω, έχουν ως εξής: Στη Φυλακωπή της Μήλου και στην Δήλο παρατηρείται ασυνέχεια στην κατοίκηση και στη λατρεία. Από την άλλη, στις Κουκουναριές της Πάρου παρατηρείται συνέχεια στην κατοίκηση και ίσως συνέχεια και στην λατρεία. Στην Αγία Ειρήνη της Κέας διαπιστώνεται ασυνέχεια στην κατοίκηση και συνέχεια στη λατρεία, ενώ στην

¹⁷⁹ Οι περισσότερες Κυκλάδες κατακτήθηκαν από τους Ίωνες, ενώ η Μήλος, η Θήρα και κάποια άλλα μικρά νησιά φαίνεται πως ήταν υπό την επιρροή των Δωριέων, βλ. Bengtson, H. 1991. *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος (από τις απαρχές μέχρι την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία)*, Αθήνα.

Γρόττα της Νάξου, όπου και εκεί έχουμε ασυνέχεια στην κατοίκηση, αναδύεται ένας νέος τύπος λατρείας. Στα Ύγρια της Νάξου καθιερώνεται μία συνεχής λατρεία από τα μυκηναϊκά χρόνια και εξής, ενώ τα λιγοστά μυκηναϊκά υπολείμματα (κεραμική) στις Μέλανες δεν μπορούν να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη ιερού κατά το τέλος της χαλκοκρατίας. Τέλος, στον Άγιο Ανδρέα της Σίφνου υπάρχει ασυνέχεια στην κατοίκηση και ίδρυση νέας λατρείας στην ΥΓ, όταν κατοικήθηκε η θέση εκ νέου.

Αναλυτικότερα καθένα από τα παραδείγματα παρουσιάζει τις παρακάτω ιδιαιτερότητες. Στη Φυλακωπή, όπως ήδη αναφέραμε, ο οικισμός εγκαταλείφθηκε περίπου το 1100 π.Χ., ενώ το ένα ιερό συνέχισε να λειτουργεί για λίγα χρόνια ακόμα. Δεν γίνεται σαφές για πόσο ακριβώς, πάντως λειτούργησε για λίγες δεκαετίες. Στην ΠΕΣ δεν υπήρχε δραστηριότητα στον οικισμό και στο νησί γενικότερα¹⁸⁰. Στη Δήλο οι έρευνες έδειξαν ότι απουσιάζουν κάποια στρώματα από την ανασκαφική έρευνα, που δημιουργούν πολλά κενά. Κανένα κτήριο ή χώρος μυκηναϊκός δεν έχει ταυτιστεί με χώρο λατρείας. Ακόμη και το μυκηναϊκό κτήριο κάτω από το αρχαϊκό και ελληνοιστικό Αρτεμίσιο δεν έδωσε άλλα ευρήματα, πέραν της κεραμικής.

Ο Coldstream αναφέρει, ότι η Αγία Ειρήνη ανήκει σε μια κατηγορία ιερών, όπου υπήρχε συνέχεια στη λατρεία, τουλάχιστον ως προς την ιερότητα της ανάμνησης του χώρου. Μια ανδρική θεότητα, όμως, αντικατέστησε μία γυναικεία. Από τον 15^ο ως τον 12^ο αι. π.Χ. που εγκαταλείφτηκε ο οικισμός, στο ιερό λατρευόταν μία γυναικεία θεότητα¹⁸¹. Υποστηρίζει, πως αυτή η αλλαγή σημαίνει, ότι η λατρεία της γυναικείας θεότητας ίσως διακόπηκε κατά τους Σκοτεινούς αιώνες. Δεν λησμονήθηκε όμως, απλά συρρικνώθηκε. Στη συνέχεια, οι πιστοί ανακάλυψαν και λάτρεψαν το κεφάλι από ένα άγαλμα της μινωικής θεάς, σαν να ήταν ο Διόνυσος (Coldstream 1997, 279 και 437).

Στην παραλιακή περιοχή της σημερινής πόλης της Νάξου, όπου τοποθετούταν ο μυκηναϊκός οικισμός, στον οποίο όπως προαναφέρθηκε δεν λείπουν οι χώροι μυκηναϊκοί λατρείας, κατά την Γεωμετρική περίοδο αναδύεται ένα νέο είδος λατρείας. Οι κάτοικοι του οικισμού του Κάστρου τιμούσαν και λάτρευαν τους

¹⁸⁰ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην Φυλακωπή, από την ΥΕ IIIA1 γίνεται διαχωρισμός του κοσμικού με του ιερού, καθώς υπάρχει μέγαρο για τον ηγεμόνα και από την άλλη δυο ιερά, βλ. Atkinson 1904, 26-35· Gounaris 2005, 51.

¹⁸¹ Όπως μαρτυρούν πλήθος γυναικείων πήλινων αγαλμάτων, που η Caskey έχει μελετήσει, βλ. Caskey M. 1986. *Keos II. The temple at Ayia Irini: The statues*, Princeton.

προγόνους τους, δηλαδή τα μυκηναϊκά κατάλοιπα και τις ΠΓ ταφές. Στην γειτονική Πάρο, οι ποσότητες κεραμικής, που εντοπίστηκαν κάτω από το τέμενος της Αθηνάς των ιστορικών χρόνων, δεν επιβεβαιώνει αλλά δεν αποκλείει κιόλας την ύπαρξη χώρου λατρείας στη μυκηναϊκή περίοδο.

ε) Σημαντικά κτήρια και δημόσιοι χώροι

Σημάδια δημιουργίας της πόλης συναντάμε από τη Γεωμετρική περίοδο στις Κυκλάδες. Εντοπίστηκαν λείψανα αγορών, χώρων συνάθροισης των πολιτών, οι οποίοι είναι το σήμα κατατεθέν της λειτουργίας μιας πόλης. Σε αυτό το χρονικό στάδιο δε γίνεται λόγο για τεράστιες πλατείες με μνημειώδη κτήρια και ναούς, αλλά για απλούς ανοιχτούς χώρους για την συγκέντρωση κάποιων κατοίκων του οικισμού (Σημαντώνη-Μπουρνιά 1997, 99).

Ένα είδος πρώιμης αγοράς, σύμφωνα με τους ερευνητές των κυκλαδικών θέσεων, συναντάμε στη Ζαγορά, την Υψηλή, τις Κουκουναριές και ενδεχομένως τη νησίδα Οικονόμου. Στη Ζαγορά, ο Coldstream (1977, 315) διατυπώνει την άποψη ότι είναι πιθανό να υπήρχε μια πρώιμη αγορά, ένας ανοιχτός χώρος συγκέντρωσης των κατοίκων της Ζαγοράς, ανάμεσα από το ιερό και την οικία του ηγεμόνα. Η ανασκαφείας της Υψηλής αναφέρει την ύπαρξη ενός μεγάλου χώρου για υπαίθριες συναθροίσεις νότια του ναού, ήδη από τον 8^ο αι π.Χ. Ο χώρος πιθανόν σχετιζόταν και με τη λατρεία, καθώς δυτικά του χώρου, επισημάνθηκε βωμός (Τελεβάντου 2008b, 38). Στις Κουκουναριές, δυτικά του ναού υπήρχε ένας ανοιχτός υπαίθριος χώρος, κατάλληλος για συγκεντρώσεις και τελετές, ο οποίος κατά τον ανασκαφέα ήταν μία πρώιμη αγορά. Ο Σκιλάρντι, επίσης, υποστηρίζει ότι στο κέντρο του οικισμού της νησίδας Οικονόμου τοποθετούταν μία πρώιμη αγορά σε ένα ανοιχτό μέρος, η οποία οργανώθηκε γύρω από ένα αψιδωτό κτήριο (Schilardi 2002a, 231-236).

Στην πρώιμη αυτή περίοδο κάποια κτήρια έχουν χαρακτηριστεί ως δημόσιου χαρακτήρα. Η Κουκουζέλη ταυτίζει ένα μεγάλο δωμάτιο (H19) στη Ζαγορά με το πολιτικό κέντρο της κοινότητας της Ζαγοράς, δηλαδή ένα είδος πρυτανείου (Coucouzeli 2004, 472). Επίσης, ένα αρχαϊκό κτήριο στις Κουκουναριές ταυτίστηκε με πρώιμο πρυτανείο (Schilardi 2002a, 231-232).

Στις πόλεις-κράτη των Κυκλάδων που έχουν ερευνηθεί, έχουν επισημανθεί οι δημόσιοι χώροι: η αγορά, τα κτήρια πολιτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα. Σε αυτά δεν θα κάνω ιδιαίτερη μνεία, καθώς είτε δεν έχουν ανασκαφεί πλήρως, είτε λόγω της διαρκούς οικιστικής δραστηριότητας δεν είναι ευδιάκριτες οι πρώιμες φάσεις.

Στην Παλαιόπολη Άνδρου, η πόλη χωρίζεται σε τέσσερις ζώνες και στο κέντρο της τοποθετείται η αγορά (Παλαιοκρασσά-Κοπίτσα 2007, 30-40). Στο Ξώμπουργο, ένα αρχαϊκό οικοδόμημα (Κτήριο Ε), το οποίο βρίσκεται στα ΝΔ του οικισμού, έχει ερμηνευτεί ως ανδρείο ή πρυτανείο (Étienne, Κούρου και Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013, 79-81). Στην Κύθνο, η αγορά και τα ιερά τοποθετούνται στην Άνω Πόλη (Mazarakis Ainian 1998). Στο Κλήμα της Μήλου, η αγορά τοποθετείται στο διάσελο ανάμεσα από τις δυο ακρόπολεις (Cherry και Sparkes 2009, 56). Στην Ερμούπολη, στην πλατεία Μωραϊτίνη πιθανό να βρισκόταν η αγορά και το πρυτανείο της πόλης, καθώς βρέθηκε επιγραφή πάνω στο φυσικό βράχο με το όνομα της Αθηνάς Φατρίας (Στέφανος 1875, 5-10).

στ) *Τείχη*

Το θέμα των τειχών είναι ένα αρκετά σύνθετο θέμα. Τα τείχη των Κυκλάδων δεν έχουν χρονολογηθεί με βεβαιότητα και πολλά από αυτά δεν έχουν μελετηθεί εκτενώς¹⁸². Σημαντικό στοιχείο όμως, είναι ότι όλες οι πόλεις των Κυκλάδων ήταν οχυρωμένες με ισχυρά τείχη, όπως αρμόζει στις ελληνικές πόλεις-κράτη των ιστορικών χρόνων. Παρατηρούνται αρκετές φάσεις στην οχύρωση της κάθε πόλης των Κυκλάδων από τους γεωμετρικούς ως τους ελληνοιστικούς χρόνους.

Όπως είδαμε παραπάνω, οι τειχισμένοι οικισμοί στις Κυκλάδες ξεκίνησαν αρκετά πρώιμα, από το 700 π.Χ. και ακόμη νωρίτερα. Αυτό σε αντίθεση με την ενδοχώρα, που οι γεωμετρικοί οικισμοί σπάνια ήταν οχυρωμένοι (Coldstream 1977, 300). Οχυρωμένοι γεωμετρικοί οικισμοί εντοπίζονται στις Κυκλάδες, την Μικρά Ασία και την Κρήτη. Υπάρχουν τρεις θεωρίες για αυτές τις πρώιμες οχυρώσεις: η θεωρία της επιρροής της Μ.Ανατολής στην Μ.Ασία, η συνέχεια με το προελληνικό

¹⁸² Μια συλλογική μελέτη για τα τείχη στις Κυκλάδες είναι η δημοσιευμένη διατριβή του David Louyot, βλ. Louyot, D. 2007. *Archéologie des fortifications et défense du territoire dans les cyclades durant l'Antiquité grecque*, Lille.

παρελθόν και η συνέχεια με το μυκηναϊκό παρελθόν (Snodgrass 1986, 126-128). Σίγουρα από την μία πλευρά οι επαφές με τα παράλια της Μ.Ασίας θα ήταν καθοριστικές, αλλά από την άλλη οι Κυκλαδίτες είχαν σημαντικά οχυρωματικά σύνολα του παρελθόντος που θα μπορούσαν να τους επηρεάσουν, από τη Νεολιθική¹⁸³ κιόλας εποχή, αλλά κυρίως από την Εποχή του Χαλκού¹⁸⁴. Στα μάτια των Κυκλαδιτών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου αυτά τα τείχη, τα οποία τότε θα διατηρούνταν σε καλύτερη κατάσταση, θα φάνταζαν σημαντικά και αντικείμενα προς μίμηση.

Αρκετοί από τους οικισμούς των Κυκλάδων που μετέπειτα εξελίχθηκαν σε πόλεις διέθεταν μία πρώιμη οχύρωση της Γεωμετρικής ή της πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου, η οποία περιέβαλε τον πρώτο πυρήνα του οικισμού γύρω από την ακρόπολη. Αυτοί είναι η Μινώα της Αμοργού, το Βρυόκαστρο της Κύθνου και ίσως η Αιγιάλη και η Αρκεσίνη της Αμοργού. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η μετέπειτα πόλη κράτησε την οχύρωση της ακρόπολης, παρά τη δημιουργία νέων ισχυρών τειχών, η οποία πλέον περισσότερο οριοθετούσε την ακρόπολη με τα σημαντικά οικοδομήματα και ιερά της παρά λειτουργούσε ως αμυντικό τείχος. Τον διαχωρισμό της ακρόπολης από την υπόλοιπη πόλη το βλέπουμε και σε άλλες περιπτώσεις, όπως την Ιουλίδα και τη Κορησσία της Κέας και τον Γαλησσά της Σύρου. Μία ακόμη περίπτωση είναι το Ξώμπουργο της Τήνου που με το χτίσιμο του τείχους των ιστορικών χρόνων περιέκλεισε μέσα το κυκλώπειο τείχος του τέλους της μυκηναϊκής περιόδου. Η οριοθέτηση αυτή της ακρόπολης, η οποία περιείχε το ιερό της πολιούχου θεότητας και άλλα σημαντικά δημόσια κτήρια, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο για τους Έλληνες αυτής της εποχής. Το θείο διαχωρίζεται από το κοσμικό.

Η κύρια φάση της οχύρωσης των πόλεων ήταν η ύστερη αρχαϊκή περίοδος. Οι αρχαία πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα συνηγορούν στο ότι, κατά τα τέλη του 6^{ου} αι., στις Κυκλάδες υπήρχαν κάποιες πόλεις που το μεγαλύτερο μέρος τους περιτριγυριζόταν από τείχος (Snodgrass 1986, 130). Υπάρχουν μια σειρά παράλληλα

¹⁸³ Βλ. Στρόφιλας, υποσημ. 17.

¹⁸⁴ Σημαντικοί οχυρωμένοι οικισμοί συναντώνται κατά την ΠΚ, όπως η Μαρκιανή Αμοργού, ο Πάνορμος Νάξου, το όρος Κύνθος της Δήλου και η Χαλανδριανή και Καστρί της Σύρου, κατά την ΜΚ, όπως η Αγία Ειρήνη Κέας, και φυσικά κατά την ΥΚ ή ΥΕ με τους ισχυρούς μυκηναϊκούς οικισμούς της Φυλακωπής της Μήλου, των Κουκουναριών της Πάρου, της Γρόττας της Νάξου, της Μπαρώνας το Φρούδι και του Άγιου Ανδρέα της Σίφνου και του Βρώκαστρου και Ξώμπουργου της Τήνου.

μεγέθυνσης της οχυρωμένης περιοχής στην αρχαϊκή περίοδο, όπως οι Λεοντίνοι και η Ερέτρια (Winter 1971, 64). Οι περισσότερες πόλεις των Κυκλάδων, κατά την περίοδο των Περσικών Πολέμων, είχαν αποκτήσει ισχυρά τείχη, τα οποία λόγω έλλειψης ανασκαφών δεν μπορούν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα (Mazarakis Ainian και Leventi 2009, 213).

Όπως προκύπτει από την παρούσα μελέτη, όλα τα ισχυρά σύνολα των τειχών των πόλεων των Κυκλάδων χτίστηκαν από το τέλος της αρχαϊκής ως την ελληνιστική, ακόμη και ρωμαϊκή περίοδο. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η Παροικιά, τα τείχη της οποίας χρονολόγησε ο Σκιλάρντι στον 7^ο αι. (βλ. παραπάνω). Κατά την γνώμη μου όμως, αυτό δεν τεκμηριώνεται επαρκώς, διότι πέρα από τη χρονολόγηση και τη χρήση μεγάλων λιθοπλithων γενευσίτη, δεν δίνονται άλλα στοιχεία. Στις περισσότερες πόλεις τα τείχη χρονολογούνται τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., όπως της Καρθαίας και της Ποιήεσσας Κέας, της θέσης Κλήμα-Τρυπητή στη Μήλο, στο Κάστρο Σίφνου και το Ξώμπουργο Τήνου. Αρκετές όμως είναι και οι πόλεις που τα τείχη τους χρονολογούνται στο 4^ο αι. και την ελληνιστική περίοδο, όπως της Μινώας Αμοργού, της Παλαιόπολης Άνδρου, του Βρυοκάστρου Κύθνου και του Παλαιόκαστρου Μυκόνου.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία γεννιούνται αρκετά ερωτήματα. Γιατί κάποιες πόλεις άργησαν τόσο πολύ να αποκτήσουν ισχυρά τείχη; Γιατί τον έβδομο αιώνα ήταν σχεδόν όλες ανοχύρωτες; Γιατί δεν οχυρώθηκαν ταυτόχρονα; Αυτά τα ερωτήματα αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον αν κανείς συλλογιστεί ότι η οχύρωση των οικισμών αποτελούσε ανέκαθεν βασικό μέλημα των Κυκλαδιτών, οι οποίοι ήταν εκτεθειμένοι στη θάλασσα και έπρεπε να λαμβάνουν προφυλάξεις απέναντι στη πειρατεία και τις εχθρικές επιδρομές. Σίγουρα, λόγω της ελλιπούς έρευνας σε πολλές θέσεις δεν μας δίνονται όλα τα στοιχεία. Είναι πιθανό πόλεις οι οποίες διέθεταν μία τειχισμένη ακρόπολη από την γεωμετρική κιάλας περίοδο να καθυστερούσαν την δημιουργία ενός ιδιαίτερα δαπανηρού οχυρωματικού συνόλου, καθώς σε περίπτωση κινδύνου κάλυπταν τις ανάγκες τους με την οχυρωμένη ακρόπολη. Τον 7^ο αι. π.Χ., οι Κυκλαδικές πόλεις βρίσκονταν σε πρώιμο στάδιο, σε περίοδο που ακόμα διαμορφώνονταν και ίσως για αυτό να μην διέθεταν ακόμη ισχυρά τείχη. Επίσης, αρκετοί γεωμετρικοί οικισμοί δεν είχαν εγκαταλειφθεί ακόμη πλήρως και συγχωνευτεί με την πόλη του εκάστοτε νησιού, όπως η Ζαγορά και η Υψηλή της Άνδρου, ο Κάστελλας της Κύθνου, οι Κουκουναριές και η θέση Οικονόμου της

Πάρου. Σχετικά με το γιατί δεν χτίστηκαν τα τείχη στις πόλεις ταυτόχρονα, αυτό μπορεί να σχετίζεται με τη δύναμη της κάθε πόλης και με τις ανάγκες της. Για παράδειγμα, η Πάρος μπορεί να έχτισε αρκετά πρώιμα τα τείχη της λόγω της συνεχούς διένεξης με τους Νάξιους.

Όσον αφορά στα τεχνικά χαρακτηριστικά των τειχών των πόλεων των Κυκλάδων σημαντικό στοιχείο είναι η αφθονία σε πέτρα, σχιστόλιθο ή ασβεστόλιθο. Η πέτρα για όλα τα τείχη λαξεύτηκε επί τόπου ή από γειτονικό λατομείο. Το πλάτος των τειχών κυμαίνεται από 1,20 ως 1,50μ. και σε κάποιες περιπτώσεις ξεπερνάει τα 2 μ. Καμπύλοι, ορθογώνιοι και τριγωνικοί πύργοι ενίσχυαν τα τείχη, ενώ στη περίπτωση της Καρθαίας και της Κύθνου σχηματίζονταν οδοντώσεις στο μεγαλύτερο τμήμα. Συνήθως στα πρωιμότερα τείχη προτιμώνταν το τραπεζιόσχημο και πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας, ενώ από τον 5^ο αι π.Χ. επιλεγόταν το ισοδομικό.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα συμπεράσματα, που απορρέουν από αυτό το θέμα, παρουσιάστηκαν ως επί το πλείστον στο συνθετικό δεύτερο μέρος της εργασίας. Σημαντικό στοιχείο το οποίο δεν θα πρέπει να αγνοείται είναι το στάδιο που βρίσκεται η έρευνα σε κάθε νησί. Σε μερικά νησιά όπως στη Νάξο, την Πάρο, τη Μήλος και την Κέα η έρευνα (επιφανείας, ανασκαφική, μελέτη κινητών ευρημάτων) βρίσκεται σε ιδιαίτερα προχωρημένο στάδιο, με αποτέλεσμα να προκύπτουν ικανοποιητικά συμπεράσματα για την ιστορία του κάθε νησιού. Από την άλλη, κάποια νησιά, όπως η Φολέγανδρος, η Σίκινος, η Μύκονος, η Ανάφη, η Ίος και η Σέριφος έχουν ερευνηθεί ελάχιστα ή και καθόλου. Έτσι υπάρχουν κενά στη μελέτη ενός συλλογικού θέματος για τις Κυκλάδες. Μελλοντικές έρευνες θα συμπληρώσουν τις γνώσεις μας για την κυκλαδική αρχαιολογία.

Ο πιο καθοριστικός παράγοντας για τη ζωή των Κυκλάδων είναι η θάλασσα. Η θάλασσα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη γέννηση και τη διαμόρφωση των πόλεων-κρατών. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, για να κατανοήσει κάποιος θέματα που αφορούν στα νησιά θα πρέπει να έχει υπόψιν του τις έννοιες της συνδεσιμότητας και της απομόνωσης. Η θάλασσα είναι για τους νησιώτες η δύναμη, αλλά κάποιες φορές και η αδυναμία τους. Οι Κυκλάδες αποτελούσαν πάντοτε τη γέφυρα που ένωνε την Ανατολή με τη Δύση. Μέσω αυτών έφταναν και έφευγαν ιδέες και υλικά αγαθά.

Οι Κυκλάδες, κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη και ευημερία. Σε κάποια νησιά αναπτύχθηκαν σπουδαία μυκηναϊκά κέντρα, τα οποία ήταν παράλληλα σπουδαίοι εμπορικοί σταθμοί για τις μετακινήσεις από και προς την Ανατολή. Για παράδειγμα, ο οικισμός της Γρόττας στη Νάξο ήταν ένα σπουδαίο κέντρο και εμπορικός σταθμός της YEX, ο οποίος ευημερούσε ακόμη και τον 12^ο αι. π.Χ. Είτε ελέγχονταν από την ηπειρωτική χώρα, είτε ήταν αυτόνομα και αυτοδιοίκητα κέντρα, σημασία έχει ότι ο μυκηναϊκός πολιτισμός εισχώρησε, εδραιώθηκε και άνθησε στις Κυκλάδες. Σε κάποια νησιά έχουν βρεθεί μικρές μόνο μυκηναϊκές εγκαταστάσεις ή δεν έχουν εντοπιστεί καθόλου μυκηναϊκά κατάλοιπα. Αυτό πιθανόν συμβαίνει, είτε λόγω της αδυναμίας κάποιων νησιών να υποστηρίξουν μια μεγάλη εγκατάσταση σε αυτή τη χρονική περίοδο με τις συγκεκριμένες ανάγκες και προϋποθέσεις, είτε λόγω κενών της έρευνας. Το θέμα της συνέχειας, ή μη, της ΠΕΣ με το μυκηναϊκό παρελθόν είναι δυσεπίλυτο και δύσκολα μπορεί να δοθεί μια

ασφαλής απάντηση. Ακόμη και σε σπουδαίες θέσεις με συνεχή κατοίκηση από την YEX και παλαιότερα ως τους ιστορικούς χρόνους, παρατηρείται ένα κενό στην κεραμική της πρώιμης και μέσης ΠΓ εποχής.

Την ΠΓ-Γ περίοδο, οι οικισμοί των Κυκλάδων αυξήθηκαν σημαντικά. Αρχικά, ήταν μικροί και προχωρώντας προς τον 8^ο αι. η έκτασή τους αυξήθηκε. Σε αντίθεση με την ηπειρωτική Ελλάδα, οι οικίες ήταν πέτρινες και κοντά η μία στην άλλη. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από τις καιρικές συνθήκες που επικρατούν στις Κυκλάδες με τους ισχυρούς ανέμους. Οι περισσότερες διέθεταν αμυντικά τείχη, πιθανόν για να προστατευτούν από την πειρατεία. Αρκετοί από αυτούς τους οικισμούς εγκαταλείφθηκαν σταδιακά στο τέλος της γεωμετρικής και την αρχαϊκή περίοδο, λόγω της αδυναμίας τους να εξελιχθούν σε πόλη. Πολλοί από αυτούς βέβαια κατείχαν σπουδαία γεωγραφική θέση και γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη. Έπρεπε όμως να επιλεγεί μία θέση, για να αποτελέσει την πόλη-κράτος του νησιού, που να πληρεί τις προϋποθέσεις της εποχής.

Μέσα σε αυτό κλίμα των συνεχών ζυμώσεων, κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών, που επικρατούσε σε όλο τον ελληνικό κόσμο, γεννήθηκαν και οι κυκλαδικές πόλεις προς το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. Άλλες ιδρύθηκαν μέσα από συνοικισμούς, όπως η Άνδρος, άλλες με συνέχιση της κατοίκησης στην ίδια περιοχή, όπως η Νάξος και άλλες μέσα από την αποίκηση τους από άλλους, όπως η Αμοργός. Αξιοσημείωτο είναι το ζήτημα του αριθμού των πόλεων ανά νήσο. Μεγάλα νησιά όπως η Νάξος και η Πάρος έχουν μία πόλη-κράτος, ενώ άλλα μικρότερα όπως η Κέα, η Αμοργός και η Μύκονος έχουν περισσότερες.

Ιδιαίτερα στους αρχαϊκούς χρόνους, στις Κυκλάδες, κάποιες πόλεις όπως η Νάξος και η Πάρος, ισχυροποιήθηκαν και ήταν υπολογίσιμες δυνάμεις σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Ακόμη, συνέβαλαν τα μέγιστα στην εξέλιξη του ελληνικού πολιτισμού με την ανάπτυξη της μνημειακής γλυπτικής σε μάρμαρο και της τέχνης γενικότερα. Οι δύο αυτές δυνάμεις ήλεγχαν πρώτα η μία και αργότερα η άλλη το πανελλήνιο ιερό του Απόλλωνα στη Δήλο. Οι Κυκλαδικές πόλεις ίδρυσαν και αποικίες στο Βορρά, αλλά και στη Δύση, είτε σε συνεργασία με άλλες πόλεις, όπως για παράδειγμα η Χαλκίδα με τη Νάξο ίδρυσαν τη σικελική Νάξο, είτε κατά μόνας, όπως η ίδρυση της Θάσου από Πάριους, της Ακάνθου από τους Άνδριους και της Κυρήνης από τους Θηραίους. Ακόμη, οι Κυκλάδες της πρώιμης περιόδου ανέδειξαν σπουδαίες προσωπικότητες, όπως ο Πάριος Αρχίλοχος.

Οι Κυκλαδίτες ίδρυσαν σπουδαία ιερά εντός, εκτός και στα περίξ των πόλεων τους. Πολλά από τα ιερά αυτά προς το τέλος της αρχαϊκής εποχής μετατράπηκαν σε σημαντικούς χώρους λατρείας με σπουδαία αρχιτεκτονήματα. Εκτός από το άστυ οι πολίτες των νησιωτικών πόλεων ήταν διάσπαρτοι και στην ύπαιθρο σε αγροικίες και μικρούς οικισμούς. Τείχισαν τις πόλεις τους με ισχυρά τείχη και από τα πρώτα βήματα των πόλεων δημιούργησαν χώρους συναθροίσεων και διοικητικά κτήρια. Επομένως, οι πόλεις των Κυκλάδων διέθεταν όλα τα στοιχεία που έπρεπε να διαθέτει μία τυπική πόλη-κράτος.

Εξετάζοντας σε βάθος το θέμα της γέννησης της πόλης-κράτους στις Κυκλάδες, πέρα από αξιόλογα συμπεράσματα, προκύπτουν και μια σειρά ερωτήματα. Ένα βασικό ερώτημα είναι, εάν τα νησιά των Κυκλάδων αποτελούσαν ένα σύνολο ή ήταν ξεχωριστές μονάδες, κατά την περίοδο της γέννησης και αποκρυστάλλωσης της πόλης-κράτους. Ανάκαθεν οι Κυκλαδίτες από τη μία ένιωθαν ως ένα σύνολο, αλλά από την άλλη κάθε νησί αποτελούσε ένα ξεχωριστό σύνολο. Ακόμη και σήμερα οι Κυκλαδίτες από τη μία έχουν κοινή φιλοσοφία και αντίληψη για τη ζωή, αλλά από την άλλη νιώθουν αυτόνομοι και ξεχωριστοί, με τις δικές τους παραδόσεις και ισορροπίες μέσα στη κοινωνία. Κατά την περίοδο της γέννησης της πόλης οι Κυκλαδίτες επηρεάστηκαν από το κλίμα που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο, αλλά η καθεμιά δρούσε με τα δικά της κοινωνικά και πολιτικά κριτήρια. Σιγά-σιγά όμως απέκτησαν κοινή συνείδηση και ένα κοινό ιερό τόπο, τη Δήλο.

Μία άλλη ερώτηση είναι, εάν τα νησιά των Κυκλάδων ακουλούθησαν μία κοινή πορεία προς τη γέννηση της πόλης, δηλαδή εάν ιδρύθηκαν την ίδια χρονική περίοδο, κάτω από τις ίδιες συνθήκες και με τον ίδιο τρόπο. Απάντηση θα δοθεί μόλις ερευνηθούν όλα τα νησιά των Κυκλάδων. Με τα ως τώρα δεδομένα οι Κυκλάδες φαίνεται να ακουλούθησαν το παράδειγμα της ηπειρωτικής Ελλάδας ιδρύοντας τις πόλεις τους στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. Βέβαια υπάρχουν και εξαιρέσεις, όπως φαίνεται να έγινε με τις τρεις από τις τέσσερις πόλεις της Κέας. Η Κορησσία, η Ιουλίς και η Ποιήεσα ιδρύθηκαν την αρχαϊκή περίοδο. Η τελευταία μάλιστα ιδρύθηκε στο τέλος της περιόδου. Σχετικά με τις συνθήκες και το τρόπο που ιδρύθηκαν οι κυκλαδικές πόλεις, φαίνεται πως κάθε νησί ακουλούθουσε τη δική του πορεία. Άλλοι Κυκλαδίτες ίδρυσαν την πόλη τους με συνοικισμό, άλλοι προσπάθησαν να συνδέσουν την καταγωγή τους με το μυκηναϊκό παρελθόν και σε άλλους τα πράγματα ήρθαν πιο ομαλά σα να εκπληρώθηκε η φυσική εξέλιξη των πραγμάτων.

Ακόμη, ένα ερώτημα είναι γιατί κάποιοι οικισμοί μέσα στα πλαίσια κάθε νησιού επικράτησαν σε βάρος κάποιων άλλων και τελικά έγιναν αυτοί πόλεις. Οι περισσότεροι φαίνεται πως εγκαταλείφθηκαν με τρόπο ειρηνικό και φυσικό. Ο γεωγραφικός όμως παράγοντας φαίνεται πως έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο.

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι εάν η Πάρος και η Νάξος, στην πρώιμη εποχή της γέννησης της πόλης-κράτους, έπαιξαν κάποιο ιδιαίτερο ρόλο και επηρέασαν τα υπόλοιπα νησιά. Γενικά υπήρχαν ομάδες νησιών οι οποίες είχαν αναπτύξει μία ιδιαίτερη σχέση απέναντι τους; Για να απαντήσει κανείς σε αυτά τα ερωτήματα θα πρέπει να μελετήσει παράλληλα τις αρχαίες πηγές και τις επιγραφικές μαρτυρίες. Ίσως οι δωρικές Κυκλάδες να αποτελούσαν ένα τέτοιο σύνολο. Η Μήλος και η Κίμωλος, για παράδειγμα, φαίνεται να συνδέονταν με το λιμάνι στη θέση Καλαμίτσι Κιμώλου. Η Νάξος και η Πάρος πιστεύω ότι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στους πρώτους αιώνες της ύπαρξης της πόλης-κράτους και μέχρι να επιβληθεί η Αθήνα. Σίγουρα επηρέαζαν μερίδα νησιών και είχαν αναπτύξει σημαντικές σχέσεις με αυτά. Άλλη μια ομάδα νησιών στην οποία πιστεύω θα πρέπει να αναζητηθούν στο μέλλον κοινά στοιχεία είναι η μεταλλοφόρα γραμμή των δυτικών Κυκλάδων (Κέα, Κύθνος, Σέριφος, Σίφνος).

Μελλοντικές ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες θα ρίξουν περισσότερο φως στα παραπάνω ερωτήματα. Με τη μελέτη όλων των νησιών θα αποκτήσουμε μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΕΧ ΚΑΙ ΠΕΣ

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ	ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ
ΑΜΟΡΓΟΣ			
Κάτω Μεριά	Ενδοχώρα	μόνο κεραμική	Μυκ?
Αιγιάλη	Πλησίον Θαλ. (ΒΔ)	τείχη, κεραμική	Γ, Αρχ
Αρκεσίνη	Παράλια (ΝΔ)	τείχη, κεραμική	Γ, Αρχ
Μινώα	Πλησίον Θαλ. (Δ)	τείχη, φυσ. οχυρ.	ΠΓ, Γ, Αρχ
ΑΝΑΦΗ			
Χώρα	Πλησίον Θαλ. (Ν)	Κεραμική	Μυκ?
Καστέλλι	Ενδοχώρα	τείχος?	Γ, Αρχ
ΑΝΔΡΟΣ			
Ζαγορά	Πλησίον Θαλ. (Δ)	τείχη, φυσ. οχυρ., μονόχωρες οικίες	ΠΓ, Γ, ΠρΑρχ?
Υψηλή	Πλησίον Θαλ. (Δ)	τείχη, φυσ. οχυρ. μονόχωρες+διχωρες οικίες	ΠΓ, Γ, Αρχ
Παλαιόπολη	Πλησίον Θαλ. (Δ)	τείχη, αρχιτ. λείψανα	Μυκ?, ΥΓ, Αρχ
Φελλός ή Σταυρός Πελεκητής	Ενδοχώρα	τείχη, κεραμική	ΥΓ?, Αρχ
ΔΗΛΟΣ			
Δήλος	Παράλια (Δ)	πανελλήνιο ιερό	Μυκ, ΠΓ, Γ, Αρχ
ΔΟΝΟΥΣΑ			
Βαθύ Λιμενάρι	Παράλια (Α)	τείχη, φυσ. οχυρ. μονόχωρες+διχωρες οικίες	Γ
ΘΗΡΑ			
Μονόλιθος	Πλησίον Θαλ. (Α)	αρχιτ. λείψανα, κεραμική	Μυκ, Γ?
Μέσα Βουνό	Πλησίον Θαλ. (ΝΑ)	τείχη, φυσ. οχυρ.	ΥΓ, Αρχ

Καμάρι (Οία)	Παράλια (ΝΑ)	Λιμάνι	ΥΓ, Αρχ
Περίσσα (Ελευσίς)	Παράλια (ΝΑ)	Λιμάνι	?, Ελλ
ΙΟΣ			
Χώρα	Παράλια (Δ)	τείχη, φυσ. οχυρ.	Αρχ
ΚΕΑ			
Αγία Ειρήνη	Παράλια (ΒΔ)	τείχη, κτηριακά κατάλοιπα όλης ΕΧ	Μυκ
Κορρησία	Πλησίον Θαλ. (ΒΔ)	2 οχυρ. ακροπόλεις, φυσ. οχυρ.	Αρχ
Ιουλίς	Ενδοχώρα	2 σειρές τείχη, φυσ. οχυρ.	Αρχ
Καρθαία	Παράλια (ΝΑ)	τείχη, Γ θέση φυσ. οχυρ.	Γ, Αρχ
Ποιήεσσα	Παράλια (Δ)	τείχη, κεραμική	Αρχ
ΚΙΜΩΛΟΣ			
Ελληνικά	Παράλια (ΝΔ)	μόνο νεκροταφεία	Μυκ, Γ, Αρχ
Καλαμίτσι	Παράλια (Ν)	κεραμική	ΥΚ, ΥΓ
Παλιόκαστρο	Ενδοχώρα	τείχη?, κεραμική	Γ?, Αρχ?
ΚΥΘΝΟΣ			
Κάστρο της Ωριάς	Πλησίον Θαλ. (ΒΔ)	φυσ. οχυρ., κεραμική	Μυκ?, ΠΓ?, Γ?, Αρχ?
Βρυόκαστρο	Παράλια (Δ)	τείχη, ακρόπολη	ΠΓ, Γ, Αρχ
Κάστελλας	Πλησίον Θαλ. (Δ)	τείχη, κεραμική	Γ, Αρχ
ΜΗΛΟΣ			
Φυλακωπή	Παράλια (Β)	τείχη, κτηριακά κατάλοιπα όλης ΕΧ, μέγαρο	Μυκ
Κλήμα-Τρυπητή	Παράλια (Β)	τείχη, 2 ακροπόλεις, αγορά	Γ, Αρχ
ΜΥΚΟΝΟΣ			
Παλιόκαστρο	Πλησίον Θαλ. (Β)	τείχη, κεραμική	ΠΓ, Γ, Αρχ
Χώρα	Παράλια (Δ)	κεραμική, αρχιτ. λείψανα	Γ, Αρχ

ΝΑΞΟΣ			
Γρόττα	Παράλια (Δ)	τείχος, οικίες, μέγαρο	Μυκ
Μικρή Βίγλα	Πλησίον Θαλ. (Δ)	φυσ. οχυρ., κεραμική	Μυκ, Γ?
Χώρα-Κάστρο	Πλησίον Θαλ. (Δ)	φυσ. οχυρ., αρχιτ. λείψανα	ΠΓ, Γ Αρχ
ΠΑΡΟΣ			
Κουκουναριές	Πλησίον Θαλ. (Β)	τείχη, φυσ. οχυρ., μέγαρο?, οικ. Ηγεμόνα, πρώιμο πρυτανείο, αγορά?	Μυκ, ΠΓ, Γ, ΠρΑρχ
Οικονόμου	Παράλια (Β)	τείχος, αγορά?	Γ, ΠρΑρχ
Καργαδούρα	Παράλια (ΒΑ)	φυσ. οχυρ., αρχιτ. λείψανα, κεραμική	Γ
Φυλίτσι	Παράλια (Β)	τάφρος+τείχος, κεραμική	Γ
Παροικιά	Παράλια (Δ)	τείχη, κεραμική	Μυκ, Γ, Αρχ
ΡΗΝΕΙΑ			
Ρήνεια	-	-	Αρχ?
ΣΕΡΙΦΟΣ			
Μέγα Χωριό	Ενδοχώρα	μόνο κεραμική	Μυκ?
Χώρα	Ενδοχώρα	κινητά ευρήματα	ΥΓ, Αρχ
ΣΙΚΙΝΟΣ			
Αγία Μαρίνα	Ενδοχώρα	κεραμική	Γ, Αρχ
Παλιόκαστρο	Πλησίον Θαλ. (Β)	αρχιτ. λείψανα, κεραμική	Γ, Αρχ
ΣΙΦΝΟΣ			
Της Μπαρώνας το Φρούδι	Πλησίον Θαλ. (Δ)	περιτείχισμα, αρχιτ. λείψανα	Μυκ
Άγιος Ανδρέας	Ενδοχώρα	τείχη, φυσ. οχυρ.	Μυκ, ΥΓ, Αρχ

Κάστρο	Παράλια (Α)	τείχη, φυσ. οχυρ., μονόχωρες ΥΓ οικίες	Γ, Αρχ
ΣΥΡΟΣ			
Ερμούπολη	Παράλια? (Α)	Τείχη	Αρχ?
Γαλησσάς	Παράλια (Δ)	2 οχυρωμένες ακροπόλεις	Γ, Αρχ
ΤΗΝΟΣ			
Βρώκαστρο	Πλησίον Θαλ. (Ν)	μόνο κεραμική	Μυκ?, Γ?
Καρδιανή	Ενδοχώρα	φυσ. οχυρ., κεραμική	ΠΓ, Γ
Ξώμπουργο	Ενδοχώρα	τείχη, φυσ. οχυρ., ανδρείο ή πρυτανείο	Μυκ, ΠΓ, Γ, Αρχ
Πόλες	Παράλια (ΝΔ)	-	Από 4 ^ο αι. π.Χ.
ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ			
Παλιόκαστρο-Χώρα	Πλησίον Θαλ. (Α)	τείχη, αρχιτ. λείψανα	Μυκ?, Γ, Αρχ

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	ΘΕΟΤΗΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
ΑΜΟΡΓΟΣ				
Μινώα 1	Αστικό	Ορθογώνιο Κτήριο	Διόνυσος Μινωίτης	ΥΓ – 4 ^{ος}
Μινώα 2	Περιοαστικό	Υπαίθρια	Λατρεία Προγόνων	ΥΓ - ΠρΑρχ
ΑΝΔΡΟΣ				
Ζαγορά	Εξωαστικό	Υπαίθρια, μετά κτήριο	Αθηνά, Ηρακλής	ΥΓ - Αρχ
Υψηλή	Εξωαστικό	Υπαίθρια, μετά κτήριο	Δήμητρα Κόρη	ΥΓ - Αρχ
Σταυροπέδα	Περιοαστικό	Κτήριο	?	Αρχ
ΔΗΛΟΣ				
Δήλος 1	Υπερτοπικό	Ορθογώνιο Κτήριο	Απόλλωνας	Γ – Ελλ
Δήλος 2	Υπερτοπικό	Ορθογώνιο Κτήριο	Άρτεμις	ΠρΑρχ - Ελλ
Δήλος 3	Υπερτοπικό	Ορθογώνιο Κτήριο	Ήρα	ΥΓ - Ελλ
ΔΟΝΟΥΣΑ				
Βαθύ Λιμεναρι	-	Λάκκοι πυρών	?	ΜΓ - Γ
ΘΗΡΑ				
Μέσα Βουνό 1	Αστικό	Τετραγωνο – Διμερής οίκος	Απόλλων Καρνείος	ΠρΑρχ - Ελλ
Μέσα Βουνό 2	Περιοαστικό	Ορθογώνιο κτήριο	Αφροδίτη	ΥΓ – Ρωμ
Σελλάδα	Περιοαστικό	Ορθογ. κτήριο με 5 χώρους	Ήρα	ΥΓ – Αρχ
Καμάρι	Εξωαστικό	Κτίσμα σχήματος Π	Ηρώον Αχιλλέα	Γ?, Αρχ - Ρωμ?
Σκάρος	Εξωαστικό	?	Αθηνά?	Γ και εξής?
ΚΕΑ				
Αγ. Ειρήνη	Εξωαστικό	Ορθογώνιο κτήριο	Διόνυσος	ΥΕ,ΠΓ – Ελλ
Καρθαία 1	Αστικό	Περίπτερος ναός	Αθηνά	ΥΑρχ – Ελλ?

Καρθαία 2	Αστικό	Ορθογώνιο Κτήριο	Απόλλων Πύθειος	Γ?, ΥΑρχ – Ελλ?
ΚΥΘΝΟΣ				
Βρυόκαστρο 1	Αστικό	?	Δήμητρα	Γ – Ρωμ
Βρυόκαστρο 2	Αστικό	Κτήριο	Απόλλων και Άρτεμις	ΠρΑρχ – Ελλ
ΜΗΛΟΣ				
Κλήμα	Αστικό	?	?	?
ΝΑΞΟΣ				
Γρόττα-Μητρόπολη	Περιοαστικό	Υπαίθρια, Περίβολοι	Λατρεία Προγόνων	Γ - Ελλ
Παλάτια	Περιοαστικό	Περίπτερος ναός	Απόλλων	ΠΓ?, Γ – Ρωμ
Καμινάκια	Περιοαστικό	?	Γυναικεία θεότητα	ΥΓ - ?
Ύρια	Εξωαστικό	Υπαίθρια, μετά κτήριο	Διόνυσος	ΥΕ - Ρωμ
Σαγκρί	Εξωαστικό	Υπαίθρια, μετά κτήριο	Δήμητρα και Κόρη, Απόλλων	Γ - Ρωμ
Τσικαλαριό	Εξωαστικό	Υπαίθρια, περίβολος	Λατρεία Νεκρών	Γ
Μέλανες	Εξωαστικό	Κτήρια	Θεά γονιμότητας, Ηρωολατρεία	ΥΓ - Αρχ
ΠΑΡΟΣ				
Κουκουναριές (πλαγιά)	Εξωαστικό	Υπαίθρια, μετά κτήριο	Αθηνά	Γ – Ελλ
Οικονόμου	-	Αψιδωτό κτήριο	Δήμητρα?	ΥΓ
Παροικιά	Αστικό	Κτήριο τον 6 ^ο αι	Αθηνά	?
Παροικιά (πέριξ) 1	Περιοαστικό	Ορθογώνιο Κτήριο	Απόλλων Δήλιος και Άρτεμις	Γ – Ελλ
Παροικιά (πέριξ) 2	Περιοαστικό	?	Απόλλων Πύθιος	Γ – Ελλ
Παροικιά (πέριξ) 3	Περιοαστικό	Κενοτάφιο?	Αρχιλόγειο	Αρχ - Ρωμ
Δεσποτικό	-	Αψιδωτό κτήριο	Απόλλων, Άρτεμις	Γ – Ελλ
ΣΙΦΝΟΣ				
Αγ. Ανδρέας	Αστικό	Ορθογώνιο κτήριο	Άρτεμις	ΥΓ - Ελλ
Κάστρο	Αστικό	αποθέτης	Άρτεμις	Αρχ – Ελλ?

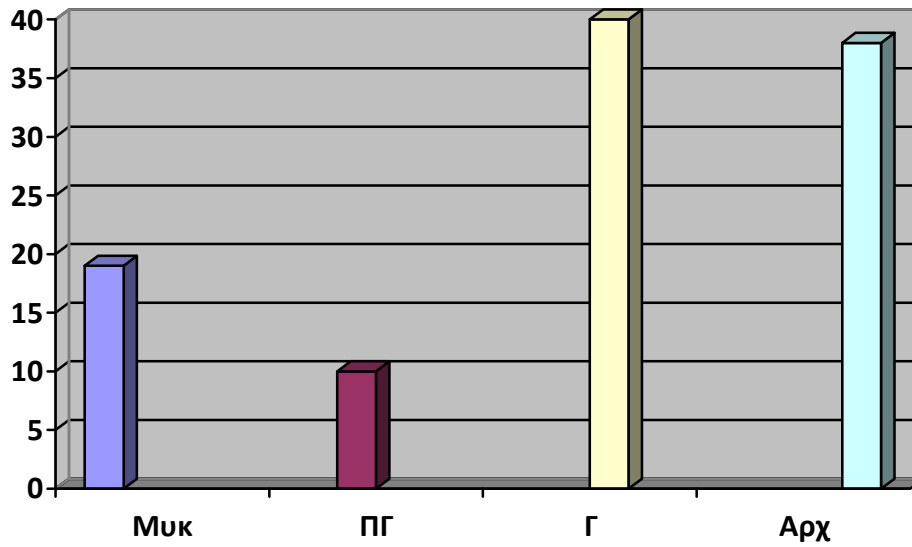
			εκβατηρία	
ΤΗΝΟΣ				
Ξώμπουργο 1	Αστικό	Υπαίθρια	Λατρεία Προγόνων	ΠΓ - ΠρΑρχ
Ξώμπουργο 2	Περιαστικό	Υπαίθρια, μετά κτήριο	Δήμητρα	ΥΓ - Κλασ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

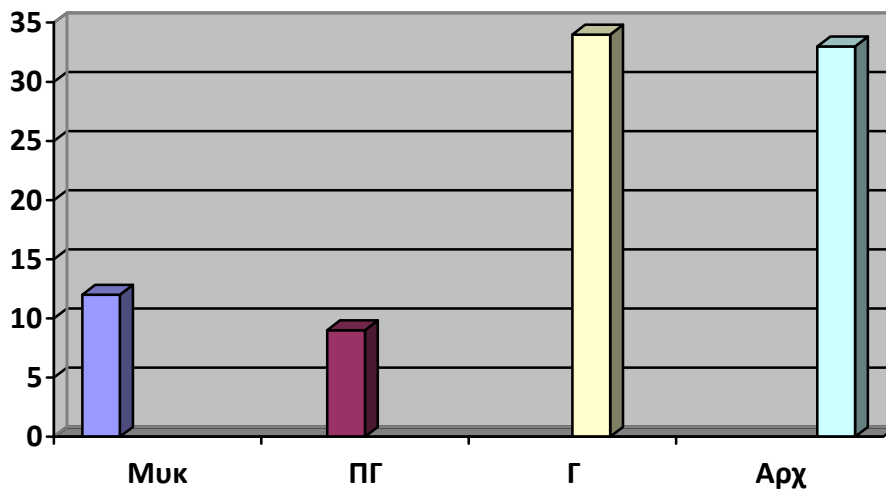
ΝΗΣΙ (αρ. πόλεων)	ΟΝΟΜΑ ΠΟΛΗΣ	ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΦΥΛΟ	ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ
Αμοργός (3)	Αιγιάλη	Γιάλη	Ίωνες	ΠΓ, Γ, Αρχ
	Αρκεσίνη	Κάτω Μεριά	Ίωνες	Γ, Αρχ
	Μινώα	Καταπολές- Χώρα	Ίωνες	Γ, Αρχ
Ανάφη (1)	Ανάφη	Καστέλλι	Δωριείς	Γ, Αρχ
Άνδρος (1)	Άνδρος	Παλαιόπολη	Ίωνες	Μυκ?, ΥΓ, Αρχ
Θήρα (1)	Θήρα	Μέσα Βουνό	Δωριείς	ΥΓ, Αρχ
Ίος (1)	Ίος	Χώρα	Ίωνες	Αρχ
Κέα (4)	Κορρησία	Κορρησία-Λιβιάδι	Ίωνες	Αρχ
	Ιουλίσ	Ιουλίσ-Κέα	Ίωνες	Αρχ
	Καρθαία	Πόλες	Ίωνες	Γ, Αρχ
	Ποιήεσσα	Ποίσσες	Ίωνες	Αρχ
Κίμωλος (1)	Κίμωλος	Ελληνικά	Δωριείς	Μυκ, Γ, Αρχ
Κύθνος (1)	Κύθνος	Βρυόκαστρο	Ίωνες	ΠΓ, Γ, Αρχ
Μήλος (1)	Μήλος	Κλήμα-Τρυπητή	Δωριείς	Γ, Αρχ
Μύκονος (2)	?	Παλαιόκαστρο	Ίωνες	ΠΓ, Γ, Αρχ
	?	Χώρα	Ίωνες	Γ, Αρχ

Νάξος (1)	Νάξος	Χώρα-Κάστρο	Ίωνες	ΠΓ, Γ Αρχ
Πάρος (1)	Πάρος	Παροικιά	Ίωνες	Μυκ, Γ, Αρχ
Σέριφος (1)	Σέριφος	Χώρα	Ίωνες	ΥΓ, Αρχ
Σίκινος (1)	Σίκινος	Αγία Μαρίνα	Δωριείς	Γ, Αρχ
Σίφνος (3?)	Σίφνος	Κάστρο	Ίωνες	Γ, Αρχ
	Μινώα?	Άγιος Ανδρέας	Ίωνες	Μυκ, ΥΓ, Αρχ
	Απολλωνία	?		
Σύρος (1)	Σύρος	Ερμούπολη	Ίωνες	Αρχ?
Τήνος (1)	Τήνος	Ξώμπουργο	Ίωνες	Μυκ, ΠΓ, Γ, Αρχ
		Πόλες		Από 4 ^ο αι. π.Χ.
Φολέγανδρος (1)	Φολέγανδρος	Παλιόκαστρο-Χώρα	Δωριείς	Μυκ?, Γ, Αρχ

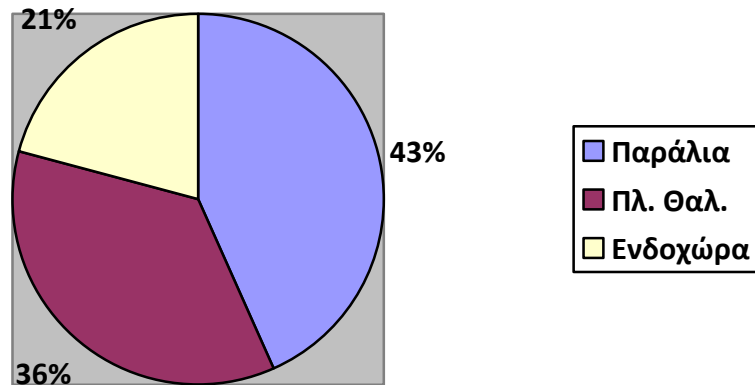
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

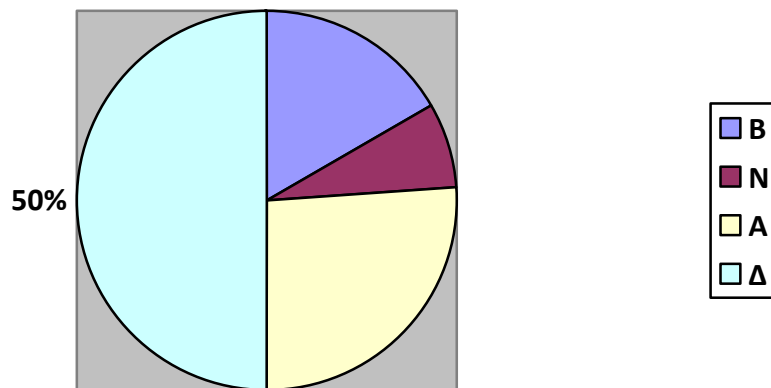
Γράφημα 1. Θέσεις με ενδείξεις κατοίκησης ανά περίοδο

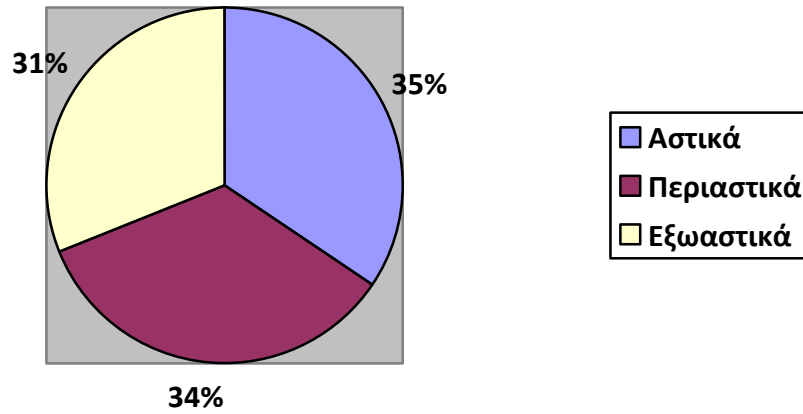
Γράφημα 2. Επιβεβαιωμένοι οικισμοί ανά περίοδο

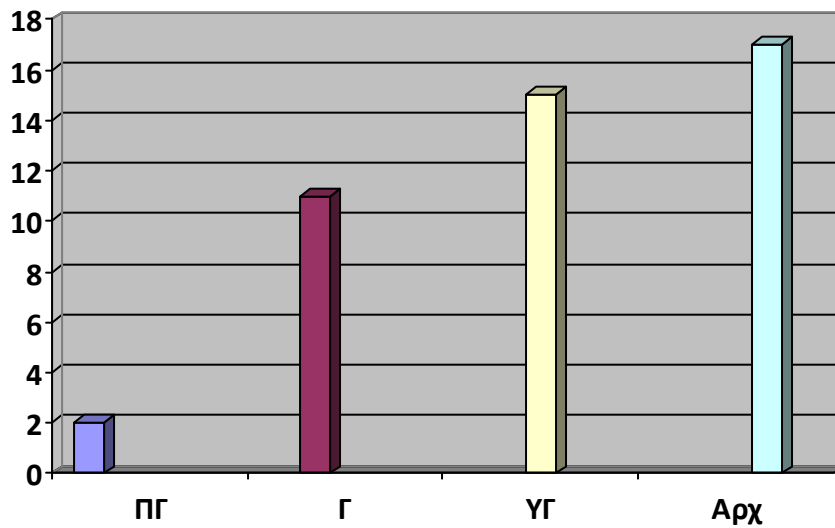
Γράφημα 3. Χωροταξία θέσεων

Γράφημα 4. Χωροταξία των παράκτιων θέσεων με βάση τα σημεία του ορίζοντα

Γράφημα 5. Χωροθέτηση ιερών

Γράφημα 6. Τα ιερά των Κυκλάδων ανά περίοδο

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- Atkinson, T.D. 1904. Architecture, στο *Excavations at Phylakopi in Melos, JHS* 4, London, 25-69.
- Barber, R.L.N. 1987. *The Cyclades in the Bronze Age*, London.
- Barber, R.L.N. και O. Hadjianastasiou 1989. Mikre Vigla: A Bronze Age Settlement on Naxos, *BSA* 84, 63-141.
- Blackman, D. 2004. The ports of the two cities of Naxos, στο M.C. Lentini (επιμ.), *Le due città di Naxos, Atti del Seminario di studi, Giardini Naxos 29-31 Ottobre 2000*, Giugno, 51-60.
- Blanas, A. 2006. *Geometrische Keramik aus Minoa auf Amorgos*, Paderborn.
- Brock, J.K. και G. Mackworth Young 1949. Excavations in Siphnos, στο *BSA* 44, 1-92.
- Broodbank, C. 2013. *The Making of the Middle Sea, A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, London.
- Cambitoglou, A., A. Birchall, J.J. Coulton και J.R. Green 1988. *Zagora 2: Excavation of a Geometric Town on the island of Andros. Excavation Season 1969; Study season 1969-1970*, Athens.
- Cambitoglou, A., J.J. Coulton, J. Birmingham και J.R. Green 1992. *Zagora 1: Excavation of a Geometric Town on the island of Andros. Excavation Season 1967; Study season 1968-1969*, Αθήνα.
- Caskey, J.L. 1971. Investigations in Keos. Part I: Excavations and Explorations, 1966-1970, *Hesperia* 40, 358-396.
- Caskey, M.E. 1981. Ayia Irini, Kea: The terracotta statues and the cult in the temple, στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May, 1980*, 127-135, Stockholm.

- Caskey, M. 1998. Ayia Irini: Temple studies, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αιτιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 123-138.
- Catling, R. 2005. Emporio and Kampos: two Archaic sites on Melos, επιμ. Yeroulanou M. και M. Stamatopoulou, στο *Architecture and Archaeology in the Cyclades, paper in honour of J.J.Coulton*, BAR 2005: 61, 69-78.
- Cherry, J.F. 2009. A preliminary definition of site distribution on Melos, στο C. Renfrew και M. Wagstaff (επιμ.), *An Island Polity. The archeology of exploitation in Melos*, Cambridge, 10-23.
- Cherry, J.F., J.L. Davis και E. Mantzourani 1991. Introduction to the Historical and Epigraphical Evidence, στο J.F. Cherry, J.L. Davis και E. Mantzourani (επιμ.), *Landscape Archaeology as long-term history, Northern Keos in the Cycladic Islands from earliest settlement until modern times*, Los Angeles, 235-244.
- Cherry, J.F. και B.A. Sparkes 2009. A note on the topography of the ancient settlement of Melos, στο C. Renfrew και M. Wagstaff (επιμ.), *An Island Polity. The archeology of exploitation in Melos*, Cambridge, 53-57.
- Coldstream, J.N. 1977. *Geometric Greece*, London.
- Constantakopoulou, C. 2007. *The Dance of the Islands, Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford.
- Costa, V. 1997. *Nasso : dalle origini al V sec. a.C*, Roma.
- Coucouzeli, A. 2004. From Tribe to State in the Greek Early Iron Age: The Archaeological Evidence from Lefkandi and Zafora, στο Σταμπολίδης Ν. και Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 461-480.
- Corbin, P. 1980. L'oikos des Naxiens (Exploration archéologique de Délos 33), Paris.
- Courby, F. 1921. Le sanctuaire d'Apollon délien, *BCH* 45, 174-241.
- Craik, E.M. 1980. *The Dorian Aegean*, London.
- Cummer, W.W. και E. Schofield 1984. *Ayia Irini: House A, Keos III*, Mainz on Rhine.

- Demand, N.H. 1990. *Urban Relocation in Archaic and Classical Greece. Flight and consolidation*, Bristol.
- Desborough, V.R.d'A. 1952. *Protogeometric pottery*, Oxford.
- Desborough, V.R.d'A 1964. *The Last Mycenaeans and their successors. An Archaeological Survey c. 1200 – c. 1100 B.C.*, Oxford.
- Desborough, V.R.d'A. 1972. *The Greek Dark Ages*, London.
- Doumas, C. και P. Warren 1979. Thera: A Late Cycladic III Settlement at Monolithos, *AAA*, 232-236.
- Ekschmitt W. 1993. *Die Kykladen. Bronzezeit, Geometrische und Archaische zeit*, Mainz.
- Ervin, M. 1963. A relief pithos from Myconos, *AA* 18, Μελέται, 37-75.
- Fagerstrom, K. 1988. *Greek Iron Age Architecture, Developments through changing times* (Studies in Mediterranean Archaeology 81), Goteborg.
- French, E. 1986. Mycenaean Greece and the Mediterranean World in the LH III, στο M. Marazzi, S. Tusa και L. Vagnetti (επιμ.), *Traffici Micenei nel Mediterraneo, Problemi storici e documentazione archeologica, Atti del convergno di Palermo (11-12 maggio e 3-6 dicembre 1984)*, Taranto, 277-282.
- Gallet de Santerre, H. και J. Tréheux 1947-48. Rapport sur le dépôt Égéen et Géométrique de l' Artémision à Délo, *BCH* 71-72, 148-254.
- Georgiou, H. και N. Faraklas 1993. Ancient habitation patterns in Keos. Locations and Nature of sites on the Northwest part of the Island, *Αριάδνη* 3, 207-266.
- Gounaris, A. 2005. Cult places in the Cyclades during the Protogeometric and Geometric periods: their contribution in the rise of the Cycladic poleis, στο Yeroulanou M. και M. Stamatopoulou (επιμ.), *Architecture and Archaeology in the Cyclades, paper in honour of J.J.Coulton*, BAR 2005: 61, 13-68.
- Graindor, P. 1904. Foulles d' Ios, *BCH* 28, 308-333.
- Hadzidakis, J. 1997. Une tombe Mycénienne dans l'île de Mykonos, *Archéologia* 333, 40-47.

- Hajianastasiou, O. και S. MacGillivray 1988. An Early Bronze Age copper smelting site on the Aegean island of Kythnos; Part two: The archaeological evidence, στο E. Jones (επιμ. και εκδ.), *Aspects of Ancient Mining and Metallurgy: Acta of a British School at Athens Conference at Bangor, At Bangor, 1986*, Bangor, 31-34.
- Hall, J.M. 2007. *A History of the Archaic Greek World, ca. 1200-479 BCE*, Oxford.
- Hiller von Gaertringen, F. 1899-1909. Thera. Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902, τ. I-IV, Berlin.
- Huxley, G.L. 1966. *The Early Ionians*, London.
- Jameson, M. 1990. Private space and the Greek City, στο O. Murry και S. Price (επιμ.), *The Greek City, From Homer to Alexander*, Oxford, 171-195.
- Kontoleon, N. 1970. *Aspects de la Grèce préclassique*, Paris.
- Kourayos, Y. και K. Ntaifa 2012. *Despotiko. The sanctuary of Apollo*, Athens.
- Kourayos, Y., A. Alexandridou, K. Papayanni και E. Draganits (υπό έκδοση). Ritual Dining at the sanctuary of Apollo on Despotiko. The evidence of building Δ, στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The Archaic Sanctuaries of the Cyclades. New research and Modern Approches*, Rennes.
- Kourou, N. 2001. Tenos-Xobourgo: a new defensive site in the Cyclades, στο V. Karageorghis και C.E. Morris (επιμ.), *Defensive settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C., Proceedings of an International Workshop held at Trinity College Dublin, 7th-9th May, 1999*, Nicosia, 171-189.
- Kourou, N. 2011. From the Dark Ages to the rise of the polis in the Cyclades: the case of Tenos, στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The "Dark Ages" revisited. Acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, τ. 1, Volos, 399-414.
- Lambrinoudakis, V. 1988. Veneration of ancestors in Geometric Naxos, στο R. Hägg, N. Marinatos και G. Nordquist (επιμ.), *Early Greek Cult Practice, Proceedings of the fifth international symposium at the Swedish institute at Athens 26-29 June 1986*, Stockholm, 235-246.

- Lambrinoudakis, V. 2001. The emergence of the city-state of naxos in the Aegean, στο M.C. Lentini (επιμ.), *The two naxos Cities: a Fine Link between the Aegean Sea and Sicily*, Palermo, 13-22.
- Lambrinoudakis, V. 2005. A new early Archaic building on Naxos. Some thoughts on the Oikos of the Naxians on Delos, στο Yeroulanou M. και M. Stamatopoulou (επιμ.), *Architecture and Archaeology in the Cyclades, paper in honour of J.J.Coulton*, BAR 2005: 61, 79-86.
- Lambrinoudakis, V. και O. Hajianastasiou 2001. The Town of Naxos at the End of the Late Bronze Age: The Mycenaean Fortification Wall, στο V. Karageorghis και C.E. Morris (επιμ.), *Defensive settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C., Proceedings of an International Workshop held at Trinity College Dublin, 7th-9th May, 1999*, Nicosia, 157-169.
- Lauffer, S. 1989. *Griechenland, Lexikon der historischen Stätten: von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München.
- Leekley D. και R. Noyes 1975. *Archeological Excavations in the Greek Islands*, New Jersey.
- Lemos, I.S. 2002. *The Protogeometric Aegean, The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries B.C.*, Oxford.
- Levi, D. 1925-26. La necropoli geometrica di Kardiani a Tenos, *ASAtene* 8-9, 203-234.
- Leycester, E.M. 1852. Some account of the volcanic group of Milo, Anti-Milo, Kimolo, and Polino, *JRGS* 22, 201-227.
- Mackenzie, D. 1897. Ancient sites in Melos, *BSA* 3, 71-88.
- Mazarakis Ainian, A. 1997. *From rulers' dwellings to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.) (Studies in Mediterranean Archaeology 122)*, Jonsered.
- Mazarakis Ainian, A. 1998. The Kythnos Survey Project: A preliminary report, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και*

Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994, Αθήνα, 363-380 (κείμενο) και 397-435 (εικόνες).

Mazarakis Ainian, A. 2005. Inside the adyton of a Greek temple: Excavations on Kythnos (Cyclades), στο M. Geroulanou και M. Stamatopoulou (επιμ.), *Architecture and Archaeology in the Cyclades, Colloquium in honour of J.J. Coulton, Oxford University, Lincoln College, April 16-17, 2004*, Oxford, 87-103.

Mazarakis Ainian, A. 2012-2013. Sanctuaries of the Cyclades Research of the Last Decade, στο Z. Archibald (επιμ.), *Archaeological Reports for 2012-2013*, 96-102.

Mazarakis Ainian, A. και I. Leventi 2009. The Aegean, στο K.A. Raaflaub και H. van Wees (επιμ.), *A companion to Archaic Greece*, Oxford, 212-238.

Maier, F.G. 1958. Stadtmauern auf Keos, *MDAI* 73, 6-16.

Mountjoy, P.A. 2008. The Cyclades during the Mycenaean Period, στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas και C. Renfrew (επιμ.), *Horizon, Ορίζων. A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, Oxford and Oakville, 467-477.

Morris C. και R. Jones 1998. The Late Bronze Age III town of Ayia Irini and its Aegean relations, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 189-200.

Murray, O. 1993. *Early Greece*, London.

Nevett, L.C. 2005. Introduction, στο B.A. Ault και L.C. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and Households, Chronological, Regional and Social Diversity*, Philadelphia, 1-11.

Owens, E.J. 1991. *The City in the Greek and Roman World*, London and New York.

Papathanassopoulos, G. και D. Schilardi 1981. An Underwater survey of Paros, Greece: 1979, *IJNA* 10, 133-144.

Philaniotou, O. 2004. New evidence for the topography of Naxos in the Geometric Period, στο M.C. Lentini (επιμ.), *Le due città di Naxos, Atti del Seminario di studi, Giardini Naxos 29-31 Ottobre 2000*, Giugno, 87-94.

Plassart, A. 1928. *Les sanctuaires et les cultes du mont Cynthe, Délos XI*, Paris.

- Polignac, F. de 2007. *Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης*, μτφ. Ν. Κυριαζόπουλος, Αθήνα.
- Reger, G. 1997. Islands with One *Polis* versus Islands with Several *Poleis*, στο Μ.Η. Hansen (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community, Symposium August, 29-31, 1996, Acts of Copenhagen Polis Centre vol. 4*, Copenhagen, 450-492.
- Reger, G. 1998. The historical and archaeological background to the disappearance of Koresia and Poiessa on Keos, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 633-642.
- Reger, G. 2001. The Myconian Synoikismos, *ΡΕΑ* 103, 157-181.
- Reger, G. 2004. The Aegean, στο Μ.Η. Hansen and Τ.Η. Nielsen (επιμ.), *An inventory of archaic and classical poleis*, Oxford, 732-793.
- Renfrew, C. 1979. Retrospect and prospect, επιμ. J. Bintliff, στο *Mycenaean geography. Proceedings of the Cambridge colloquium September 1976*, Cambridge, 108-119.
- Renfrew, C. 2007. The development of excavation and the stratigraphy of Phylakopi, στο C. Renfrew (επιμ.), *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-77*, BSA Suppl., τ. 42, 5-12.
- Renfrew, C. 2009. Bronze age Melos, στο C. Renfrew και Μ. Wagstaff (επιμ.), *An Island Polity. The archeology of exploitation in Melos*, Cambridge, 35-44.
- Renfrew, C., C. Scarre, T. Whitelaw και Ν. Brodie 2007. The excavated areas, στο C. Renfrew (επιμ.), *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-77*, BSA Suppl., τ. 42, 19-86.
- Rubensohn, O. 1900. Paros I, *AM* 25, 157-222
- Rubensohn, O. 1901. Paros II, *AM* 26, 157-222.
- Rubensohn, O. 1902. Paros III, *AM* 27, 189-238.

- Schofield, E. 1998. Town planning at Ayia Irini, Kea, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 117-122.
- Schallin, A.-L. 1993. *Islands under influence. The Cyclades in the Late Bronze Age and the nature of the Mycenaean presence (Studies in Mediterranean Archaeology 111)*, Jonsered.
- Schallin, A.-L. 1998. The nature of Mycenaean presence and peer polity interaction in the Late Bronze Age Cyclades, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 175-187.
- Scholes, K. 1956. The Cyclades in the later bronze age: a synopsis, *BSA* 51, 9-40.
- Schilardi, D. 1973. A fortified acropolis on the Oikonomos island of Paros, *AAA* 6, 260-265.
- Schilardi, D. 1975. Paros, Report II: The 1973 Campaign, *JFA* 2, 83-96.
- Schilardi, D.U. 1983. The Decline of the Geometric Settlement of Koukounaries at Paros, στο R. Hägg (επιμ.), *The Greek Renaissance of the Eight Century B.C.: Tradition and Innovation, Proceeding of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June, 1981*, Stockholm, 173-183.
- Schilardi, D. 1984. The LH IIIC period at the Koukounaries acropolis, Paros, στο MacGillivray J.A. και R.L.N. Barber (επιμ.), *The prehistoric Cyclades. Contributions to a workshop on Cycladic chronology*, Edinburgh, 184-206.
- Schilardi, D. 1988. The temple of Athena at Koukounaries. Observations on the cult of Athena on Paros, στο R. Hägg, N. Marinatos και G. Nordquist (επιμ.), *Early Greek Cult Practice, Proceedings of the fifth international symposium at the Swedish institute at Athens 26-29 June 1986*, Stockholm, 41-50.
- Schilardi, D. 1992. Paros and the Cyclades after the fall of the Mycenaean Palaces, στο J.-P. Olivier (επιμ.), *Mykenaïka. Actes du Colloque international sur les textes mycéniens et égéens, organisé par le Centre de l'Antiquité Grecque et Romaine de la Fondation Hellénique des Recherches Scientifiques et l'Ecole française d'Athènes (Athènes, 2-6 octobre 1990)*, *BCH Suppl.*, τ. XXV, 621-639.

- Schilardi, D. 2002a. The emergence of Paros the capital, στο J.M. Luce (επιμ.), *Habitat et urbanisme dans le monde grec de la fin des palais mycéniens à la prise de Milet, Pallas* 58, 229-249.
- Schilardi, D. 2002b. Notes on Paros and the Colonies, Anciale and Pharos on the Dalmatic Coast, στο N. Cambi, S. Čače και B. Kirigin (επιμ.), *Greek influence along the East Adriatic Coast, Proceedings of the International Conference held in Split from September 24th to 26th 1998*, Split, 159-194.
- Schuller, M. 1982a. Der Artemistempel im Delion auf Paros, *AA*, 231-244.
- Schuller, M. 1982b. Der Dorische Tempel des Apollon Pythios auf Paros, *AA*, 245-264.
- Sigalas, Ch.I. 2000. Un sanctuaire d'Aphrodite à Thera, *Kernos* 13, 241-245.
- Snodgrass, A.M. 1971. *The Dark Age of Greece, An archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries B.C.*, Edinburgh.
- Snodgrass, A.M. 1977. *Archaeology and the rise of the Greek polis*, Cambridge.
- Snodgrass, A. 1980. *Archaic Greece, The Age of Experiment*, London, Melbourne, Toronto.
- Snodgrass, A.M. 1986. The historical significance of fortification in archaic Greece, στο P. Leriche και H. Tréziny (επιμ.), *La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du colloque international "la fortification et sa place dans l'histoire politique, culturelle et sociale du monde grec"*, Valbonne, décembre 1982, Paris, 125-132.
- Sparkes, B.A. 2009. Classical and Roman Melos, στο C. Renfrew και M. Wagstaff (επιμ.), *An Island Polity. The archeology of exploitation in Melos*, Cambridge, 45-52.
- Sperling, J.W. 1973. *Thera and Therasia, Ancient Greek Cities* 22, Athens.
- Starr, C.G. 1961. *The origins of Greek Civilization, 1100-650 B.C.*, New York.
- Televantou, Ch.A. 2001. Ayios Andreas on Siphnos: a Late Cycladic III fortified Acropolis, στο V. Karageorghis και C.E. Morris (επιμ.), *Defensive settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C., Proceedings of an International Workshop held at Trinity College Dublin, 7th-9th May, 1999*, Nicosia, 191- 212.

- Thomas, C.G. και C. Conant 1999. *Citadel to City-State, The Transformation of Greece, 1200-700 B.C.E.*, Bloomington.
- Vlachopoulos, A. 1999. Cultural, Social and Political organization in the Cyclades during the Late Helladic III C period, στο *Eliten in der Bronzezeit*, τ. 43, Mainz, 79-86.
- Vlachopoulos, A. 2007. Monolithos. A Mycenaean installation on Thera, *ΑΑΣ* 5, 105-111.
- Vlachopoulos, A. 2008. A Late Mycenaean Journey from Thera to Naxos: Cyclades in the 12th century B.C., στο N. Brodie et al. (επιμ.), *Οριζών/Horizon. A Colloquium on Prehistory Cyclades*, Cambridge, 479-491.
- Vlachopoulos, A. και M. Georgiadis (υπό έκδοση). The Cyclades and the Dodecanese During the Post-Palatial Period: Heterogeneous Developments of a Homogeneous Culture, στο *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age, International Conference, Istanbul, 31 March - 3 April 2011*.
- Vlassopoulos, K. 2007. *Unthinking the Greek Polis, Ancient Greek History beyond Eurocentrism*, Cambridge.
- Waldren, J. 2002. Conception of Mediterranean: Islands of the mind, στο W.H. Waldren και J.A. Ensenyat (επιμ.), *World Islands in Prehistory: International Insular Investigations*, Oxford, 1-6.
- Welter, G. 1954. Von griechischen Inseln: Keos I, *AA* 69, 48-93.
- Whitelaw, T. 1998. Colonisation and competition in the polis of Koressos: The development of settlement in North-west Keos from the Archaic to the Late Roman periods, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 227-258.
- Whitelaw, T.M. και J.L. Davis 1991. The Polis Center of Koressos, στο J.F. Cherry, J.L. Davis και E. Mantzourani (επιμ.), *Landscape Archaeology as long-term history, Northern Keos in the Cycladic Islands from earliest settlement until modern times*, Los Angeles, 265-281.

Winter, F.E. 1971. *Greek fortifications*, London.

Wright, J. 1984. Umpiring the Mycenaean Empire, στο P. Betancourt (επιμ.), *The scope and extent of the Mycenaean Empire*, *TUAS* 9, 58-70.

Zaphiropoulou, F. 1983. La necropoli Geometrica di Tsikalario a Naxos, στο *Magna Grecia VIII*, 5-6.

Ελληνική

Ανδρέου, Η. 1973-74. Καθαρισμός χώρων - Τυχαία ευρήματα: Περίσσα.

Περισυλλογή – Επισήμανση αρχαίων: Θηρασία, Αμοργός, Φολέγανδρος, Σίκινος, *ΑΔ* 29, Χρονικά, 871-875.

Βάλληνας, Α. 1882. *Κυθνιακά ήτοι της νήσου Κύθνου χωρογραφία και ιστορία μετά του βίου των συγχρόνων Κυθνίων εν ω ήθη και έθη και γλώσσα και γένη κλπ.*, Εν Ερμουπόλει Σύρου.

Βάλληνας, Α. 1892. *Ιστορία της νήσου Κύθνου : από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς : σχετιζομένη προς την των ομοταγών νήσων του Αιγαίου*, Εν Αθήναις.

Barber, R.L.N. 1999. Μυκηναίοι στη Φυλακωπή;, στο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία, 315-320.

Βάρλας, Γ. 1998. *Σέριφος, Το άγνωστο νησί ενός μεγάλου ποντοπόρου*, Αθήνα.

Βενιέρη, Γ. 2005. Κέα, στο Α.Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 206-211.

Βλαχόπουλος, Α. 1999. Η Νάξος κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας ενός ακμαίου νησιωτικού κέντρου, στο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία, 303-314.

Βλαχόπουλος, Α. 2002-03. Οι Κυκλάδες κατά τον 12^ο αιώνα π.Χ. και η θέση τους στο Αιγαίο της τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου, στο *Πρακτικά Β' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα, 32 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1995, ΕΕΚΜ*, τ. ΙΗ', Αθήνα, 61-73.

- Βλαχόπουλος, Α. 2003. Ο Υστεροελλαδικός ΙΙΙΓ οικισμός της Γρόττας Νάξου. Στο κέντρο ή στην περιφέρεια του μυκηναϊκού Αιγαίου;, στο Ν. Κυπαρίσσι-Αποστολικά και Ν. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1994*, Αθήνα, 493-512.
- Βλαχόπουλος, Α. 2009. Ακρόλιθος μυκηναϊκός «κούρος» από τη Γρόττα της Νάξου, στο Δ. Δανιηλίδου (επιμ.), *Δώρον, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, Αθήνα, 103-125.
- Βλαχόπουλος, Α. 2012. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο. Η Νάξος και ο Μυκηναϊκός κόσμος της Μετανακτορικής περιόδου*, τ. Β', Αθήνα.
- Bruneau, P. και J. Ducat 2010. *Οδηγός της Δήλου*, μτφ. Ε. Δημητρακοπούλου και Π. Καρβώνης, Αθήνα.
- Burkert, W. 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική εποχή*, μτφ. Ν. Μπεζαντάκος και Α. Αβαγιανού, Αθήνα.
- Γαβαλάς, Ζ.Δ. 1886. *Η νήσος Φολέγανδρος*, εν Αθήναις.
- Γαβαλάς, Ζ.Δ. 1931. *Η νήσος Σίκινος*, εν Αθήναις.
- Γαλάνη, Γ., Λ. Μενδώνη και Χ. Παπαγεωργιάδου 1987. Επιφανειακή έρευνα στην Κέα, *Αρχαιογνωσία* 3, 237-244.
- Γεωργίου, Χ. και Ν. Φαράκλας 1993. Αρχαία κατοίκηση στην Κέα. Το βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς του νησιού, *Αριάδνη* 6, 7-57.
- Γούναρης, Α. 1998. Πολεοδομία και τείχη της αρχαίας πόλεως Κύθνου. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αιτιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 381-396.
- Γούναρης Α.Π. 1999. Έρευνες οικιστικής των Πρωτογεωμετρικών- Γεωμετρικών Κυκλάδων και τα ζητούμενα της κυκλαδικής πρωτοϊστορίας, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα, 96-113.

- Γούναρης, Α.Π. 2002-03. Η απουσία των Κυκλάδων από τον Νηών Κατάλογον. Ερμηνευτική προσέγγιση βάσει του μύθου, στο *Πρακτικά Β΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα, 32 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1995*, ΕΕΚΜ, τ. ΙΗ΄, Αθήνα, 94-142.
- Γούναρης, Α. 2004. Πόλη-Πόλις κατά την Υστερογεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο, στο Α.Φ. Λαγόπουλος (επιμ.), *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, Αθήνα, 167-182.
- Δεσπίνης, Γ. 1979. Ανασκαφή Τήνου, *ΠΑΕ*, 228-235.
- Dickinson, O. 2003. *Αιγαίο, Εποχή του Χαλκού*, μτφ. Θ. Ξένος, Αθήνα.
- Étienne, R., Ν. Κούρου και Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά 2013. *Η Αρχαία Τήνος*, Αθήνα.
- Ευσταθίου, Μ. 1998. Θήρα. Αρχαία Θήρα. Κτίριο Σελλάδας, *ΑΔ* 53, Β3, 805-808
- Ευσταθίου, Μ. 2001a. Η Αρχαία Οία και οι πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή του Καμαριού, στο Ι.Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασιά, Ασπρονήσι, Ηφαιστεια*, Αθήνα, 229-240.
- Ευσταθίου, Μ. 2001b. Το νεκροταφείο της αρχαίας Οίας στη Θήρα : ταφές καύσης, στο Ν.Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του χαλκού και την πρόιμη εποχή του σιδήρου : πρακτικά του συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*, Αθήνα, 301-320.
- Ευσταθίου, Μ. 2005. Θήρα. Ιστορικοί χρόνοι, στο Α.Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 320-325.
- Ευσταθίου, Μ. και Ι. Μπίτης 2006. Το ιερό του Απόλλωνα Καρνείου στην Αρχαία Θήρα, στο Ν.Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, 117-126.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1968. Κυκλάδες: Ανασκαφικαὶ ἔρευναι- Περιοδεῖαι (Κέρος, Σίκινος-Φολέγανδρος, Αναφη, Τήνος, Κύθνος), Τυχαῖα εὐρήματα (Νάξος, Πάρος), *ΑΔ* 23, Χρονικά, 381-383.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1969. Δονούσα, *ΑΔ* 24, Χρονικά, 390-393.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1970. Δονούσα, *ΑΔ* 25, Χρονικά, 426-428.

- Ζαφειροπούλου, Φ. 1971a. Γεωμετρική οχύρωση εις Κυκλάδας, *ΑΑΑ* 4, 210-216.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 1971b. Δονούσα, *ΑΔ* 26, Χρονικά, 465-467.
- Ζαφειροπούλου Φ. 1990. Ο γεωμετρικός οικισμός της Δονούσας, στο *Διαλέξεις 1986-1989, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρής*, Αθήνα, 43-54.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2000. Η πολιτιστική παρουσία της Σίφνου στον κυκλαδικό χώρο κατά την αρχαιότητα, στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναικού Συμποσίου, Σίφνος 23-28 Ιουνίου 1998*, τ. Α' (Αρχαίοι Χρόνοι) Αθήνα, 13-32.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2000b. Το αρχαίο νεκροταφείο της Πάρου στη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή, *ΑΕ*, 283-293.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2001a. Η Θήρα των ιστορικών χρόνων, στο Ι.Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασιά, Ασπρονήσι, Ηφαιστεία*, Αθήνα, 225-227.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2001b. Κυκλάδες. Η Γεωμετρική Νάξος (10^{ος}-8^{ος} αιών. π.Χ.), *Ναζιακά* 40, Αθήνα, 6-15.
- Ζαφειροπούλου, Φ.Ν. 2005a. Δήλος, στο Α.Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 232-236.
- Ζαφειροπούλου, Φ.Ν. 2005b. Πάρος, Αντίπαρος, Σάλιαγκος, στο Α.Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 260-269.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2007a. *Δήλος. Τα μνημεία και το Μουσείο*, Αθήνα.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2007b. Η Πάρος των πρώιμων χρόνων, στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Α.Α. Λαιμού, Λ.Γ. Μενδώνη και Ν. Κούρου (επιμ.), *Αμόμονα έργα : τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, Αθήνα, 109-118.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2009. *Πάρος*, Αθήνα.
- Ζάχος, Κ. 1994. Αρχαιολογικές έρευνες στο Σπήλαιο Ζα Νάξου, επιμ. Ι.Κ. Προμπονάς και Σ.Ε. Ψαρράς, στο *Πρακτικά του Α' πανελληνίου συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα, 100-107.
- Gruben, G. 2000. *Ιερά και ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφ. Δ. Ακτσελή, Αθήνα.
- Καμπίτογλου Α. 1972. Ανασκαφή Ζαγοράς Άνδρου (1971), *ΠΑΕ*, Αθήνα, 251-273.

- Καμπίτογλου, Α. 1981. *Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου, οδηγός των ευρημάτων από την ανασκαφή της γεωμετρικής πόλης στη Ζαγορά*, Αθήνα.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 1992. Τα αρχαία λατομεία μαρμάρου της Νάξου, *ΑΕ* 131, 101-127.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 1994. Σχέσεις Νάξου – Αιγύπτου κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, στο Ι.Κ. Προμπονάς και Σ.Ε. Ψαρράς (επιμ.), *Πρακτικά του Α' πανελληνίου συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα, 331-358.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 2013. Αρχαίο λατομείο μαρμάρου στον Απόλλωνα της Νάξου, στο Ι.Κ. Προμπονάς και Σ.Ε. Ψαρράς (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' πανελληνίου συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Κωμιακή 4-7 Σεπτεμβρίου 2008, Αθήνα, 109-126.
- Κοντολέων, Ν.Μ. 1951. Ανασκαφαί εν Νάξω, *ΠΑΕ*, 214-223.
- Κοντολέων, Ν.Μ. 1961. Μυκηναϊκή Νάξος, *ΕΕΚΜ*, τ. Α', εν Αθήναις, 600-608.
- Κοντολέων, Ν.Μ. 1965. Αρχίλοχος και Πάρος, *ΕΕΚΜ*, τ. Ε', Αθήναις, 53-103.
- Κοσμόπουλος, Μ.Β. 2004. *Η Νάξος και το κρητο-μυκηναϊκό Αιγαίο : στρωματογραφία, κεραμική, οικονομική οργάνωση του Υστεροελλαδικού Ι-ΙΙΒ οικισμού της Γρόττας*, Αθήνα.
- Κουράγιος, Γ. 2004. Δεσποτικό. Η ανακάλυψη ενός νέου ιερού, στο Ν. Σταμπολίδης και Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 437-452.
- Κούρου, Ν. 1994. Η ναξιακή παρουσία στο Αιγαίο και την Μεσόγειο κατά την γεωμετρική εποχή, στο Ι.Κ. Προμπονάς και Σ.Ε. Ψαρράς (επιμ.), *Πρακτικά του Α' πανελληνίου συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα, 263-330.
- Κούρου, Ν. 2000. Τα είδωλα της Σίφνου. Από την Μεγάλη θεά, στην Πότνια Θηρών και την Αρτέμιδα, στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναικού Συμποσίου, Σίφνος 23-28 Ιουνίου 1998*, τ. Α' (Αρχαίοι Χρόνοι) Αθήνα, 351-370.

- Κούρου, Ν. 2001. Εισαγωγή, στο Ο. Φιλανιώτου (επιμ.), *Από τη Νάξο του Αιγαίου στη Νάξο της Σικελίας, Μια οδός επικοινωνίας*, Αθήνα, 8-9.
- Κούρου, Ν. 2002-03. Τήνος-Ξώμουργο: Η οχύρωση, στο *Πρακτικά Β΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα, 32 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1995, ΕΕΚΜ*, τ. ΙΗ΄, Αθήνα, 187-223.
- Κούρου, Ν. 2004a. Η Τήνος κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, στο Σταμπολίδης Ν. και Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 427-436.
- Κούρου, Ν. 2004b. Οι οικισμοί των Σκοτεινών χρόνων, στο Α.Φ. Λαγόπουλος (επιμ.), *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, Αθήνα, 183-204.
- Κούρου, Ν. 2006. Η Νάξος κατά την Γεωμετρική περίοδο, στο *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Νάξος, 55-63.
- Κουτελάκης, Χ. 2012. *Προϊστορικά της νήσου Τήνου*, Αθήνα.
- Κυριακός, Δ.Ν. 1977. *Άνδρος. Τουρισμός- Ιστορία- Αρχαιολογία*, Αθήνα.
- Λαιμού, Ε. 2003., Οι Κυκλάδες στη μετάβαση από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου. Μικρή προσφορά με κάποια ερωτήματα και μερικές σκέψεις, στο Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, Αθήνα, 729-733.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1985. Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ*, 144-161.
- Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. 1992. Έξι χρόνια αρχαιολογικής έρευνας στα Ύρια της Νάξου, *ΑΕ*, Αθήνα, 201-216.
- Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. 2001. Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί της Νάξου, στο *Νάξος. Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα, 7-13.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 2005. Νάξος. Ιστορικοί χρόνοι, στο Α.Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 278-285.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 2006. Η Νάξος κατά τους Ιστορικούς Χρόνους, στο *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Νάξος, 64-77.

- Μαζαράκης Αιλιάν, Α. 1993. Επιφανειακές έρευνες στη νήσο Κύθνο. Το τείχος της αρχαίας Κύθνου, *ΑΕ* 1993, 217-253.
- Μαζαράκης Αιλιάν, Α. 1995. Επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες στην Κύθνο (1990-1995), *ΠΑΕ* 1995, 137-210.
- Μαζαράκης Αιλιάν, Α. 1998. Αρχαία Κύθνος. Ιστοριογραφία και αρχαιολογικές έρευνες, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αιλιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 49-63.
- Μαζαράκης Αιλιάν, Α. 2000. *Όμηρος και αρχαιολογία*, Αθήνα.
- Μαζαράκης Αιλιάν, Α. 2002-03. Επιφανειακές έρευνες στην αρχαία πόλη της Κύθνου, στο *Πρακτικά Β΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα, 32 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1995*, *ΕΕΚΜ*, τ. ΙΗ΄, Αθήνα, 154-186.
- Μαζαράκης Αιλιάν, Α. 2005α. Κύθνος, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 246-249.
- Μαζαράκης Αιλιάν, Α. 2005β. Σέριφος, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 250-251.
- Μαζαράκης Αιλιάν, Α. 2005γ. Σίφνος, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 252-255.
- Μαζαράκης Αιλιάν, Α. και Χ. Μητσοπούλου 2007. Από την επιφανειακή έρευνα στην ανασκαφή: Το ιερό της αρχαίας Κύθνου, στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Έπαθλον. Αρχαιολογικό συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9, Ιουνίου 2002*, Αθήνα, 307-384.
- Μάνθος, Α.Δ. 1979. Ευρήματα επιφανείας από τον Γαλησσά της Σύρου, *ΑΑΑ* 12, 39-46.
- Μαραγκού, Λ. 1988. Τειχισμένοι οικισμοί των Γεωμετρικών χρόνων (9^{ος}- 8^{ος} π.Χ. αιώνας), *ΠΑΑ* 63, τ. Α, 80-94.
- Μαραγκού, Λ. 1994. Νέες μαρτυρίες για την ιστορία της αρχαίας Αμοργού, στο *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος, 5-9 Σεπτεμβρίου 1991*, *ΕΕΚΜ*, τ. ΙΕ΄, Αθήνα, 307-332.

- Μαραγκού, Λ. 2002. *Αμοργός. Η Μινώα, η πόλις, ο λιμνή και η μείζων περιφέρεια*, Αθήναι.
- Μαραγκού, Λ. 2005. Αμοργός, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 290-297.
- Μαρθάρη, Μ. 1982. Ώος, *ΑΔ* 37, Χρονικά, 359.
- Μαρθάρη, Μ. 1988. Ώος, *ΑΔ* 43, Χρονικά, 510-514.
- Μαρθάρη, Μ. 1997. Σύρος: Αρχαία πόλη Γαλησσά, *ΑΔ* 52, Χρονικά, 918-924.
- Μαρθάρη, Μ.Ε. 1999. *Το αρχαιολογικό μουσείο της Ώου: Σύντομη περιήγηση στις αρχαιότητες της Ώου μέσω των εκθεμάτων του Μουσείου, ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα.
- Μαρθάρη, Μ. 2005a. Ώος, Σίκινος, Φολέγανδρος, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 298-303.
- Μαρθάρη, Μ. 2005b. Σύρος, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 226-229.
- Ματθαίου, Α.Π. και Γ.Α. Πίκουλας 1990-91. Αρχαιολογικές σημειώσεις από την Ανάφη, *HOROS* 8-9, 119-130.
- Μενδώνη, Λ.Γ. 1989. Αρχαιολογικές έρευνες στην Κέα: Αρχαία Καρθαία, *Αρχαιογνωσία* 4, 149-187.
- Μενδώνη, Λ.Γ. 1985-90. Συμβολή στην τοπογραφία της ΝΑ Κέας, *ΕΕΚΜ* 13, 311-328.
- Μενδώνη, Λ.Γ. 1998. Αρχαία Κέα. Ιστοριογραφία και αρχαιολογικές έρευνες, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 17-48.
- Μητσοπούλου, Χ. 2010. Το ιερό της Δήμητρας στη Κύθνου και η μίσθωση του ελευσινιακού τεμένους, στο Ι. Λεβέντη και Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005*, Βόλος, 43-90.

- Μουστάκας, Χ. 1957. *Η νήσος Κίμωλος*, Κάιρον.
- Ντούμας, Χ. 2005. Θήρα. Προϊστορικοί χρόνοι, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 312-319.
- Osborne, R. 2000. *Η γέννηση της Ελλάδας, 1200-479 π.Χ.*, μτφ. Τ. Σιέτη, Αθήνα.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Λ. 1996. *Παλαιόπολις Άνδρου. Τα οικοδομικά από την προανασκαφική έρευνα*, Άνδρος.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Λ. 1998. Η αρχαία πόλη της Άνδρου, επιμ. Α. Μπάλκας, στο *Πρακτικά του Συμποσίου: Άνδρος και Χαλκιδική, Άνδρος, 23 Αυγούστου 1997*, *Ανδιακά Χρονικά*, τ. 29, 57-78.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Λ. 2007. *Παλαιόπολη Άνδρου. Είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, Αθήνα.
- Πάντου, Π. 2001-2004. Σέριφος, ΑΔ 56-59, Χρονικά Β6, 131.
- Πάντου, Π. 2014. *Σέριφος, ο Άσπρος Πύργος*, Αθήνα.
- Πάντου Π. και Δ. Δίτσα 2011. Η Κίμωλος των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων, στο Α. Mazarakis-Ainian (επιμ.), *The "Dark Ages" revisited, Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, τ. 1, Volos, 415-433.
- Παπαδοπούλου, Ζ. 2000. Εντοπισμός νέων θέσεων. Σίφνος. Της Μπαρώνας το Φρούδι, ΑΔ 55, Χρονικά, 989-990.
- Παπαδοπούλου, Ζ. 2002. *Σιφνίων Άστρ. Φιλολογικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές μαρτυρίες για την αρχαία πόλη της Σίφνου*, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Ζ. 2009. Νέα στοιχεία για την ακρόπολη του αρχαίου άστεως της Σίφνου, στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 29 Ιουνίου- 2 Ιουλίου 2006, εις μνήμην Νικολάου Βερνίκου-Ευγενίδη*, Αθήνα, 41-56.
- Παπαδοπούλου, Ζ. 2010-13. Παριακά, *HOROS* 22-25, 403-418.
- Παπαδοπούλου, Φ. 1965. Αρχαιότητες και μνημεία Κυκλάδων. Νάξος, ΑΔ, Β3, 505-506.

Παπανικολάου, Α. 1998. Η οικοδομική δραστηριότητα στη Ν. κλιτύ της ακροπόλεως της Καρθαίας κατά τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αιινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 555-582.

Πασχάλης, Δ.Π. 1925. *Η Άνδρος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Αθήναις.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1988. Οι Κυκλάδες κατά την Μυκηναϊκή περίοδο. Υποθέσεις για την απουσία τους από τον Νηών Κατάλογο, *ΑΑΑ* 21, 129-136.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1991-93. Η Μυκηναϊκή παρουσία στις Κυκλάδες, στο *Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος, 5-9 Σεπτεμβρίου 1991, ΕΕΚΜ*, τ. ΙΔ', Αθήνα, 205-215.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1994. Η Νάξος στα προϊστορικά χρόνια, στο Ι.Κ. Προμπονάς και Σ.Ε. Ψαρράς (επιμ.), *Πρακτικά του Α' πανελληνίου συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων», Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1993*, Αθήνα, 125-134.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1994-1995. Η Κίμωλος κατά την Μυκηναϊκή περίοδο, *ΑΔ* 49/50 Μελέτες, 1-11.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 2003. Η ναξιακή παρουσία στο Αιγαίο κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία. Σχέσεις και επαφές, επιδράσεις και επιρροές, στο Ι.Κ. Προμπονάς και Σ.Ε. Ψαρράς (επιμ.), *Πρακτικά του Β' πανελληνίου συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων», Χαλκί 4-7 Σεπτεμβρίου 1997*, Αθήνα, 127-146.

Σαμαρτζίδου-Ορκοπούλου, Σ. 1997. Κίμωλος, *ΑΔ* 52, Χρονικά, 952.

Σβορώνος, Ι.Ν. 1893. Νομισματική και ιστορία της αρχαίας Μυκόνου, *ΒΧΗ* 17, 455-501.

Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. 1997. *Αρχαιολογία των πρώιμων ελληνικών χρόνων*, Αθήνα.

Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. 1998. Οι Κυκλάδες από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους μέχρι το τέλος της Αρχαϊκής εποχής (1050-480 π.Χ.), στο *Κυκλάδες. Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες*, Αθήνα, 173-207.

- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε., Λ.Γ. Μενδώνη και Τ.Μ. Πανάγου 2009. *Καρθαία... έλαχύνωτον στέρνον χθονός...*, Αθήνα.
- Σιγάλας, Χ. 1998. Αρχαία Θήρα, Ιερό Αφροδίτης, *ΑΔ* 53, 808-809
- Σιγάλας, Χ.Ι. και Α.Π. Ματθαίου 2000-2003. Ενεπίγραφα όστρακα από το Ηρώον του Αχιλλέως στην Θήρα, *HOROS* 14-16, 259-268.
- Σκιλάρντι, Δ. 1975. Αρχαιολογικά έρευναι εν Πάρω, *ΠΑΕ*, 197-211.
- Σκιλάρντι, Δ. 1978. Ανασκαφή στην Πάρο, *ΠΑΕ*, 195-210.
- Σκιλάρντι, Δ. 1986. Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ*, 169-205.
- Σκιλάρντι, Δ. 1995. Παρατηρήσεις για την ακρόπολη των Κουκουναριών και την Μυκηναϊκή Πάρο κατά τον 12^ο αι. π.Χ., στο *ΕΕΚΜ*, τ. ΙΒ', 481-506.
- Στέφανος, Κ. 1875. *Επιγραφαί της νήσου Σύρου*, Αθήνα.
- Σφυρόερα, 2013. *Νάξος : συμβολές στην Αρχαιολογία και Ιστορία του νησιού από τη Γεωμετρική έως και την Αυτοκρατορική εποχή*, Αθήνα.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 1993. Άνδρος. Ο γεωμετρικός οικισμός της Υψηλής, *Ανδιακά Χρονικά*, τ. 21, 187-208.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 1996. Άνδρος. *Τα μνημεία και το αρχαιολογικό μουσείο*, Αθήνα.
- Τελεβάντου, Χ. 1997. Ανάφη, *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 954-955.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 1998. Ο αρχαίος οικισμός της Υψηλής στην Άνδρο. Στοιχεία από τις ως τώρα ανασκαφές, στο Α. Μπάλκας (επιμ.), *Πρακτικά του Συμποσίου: Άνδρος και Χαλκιδική, Άνδρος, 23 Αυγούστου 1997*, *Ανδιακά Χρονικά*, τ. 29, 31-55.
- Τελεβάντου Χ. 1999. Άνδρος. Το ιερό της Υψηλής, επιμ. Ν.Σταμπολίδης, στο *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα, 132-139.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 2000. Η ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα, στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 23-28 Ιουνίου 1998*, τ. Α' (Αρχαίοι Χρόνοι) Αθήνα, 115-129.

- Τελεβάντου, Χ.Α. 2001. Υψηλή Άνδρου. Ένας οχυρωμένος οικισμός της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής εποχής, *Άγκυρα, Δελτίο της Καϊρείου Βιβλιοθήκης*, τ. 1, Άνδρος, 217-226.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 2002. *Αρχαιολογικό Μουσείο Παλαιόπολεως. Η αρχαία πόλις της Άνδρου*, Αθήνα.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 2004. Η Άνδρος κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1100-600 π.Χ.), στο Σταμπολίδης Ν. και Α. Γιαννικούρη (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 421-426.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 2005a. Η ακρόπολις του Αγίου Ανδρέα Σίφνου: Οικιστικές φάσεις, στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002*, τ. Α' (Αρχαίοι Χρόνοι), Αθήνα, 61-70.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 2005b. Άνδρος, στο Α.Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 214-219.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 2008a. *Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα*, Αθήνα.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 2008b. *Άνδρος. Η αρχαία πόλη της Υψηλής*, Αθήνα.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 2009. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου. Οι πρόσφατες έρευνες, στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 29 Ιουνίου- 2 Ιουλίου 2006, εις μνήμην Νικολάου Βερνίκου-Ευγενίδη*, Αθήνα, 23-39.
- Τελεβάντου, Χ.Α. 2013. Το έργο της διαμόρφωσης και της ανάδειξης της ακρόπολης Αγίου Ανδρέα Σίφνου. Τα νέα δεδομένα, στο *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-26 Ιουνίου 2010*, Αθήνα, 11-20.
- Τιβέριος, Μ.Α. 1993. Από την οχύρωση της αρχαίας Άνδρου, στο *Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Τα περί Άνδρου, Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991, Ανδριακά Χρονικά*, τ. 21, 209-231.
- Tomlinson, R. 2005. Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης, στο Π.Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο, Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα, 59-77.

Treuil, R., P. Darcque, J.-Cl. Poursat και G. Touchais 1996. *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα.

Τραυλός Ι. και Α. Κόκκου, 1980. *Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα.

Τριάντη, Ι. 2005a. Κίμωλος, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.) *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 304-305.

Τριάντη, Ι. 2005b. Μήλος, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.) *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 306-311.

Φιλανιώτου, Ο. 2005a. Τήνος, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 222-225.

Φιλανιώτου, Ο. 2005b. Νάξος, Ιστορικοί χρόνοι, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 272-277.

Φιλιππάκη, Β. 1973. Η ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα Σίφνου, *ΑΑΑ* 6, 93-103.

Χαραλαμπίδου, Ξ. 2010-12. Κεραμικά ευρήματα από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού στη Νάξο: Παρατηρήσεις σχετικά με το ταφικό περιβάλλον και τη χρήση των ευρημάτων, *Αρχαιογνωσία*, τ. 16, 149-186.

Χατζηαναστασίου, Ο. 1998. Σημειώσεις από την Κύθνο, στο Λ.Γ. Μενδώνη και Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα, 259-274.

Χατζηδάκης, Π.Ι. 2003. *Δήλος*, Αθήνα.

Χωρέμη, Α., Χ. Βλασσοπούλου και Γ. Βενιέρη 2002. *Κέα. Ιστορία και αρχαιότητες*, Αθήνα.

Ψύλλας, Ι.Ν. 1920. *Ιστορία της νήσου Κέας, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Αθήναις.

ΠΗΓΕΣ

Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, VIII 348 a-c.

Αίλιος Αριστείδης., *Τεροί λόγοι*, Εἰς Αἰγαῖον πέλαγος, 17.248.

Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, 1.9.6

Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά*, A 620

Διόδωρος Σικελιώτης, 5.84.1-2

Διονυσίου Περιηγητή, *Οικουμένης Περιήγησις*, 525-526

Ηρακλείδης Ποντικός, *Πολιτεία Κείων*, 1-2 και *Πολιτεία Παρίων*, 1-2 (Κοραῆς, Α. 1805. *Πρόδρομος ελληνικής βιβλιοθήκης*, Εν Παρισίοις, 210-211).

Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 4.147-148, 5.30, 8.48.1-5, 8.46.4 (εκδ. Loeb)

Ησύχιος, *Λεξικόν*, s.v. Εκβατηρία (Schmidt, M. 1867. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, Jenae).

Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.84.2, 5.112.2

Καλλίμαχος, *Εἰς Δήλον*, 2-4

Ομήρου *Οδύσσεια*, ο' 403-411, ζ' 162-165

Ομηρικός Ὑμνος, *Εἰς Απόλλωνα.*, 51-60

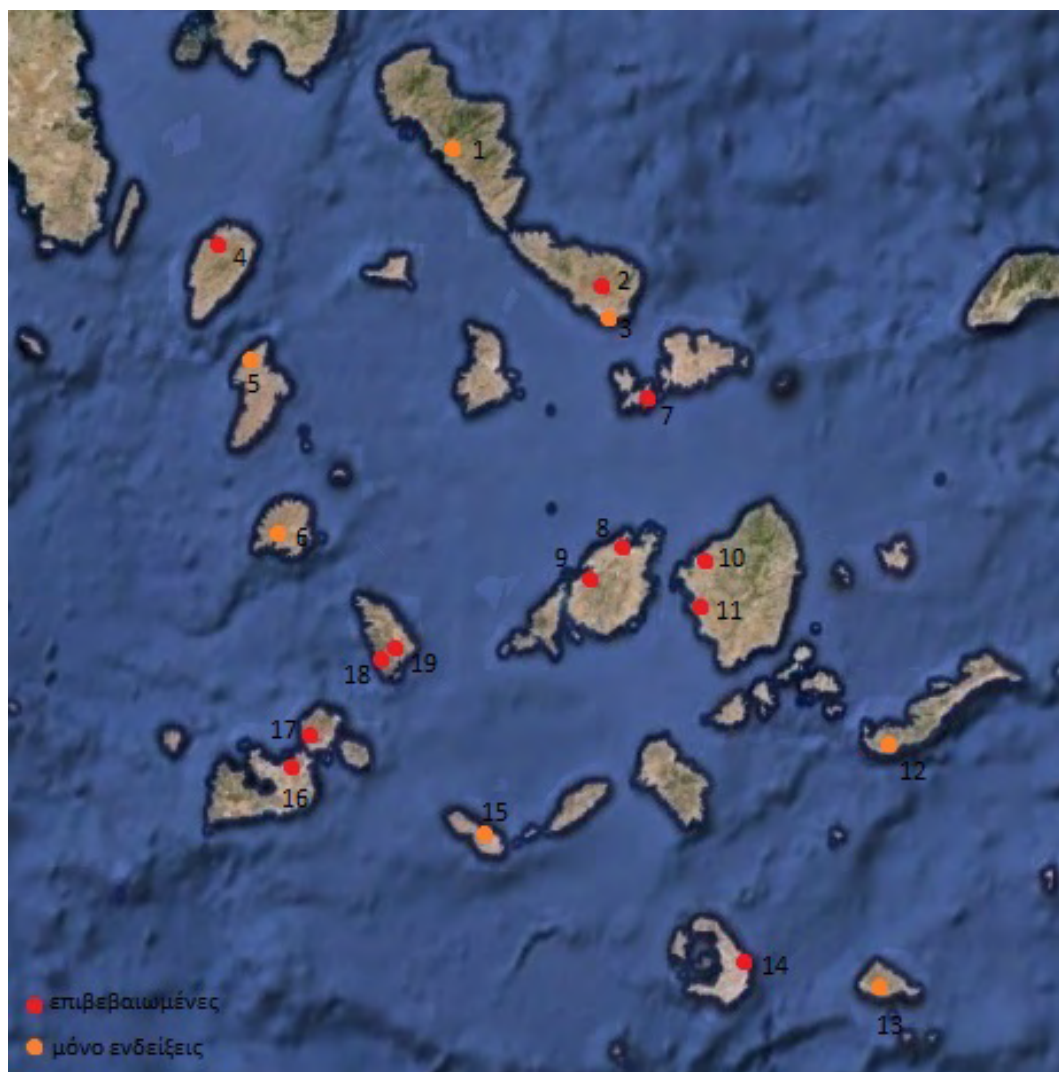
Πίνδαρος, *Παιάνας*, 4.13-14, 7 (fr. 140n)

Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, s.v. Ανάφη, Αμοργός, Άνδρος, Ίος, Κορρησία, Ιουλίς, Καρθαία, Κύθνος, Μήλος, Μύκονος, Πάρος, Σίκτινος, Σίφνος, Απολλωνία, Μινώα, Τήνος, Φολέγανδρος (εκδ. G. Reimeri)

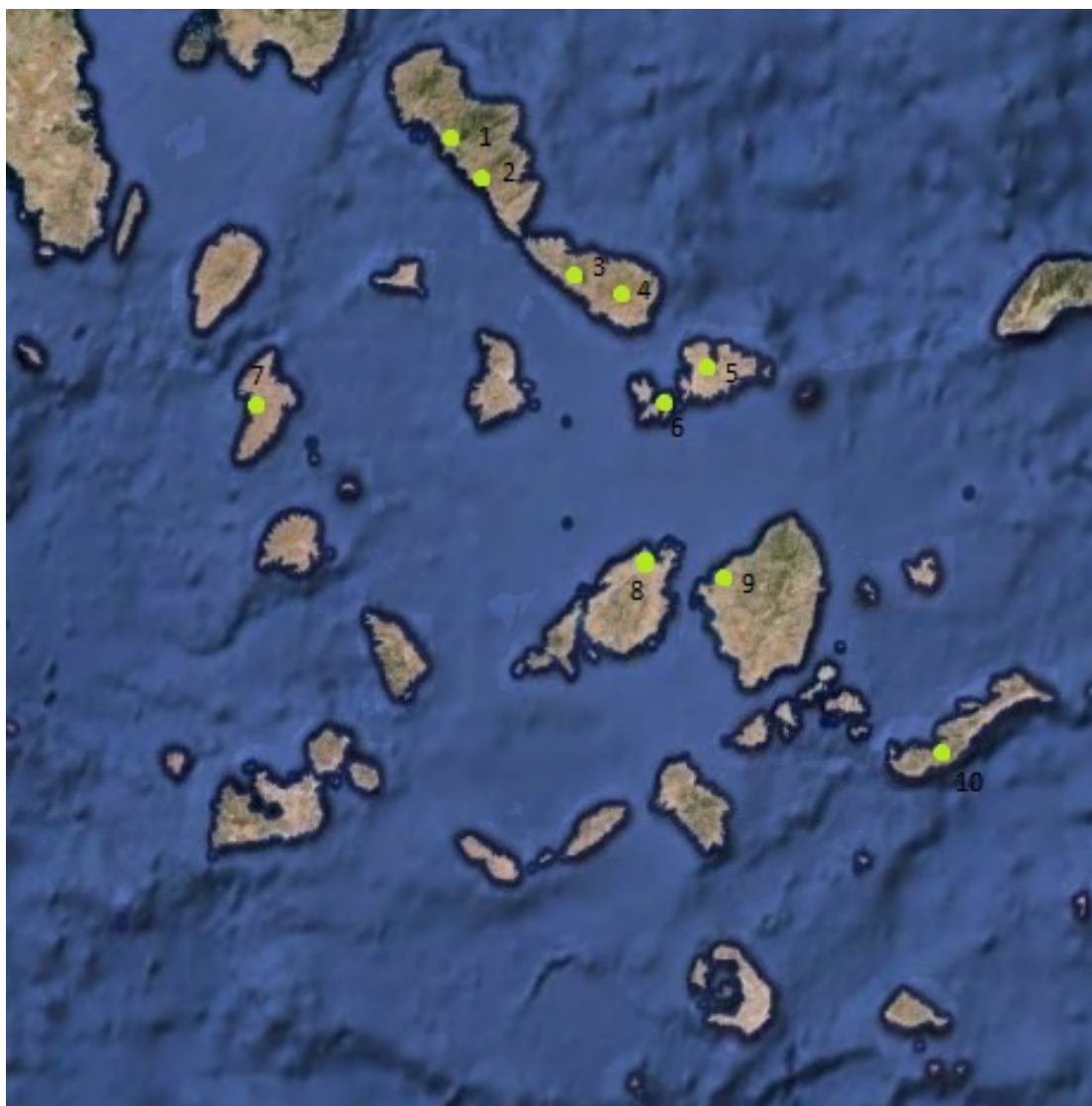
Στράβων, *Γεωγραφικά*, 10.1.10, 10.5.1, 10.5.6 (εκδ. Loeb)

Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 58.5-10

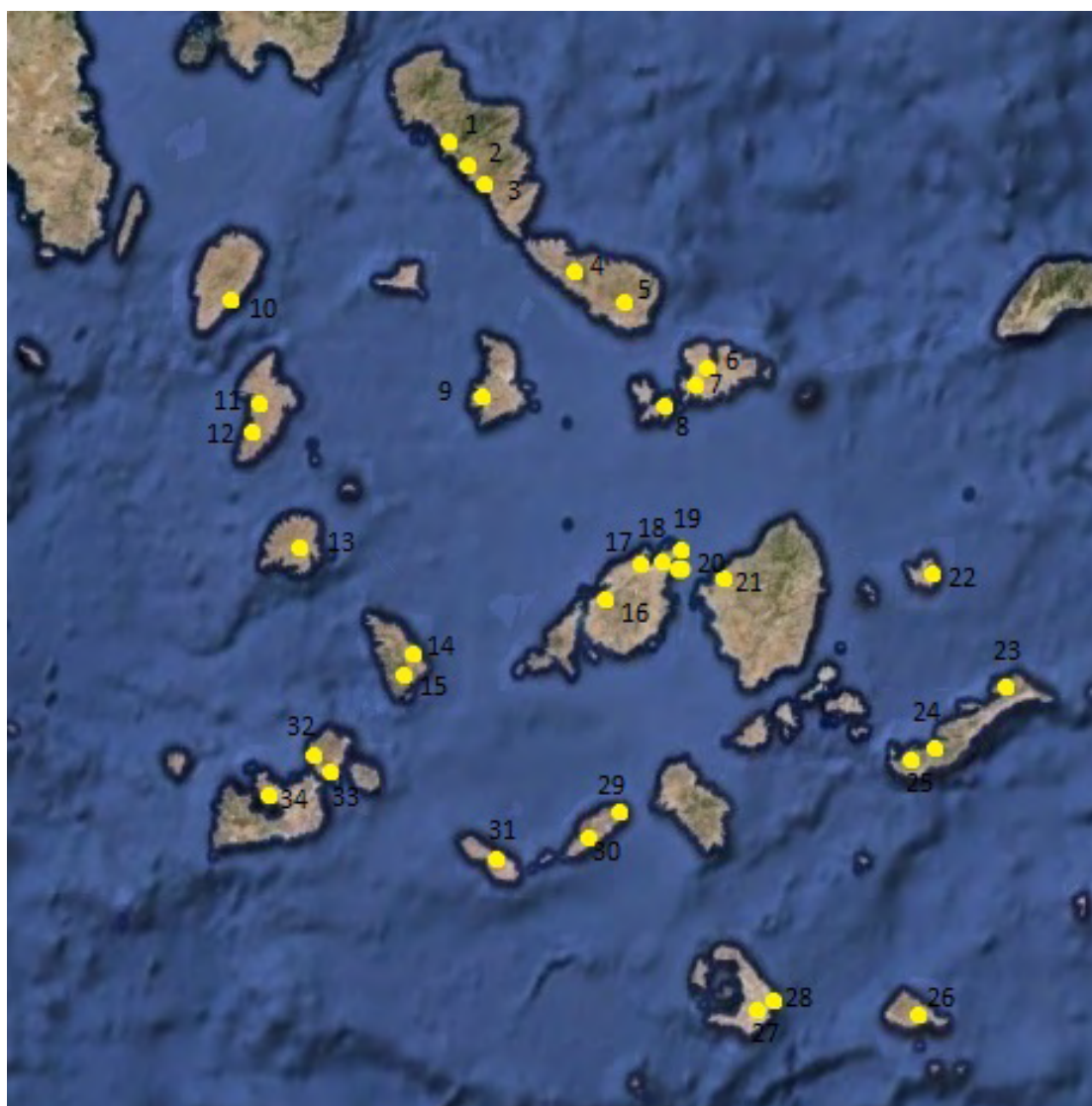
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

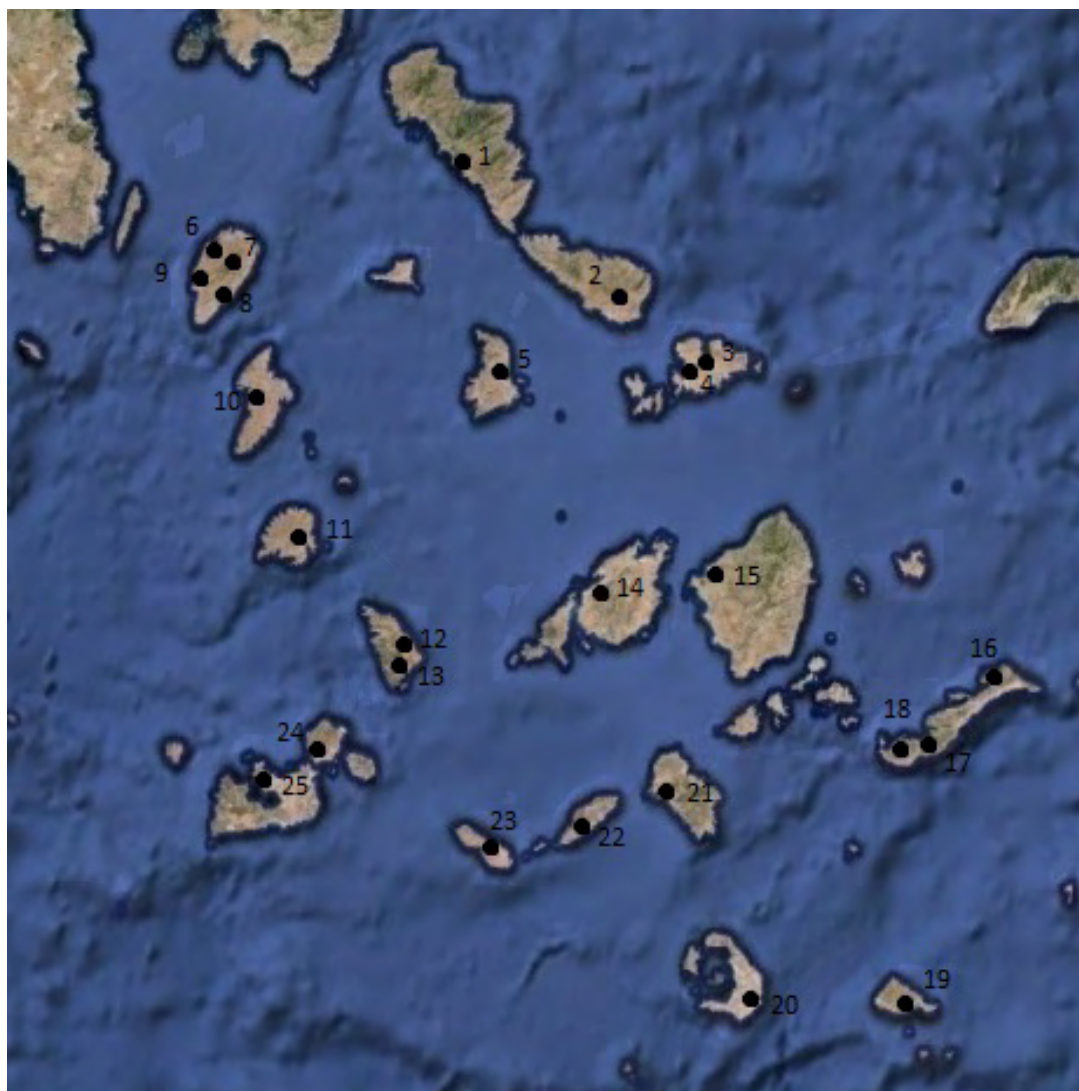
Χάρτης Α. Οι μυκηναϊκές θέσεις των Κυκλάδων: 1) Παλαιόπολη, 2) Ξώμπουργο, 3) Βρώκαστρο, 4) Αγία Ειρήνη, 5) Κάστρο της Ωριάς, 6) Μέγα Χωριό, 7) Δήλος, 8) Κουκουναριές, 9) Παροικιά, 10) Γρόττα, 11) Μικρή Βίγλα, 12) Κάτω Μεριά, 13) Χώρα Ανάφης, 14) Μονόλιθος, 15) Παλιόκαστρο-Χώρα Φολεγάνδρου, 16) Φυλακωπή, 17) Ελληνικά, 18) Της Μπαρώνας το Φρούδι, 19) Άγιος Ανδρέας.

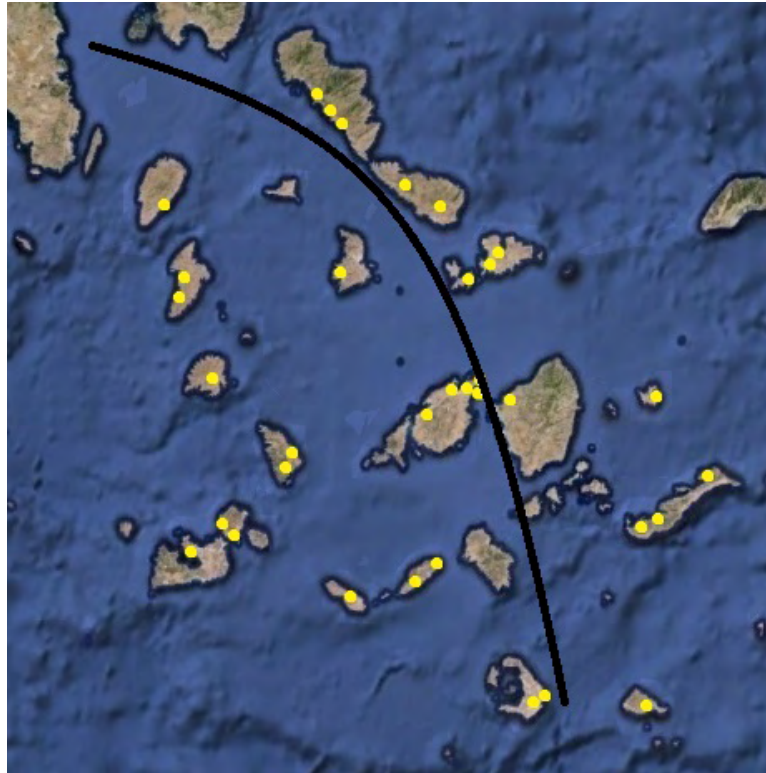
Χάρτης Β. Οι θέσεις με ΠΓ ίχνη κατοίκησης στις Κυκλάδες: 1) Υψηλή, 2) Ζαγορά, 3) Καρδιανή, 4) Ξόμπουργο, 5) Παλαιόκαστρο, 6) Δήλος, 7) Βρυόκαστρο, 8) Κουκουναριές, 9) Χώρα Νάξου, 10) Μινώα.

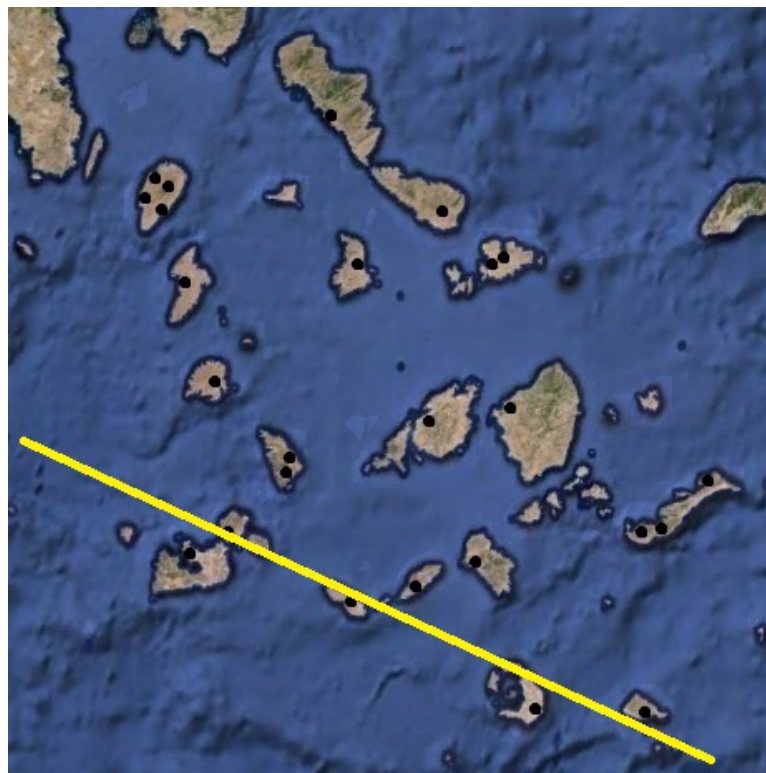
Χάρτης Γ. Οι Γ οικισμοί των Κυκλάδων: 1) Υψηλή, 2) Παλαιόπολη, 3) Ζαγορά, 4) Καρδιανή, 5) Ξώμπουργο, 6) Παλαιόκαστρο, 7) Χώρα Μυκόνου, 8) Δήλος, 9) Γαιησσάς, 10) Καρθαία, 11) Βρυόκαστρο, 12) Κάστελλας, 13) Χώρα Σερίφου, 14) Κάστρο Σίφνου, 15) Άγιος Ανδρέας, 16) Παροικιά, 17) Κουκουναριές, 18) Οικονόμου, 19) Καργαδούρα, 20) Φιλίτζι, 21) Χώρα Νάξου, 22) Βαθύ Λιμενάρι, 23) Αιγιάλη, 24) Μινώα, 25) Αρκεσίνη, 26) Καστέλι, 27) Μέσα Βουνό, 28) Καμάρι, 29) Παλιόκαστρο, 30) Αγία Μαρίνα, 31) Παλιόκαστρο-Χώρα Φολεγάνδρου, 32) Ελληνικά, 33) Καλαμίτσι, 34) Κλήμα-Τρυπητή.

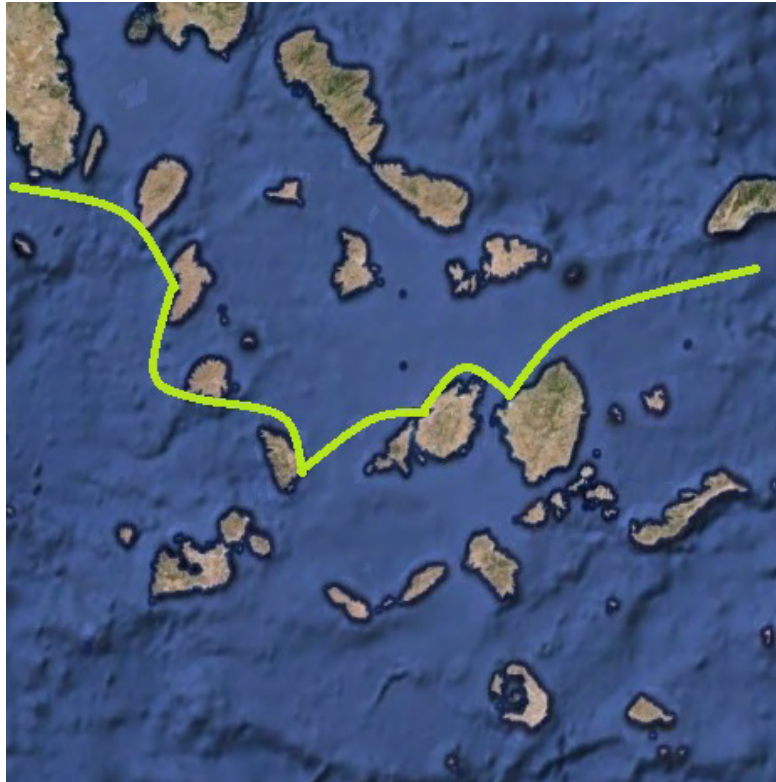
Χάρτης Δ. Οι πόλεις-κράτη των Κυκλάδων: 1) Άνδρος (Παλαιόπολη), 2) Τήνος (Ξώμπουργο), 3) Παλαιόκαστρο Μυκόνου, 4) Χώρα Μυκόνου, 5) Σύρος (Ερμούπολη), 6) Κορησσία, 7) Ιουλίς, 8) Καρθαία, 9) Ποιήεσσα, 10) Κύθνος (Βρυόκαστρο), 11) Σέριφος (Χώρα), 12) Σίφνος (Κάστρο), 13) Μινώα? (Άγιος Ανδρέας), 14) Νάξος (Χώρα), 15) Πάρος (Παροικιά), 16) Αιγιάλη, 17) Μινώα, 18) Αρκεσίνη, 19) Ανάφη (Καστέλλι), 20) Θήρα (Μέσα Βουνό), 21) Ίος (Χώρα), 22) Σίκινος (Αγία Μαρίνα), 23) Φολέγανδρος (Παλιόκαστρο-Χώρα), 24) Κίμωλος (Ελληνικά), 25) Μήλος (Κλήμα-Τρυπητή).

Χάρτης Ε. Θαλάσσιος δρόμος κατά τη Γεωμετρική περίοδο

Χάρτης ΣΤ. Θαλάσσιος δρόμος που διασχίζει όλες τις δωρικές Κυκλάδες

Χάρτης Ζ. Θαλάσσιος δρόμος. Δυτικές Κυκλάδες-Πάρος-Νάξος.

Εικόνα 1. Γενική άποψη Αιγιάλης

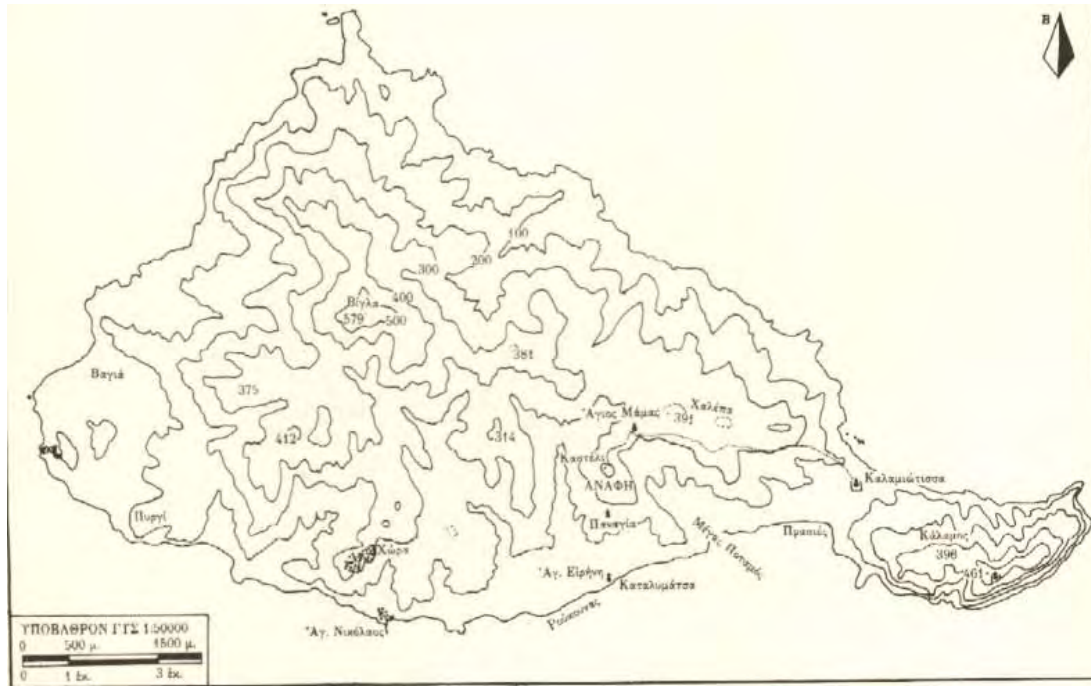
Εικόνα 2. Τοπογραφικό σχέδιο Αρκεσίνης

Εικόνα 3. Τοπογραφικό της Κάτω Πόλης της Μινώας

Εικόνα 4. Αναπαράσταση της πύλης της Μινώας

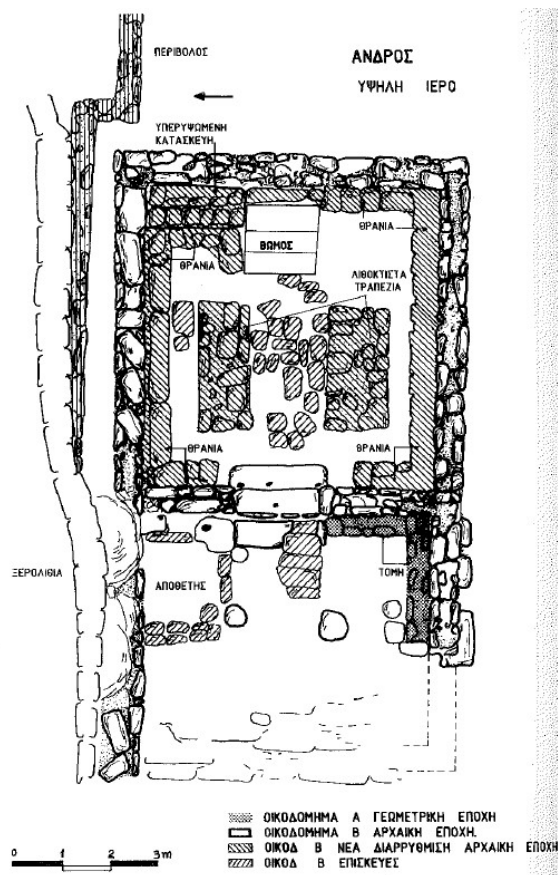
Εικόνα 5. Χάρτης Ανάφης με τις αρχαίες θέσεις

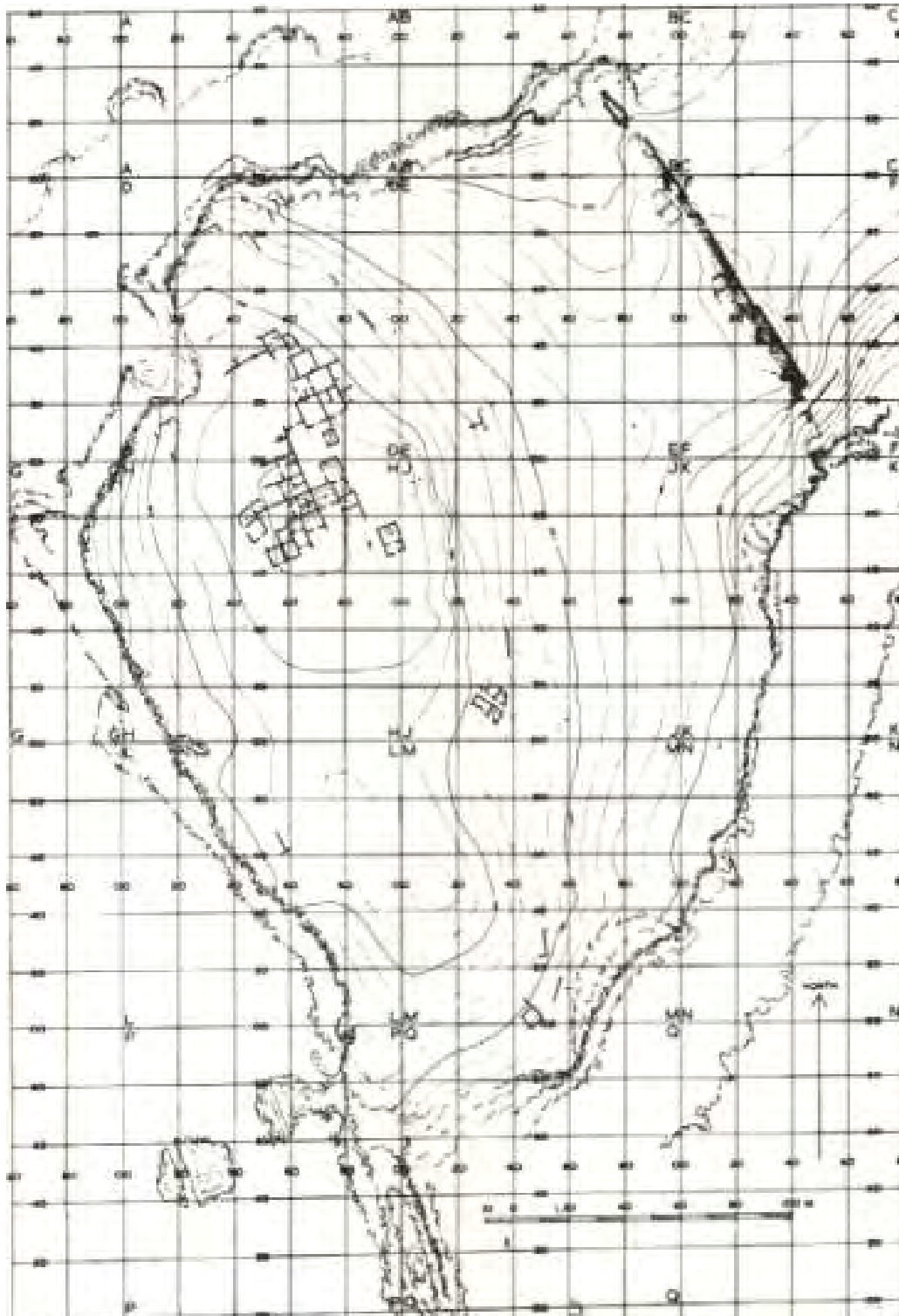
Εικόνα 6. Τοπογραφικό σχέδιο Υψηλής

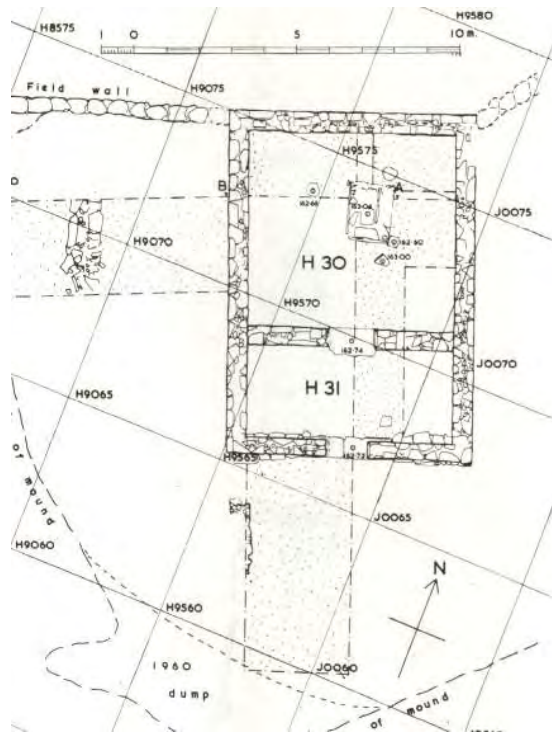
Εικόνα 7. Αεροφωτογραφία του Δ τμήματος της Υψηλής

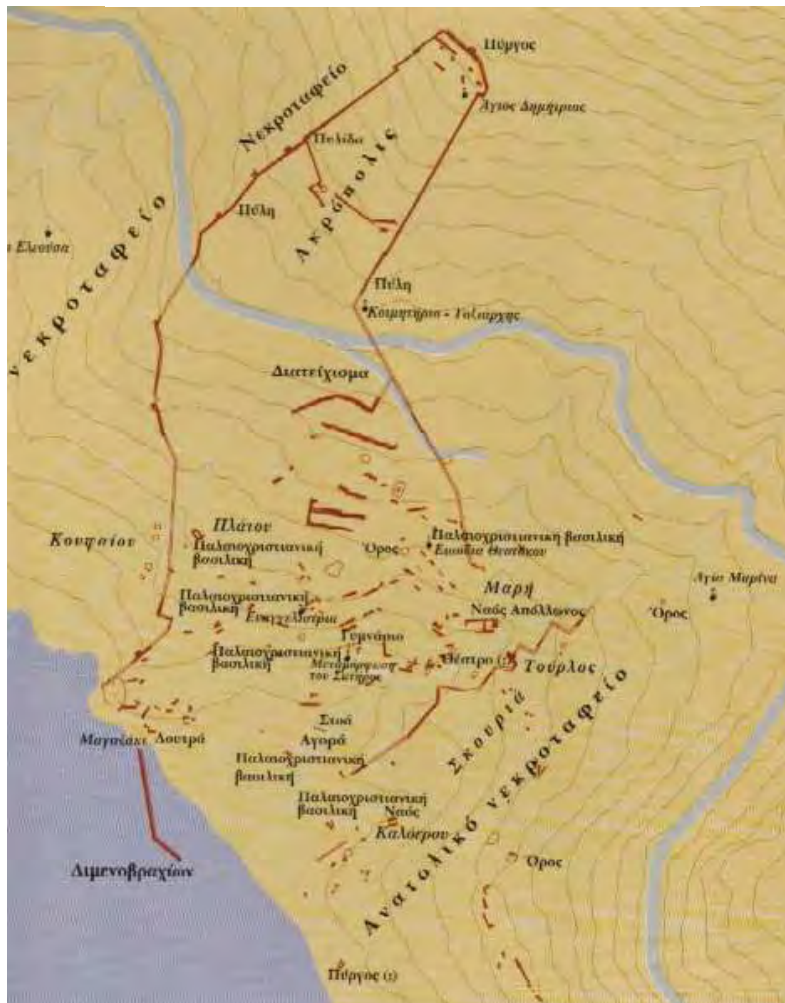
Εικόνα 8. Κάτοψη του ναού της Υψηλής

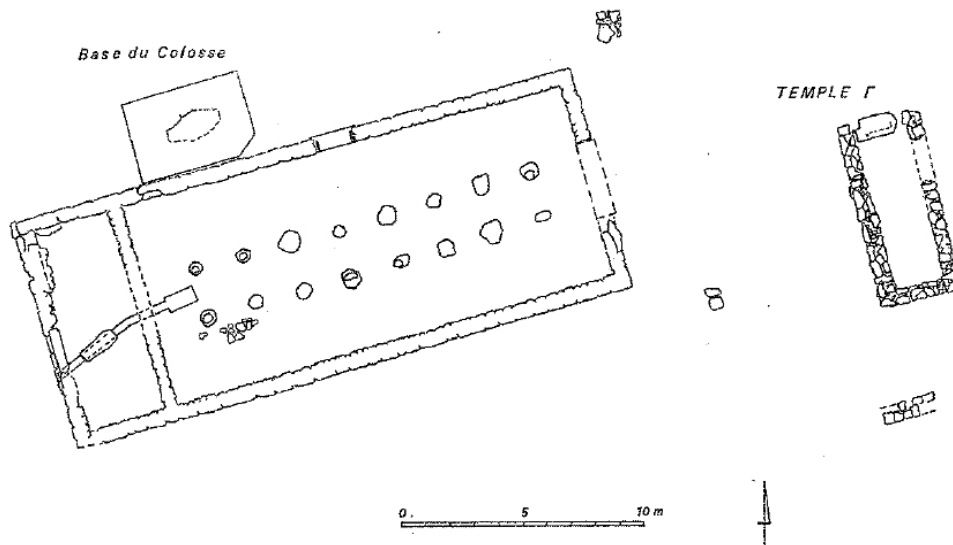
Εικόνα 9. Τοπογραφικό σχέδιο Ζαγοράς

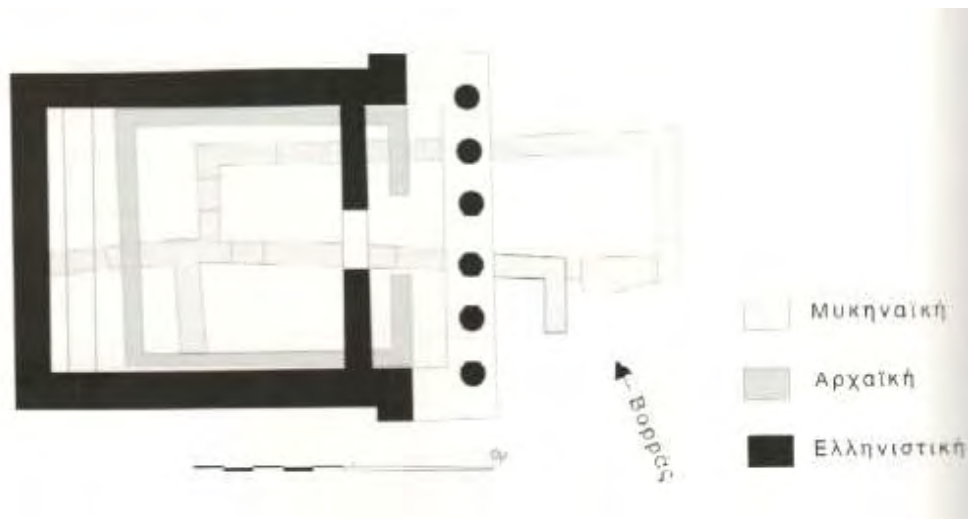
Εικόνα 10. Κάτοψη του ναού της Ζαγοράς

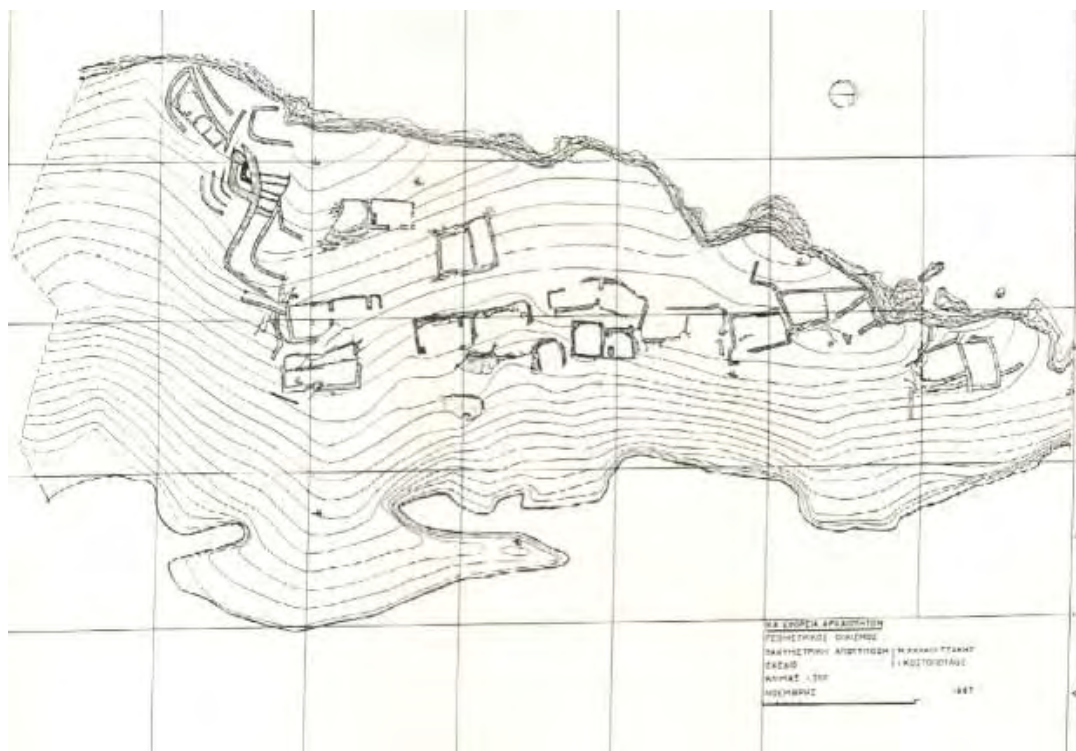
Εικόνα 11. Τοπογραφικό σχέδιο Παλαιόπολης

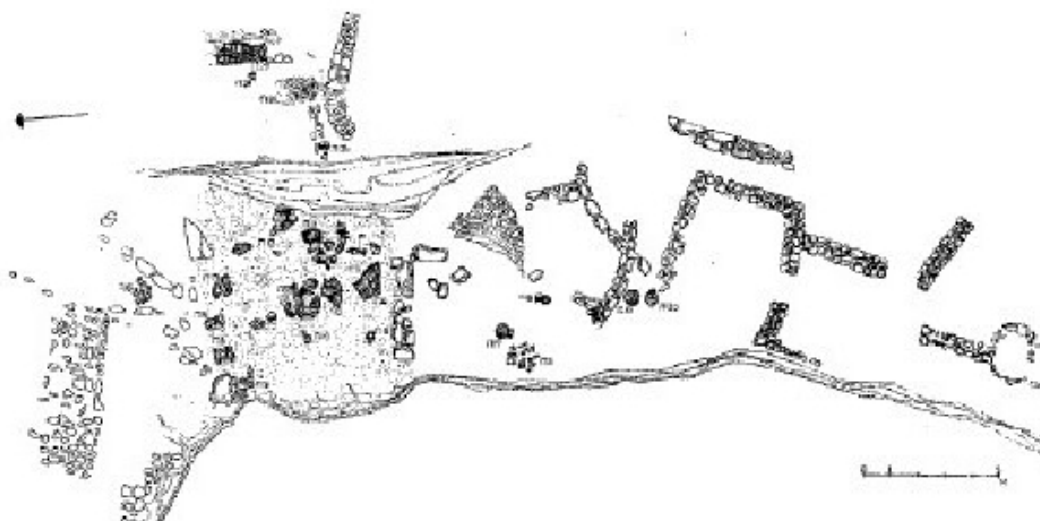
Εικόνα 12. Ιερό του Απολλωνα στη Δήλο. «Ναός» Γ

Εικόνα 13. Ο ναός της Αρτέμιδος στη Δήλο

Εικόνα 14. Τοπογραφικό σχέδιο Βαθιού Λιμεναρίου

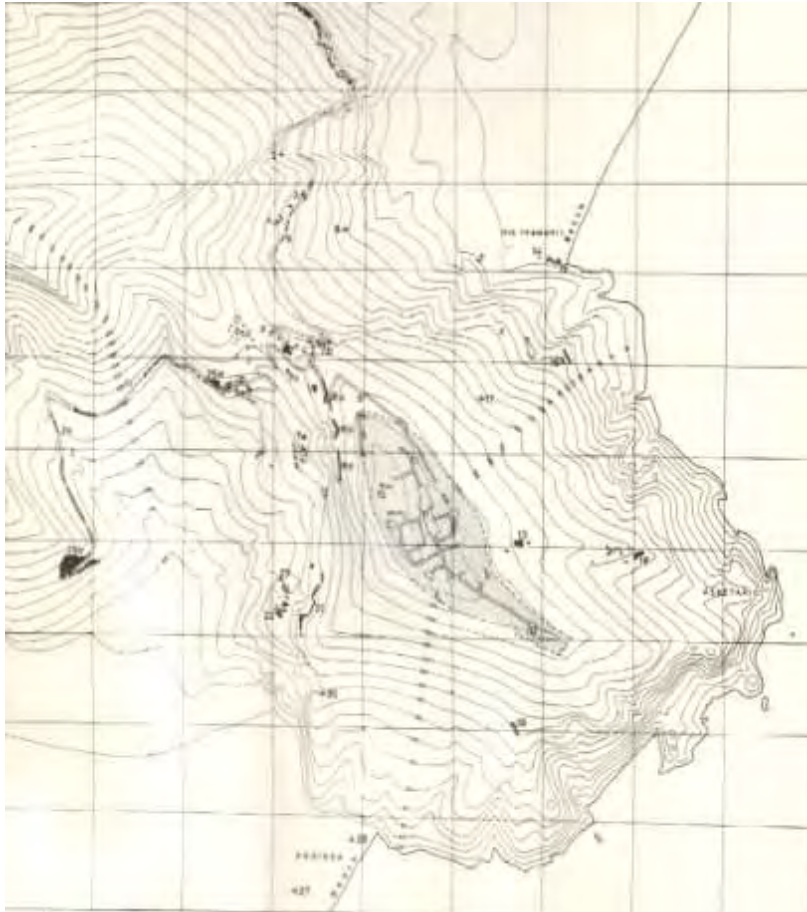
Εικόνα 15. Βαθύ Λιμενάρι. Κάτοψη τομέα Α με πυρές.

Εικόνα 16. Άποψη Βαθιού Λιμεναρίου

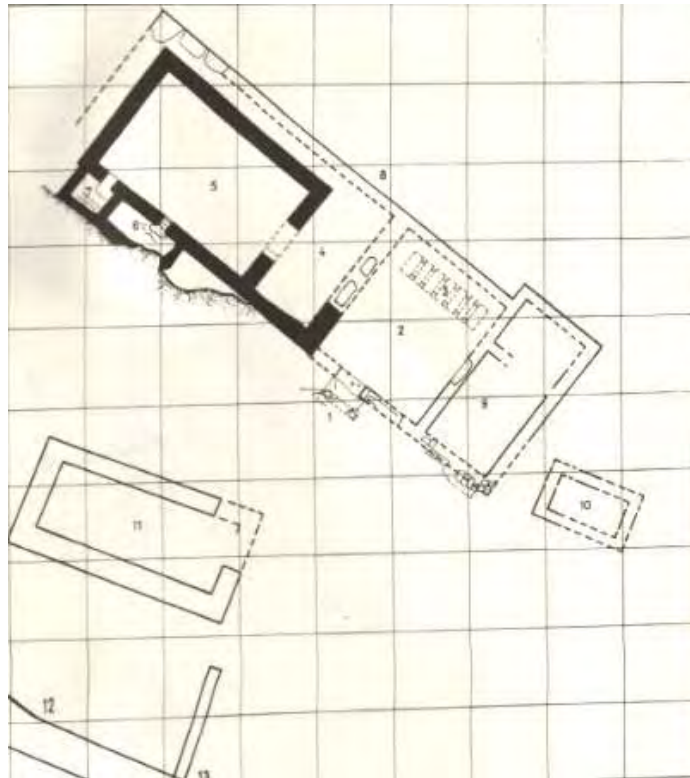
Εικόνα 17. Άποψη Μονόλιθου

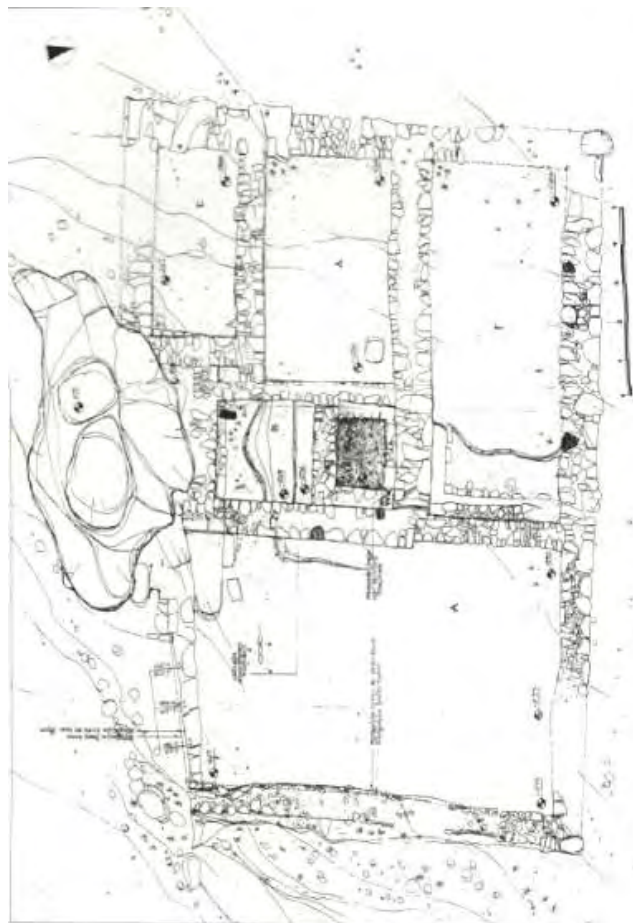
Εικόνα 18. Τοπογραφικό σχέδιο Μέσα Βουνού

Εικόνα 19. Τοπογραφικό διάγραμμα του Ν τμήματος του Καμαρίου

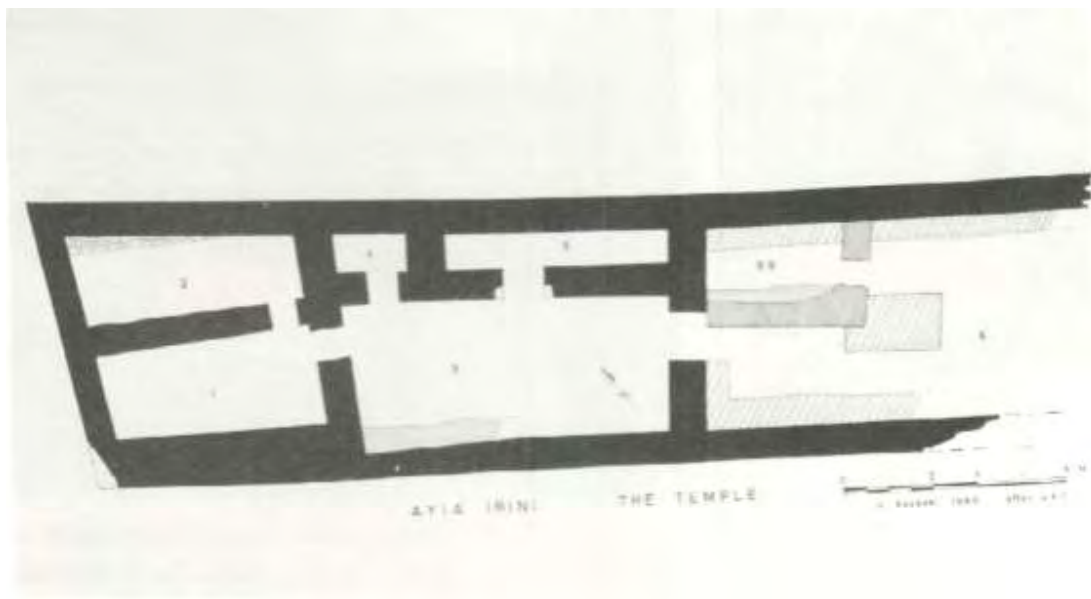
Εικόνα 20. Θήρα. Ιερό Καρνείου Απόλλωνα

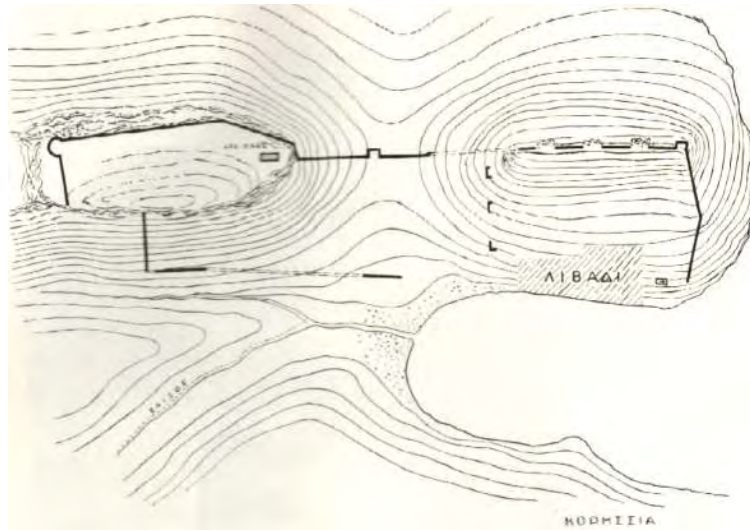
Εικόνα 21. Θήρα. Κτήριο Σελλάδας. Ιερό Αφροδίτης

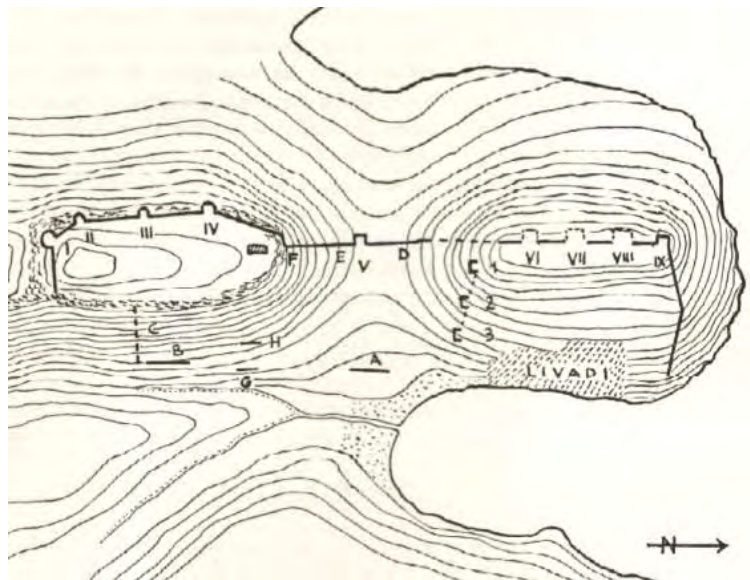
Εικόνα 22. Τοπογραφικό σχέδιο Αγίας Ειρήνης

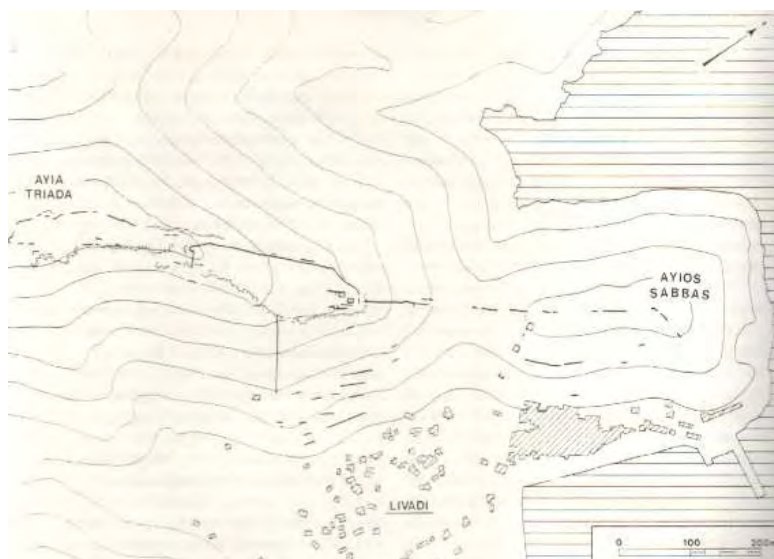
Εικόνα 23. Κάτοψη ιερού Αγίας Ειρήνης

Εικόνα 24. Σχέδιο Κορησσίας από Welter

Εικόνα 25. Σχέδιο Κορησσίας από Maier

Εικόνα 26. Σκαρίφημα των αρχαίων καταλοίπων της Κορησσίας

Εικόνα 27. Οι κατασκευές στο Β τμήμα της ακρόπολης της Κορνησίας

Εικόνα 28. Τοπογραφικό σκαρίφημα της Κορνησίας

Εικόνα 29. Τοπογραφικό σχέδιο Ν κλιτύος της ακρόπολης της Καρθαίας

Εικόνα 30. Ελεύθερη απόδοση της γεωμετρικής Καρθαίας

Εικόνα 31. Τοπογραφικό σχέδιο Ποιήσσας

Εικόνα 32. Όρκος Ελληνικών Κιμώλου

Εικόνα 33. Καλαμίτσι Κιμώλου

Εικόνα 34. Παλιόκαστρο Κιμώλου

Εικόνα 35. Το Κάστρο της Ωριάς

Εικόνα 36. Τοπογραφικό διάγραμμα του Βρουκάστρου

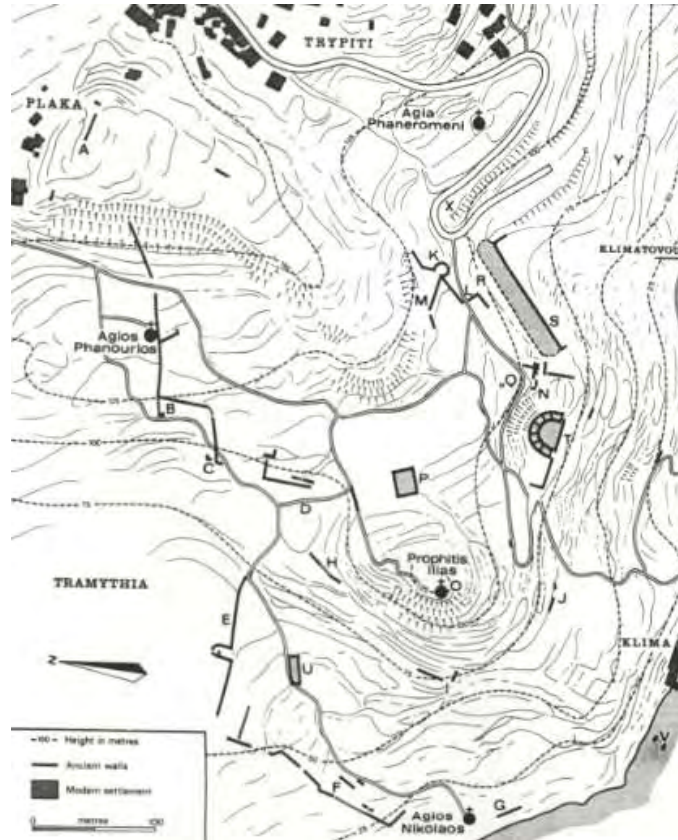
Εικόνα 37. Βρυόκαστρο. Κάτοψη ιερού Απόλλωνα και Αρτέμιδος

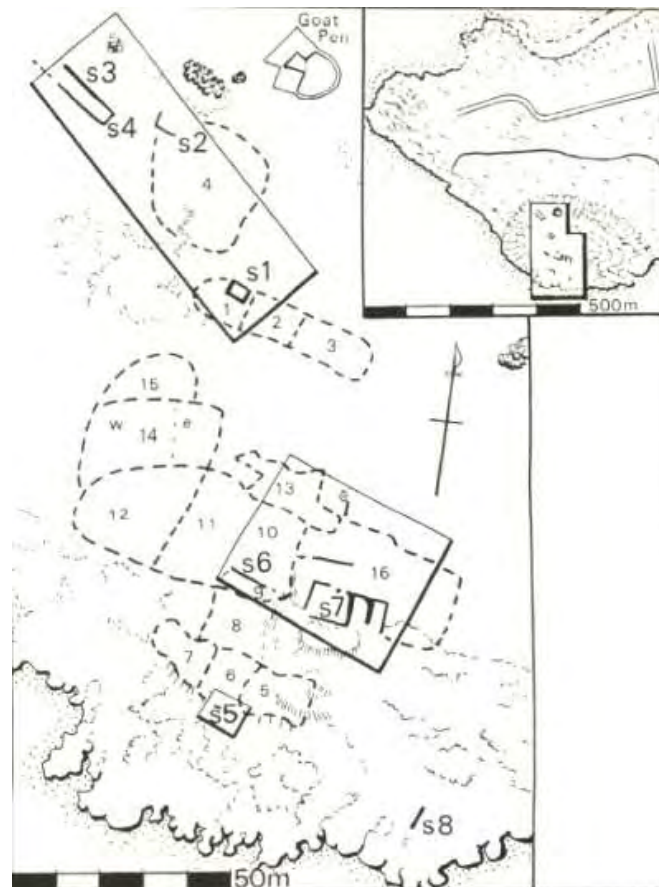
Εικόνα 38. Κάστελλας Κύθνου

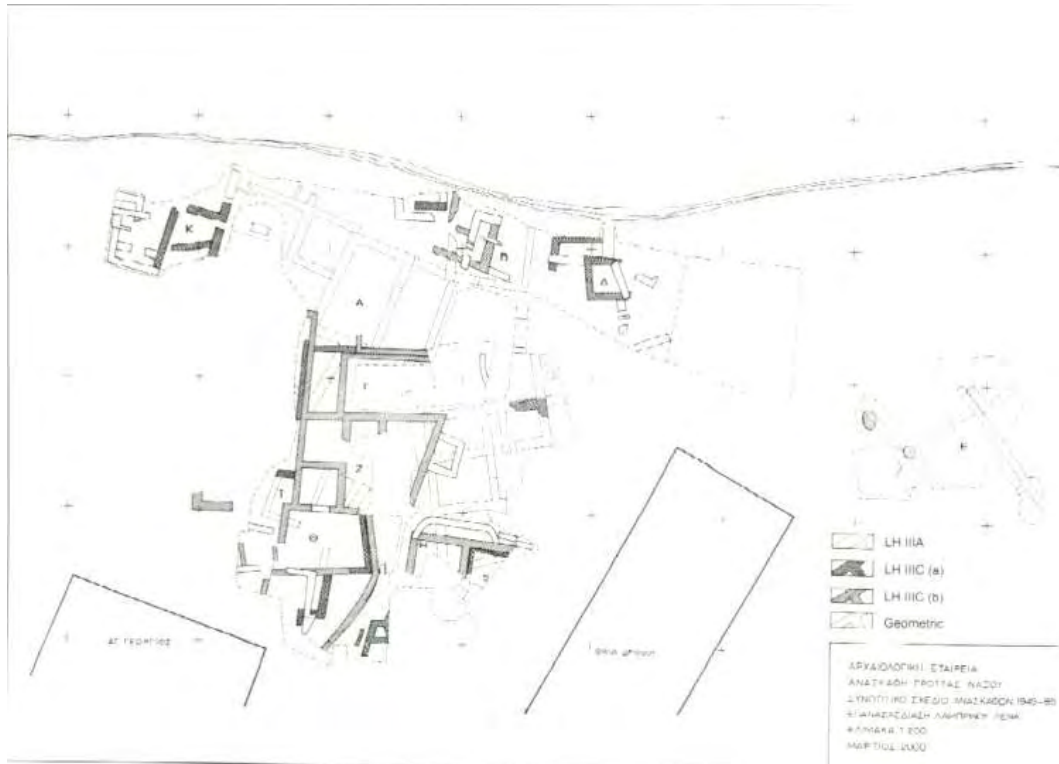
Εικόνα 39. Τοπογραφικό σχέδιο της Φυλακωπής

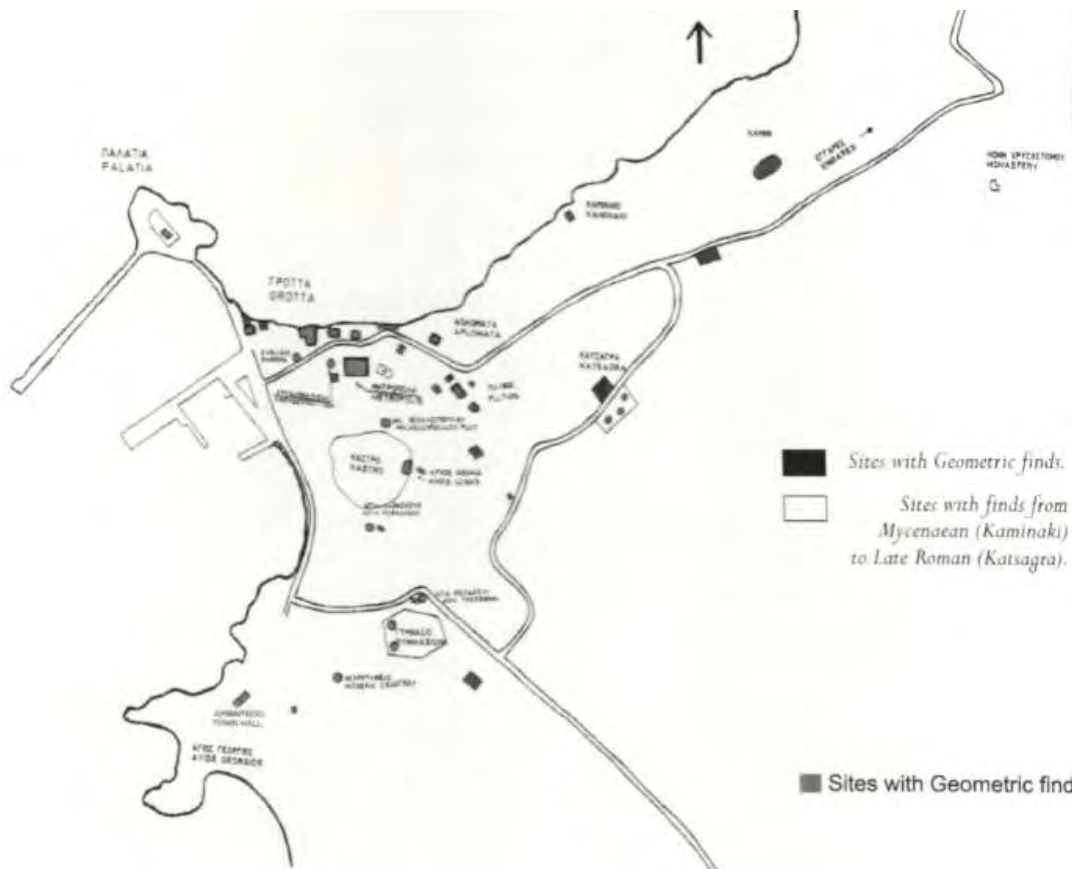
Εικόνα 40. Τοπογραφικό διαγράμμα αρχαίας Μήλου

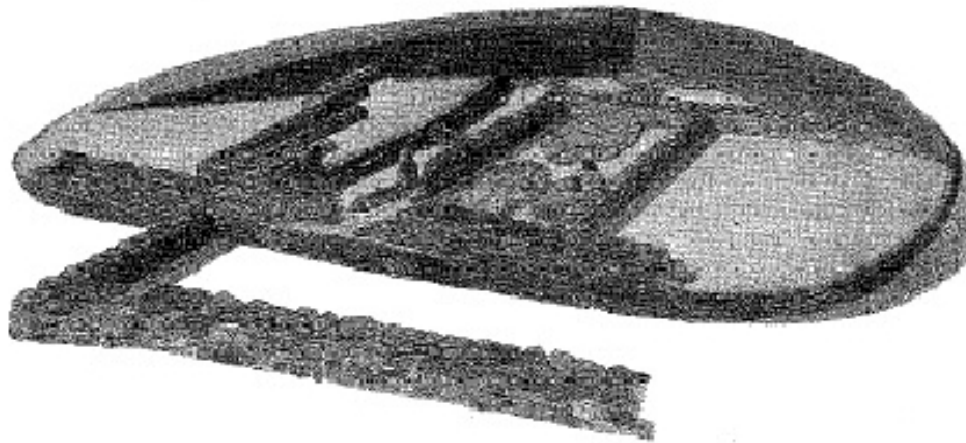
Εικόνα 41. Σχέδιο Μικρής Βίγλας με κατασκευές

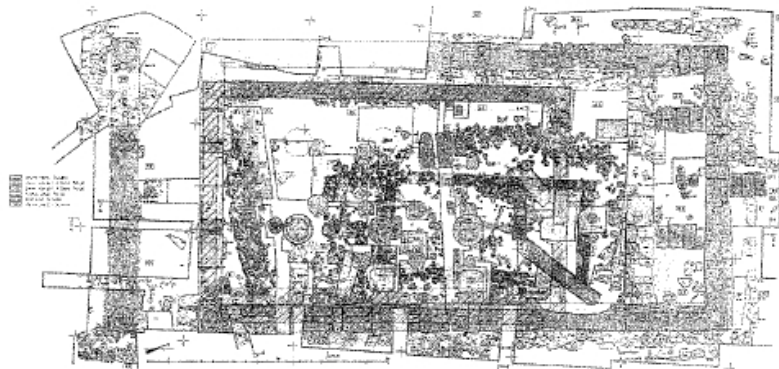
Εικόνα 42. Ο μυκηναϊκός οικισμός της Γρόττας

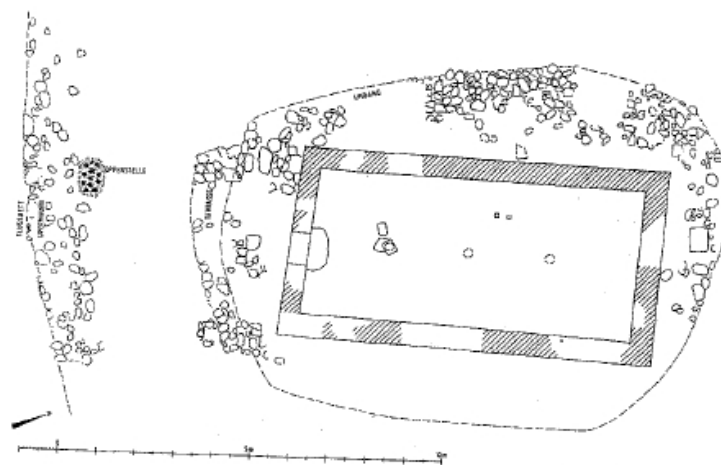
Εικόνα 43. Τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης της Νάξου

Εικόνα 44) Τομή του τύμβου στη Πλατεία Μητροπόλεως

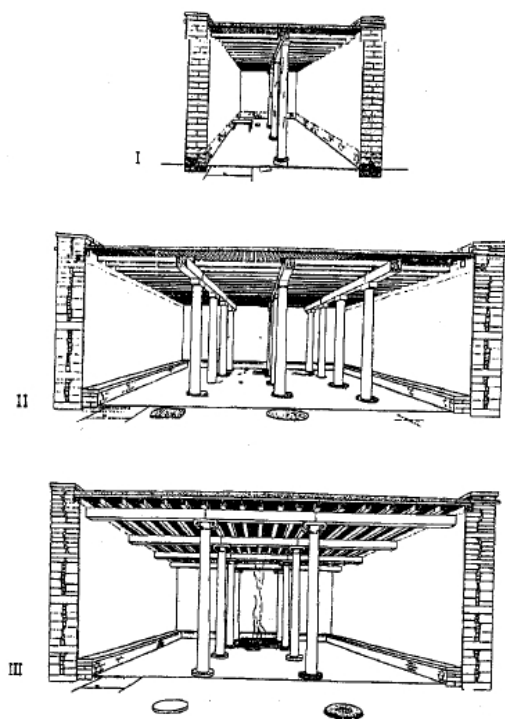

Temples I, II, III, IV

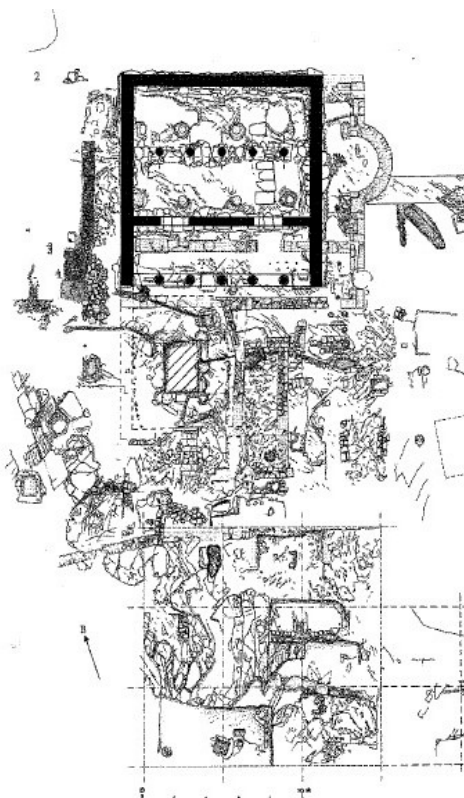

Temple I

Εικόνα 45) Το ιερό στα Ύγρια: (πάνω) όλες οι φάσεις, (κάτω) ο πρώτος ναός

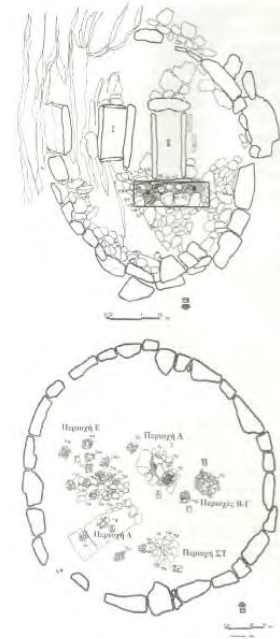
Εικόνα 46. Το ιερό στα Ύγρια

Εικόνα 47. Το ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί

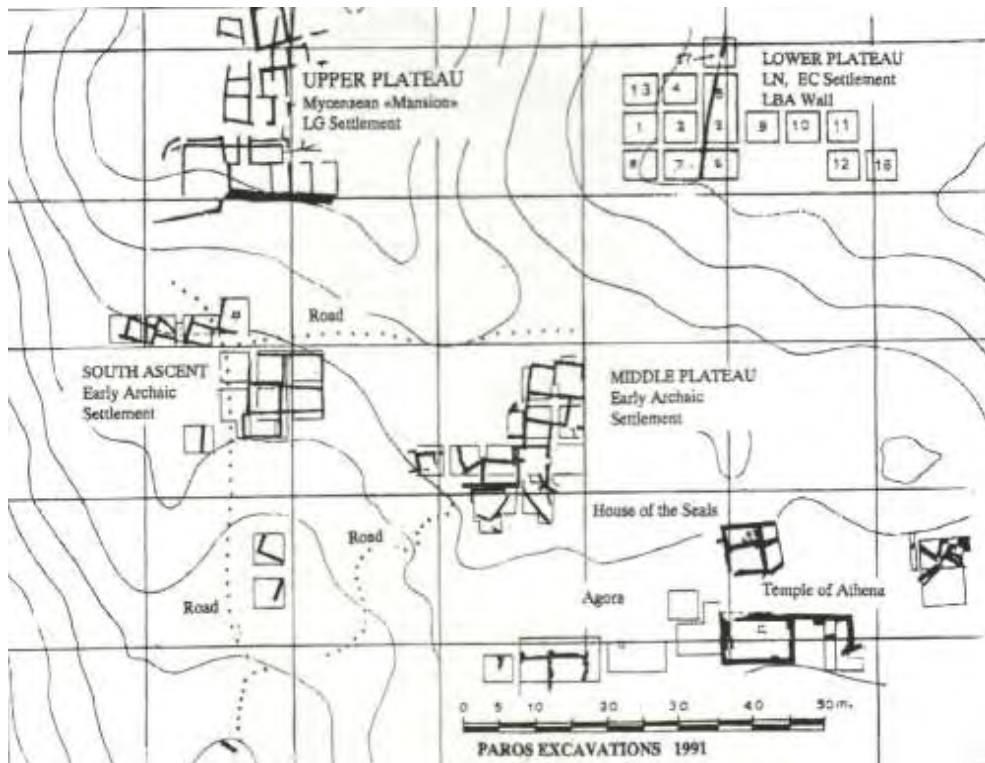
Εικόνα 48. Σχέδιο της νεκρόπολης του Τσικαλαριού

Εικόνα 49. Τσικαλαριό. Ταφικά σύνολο

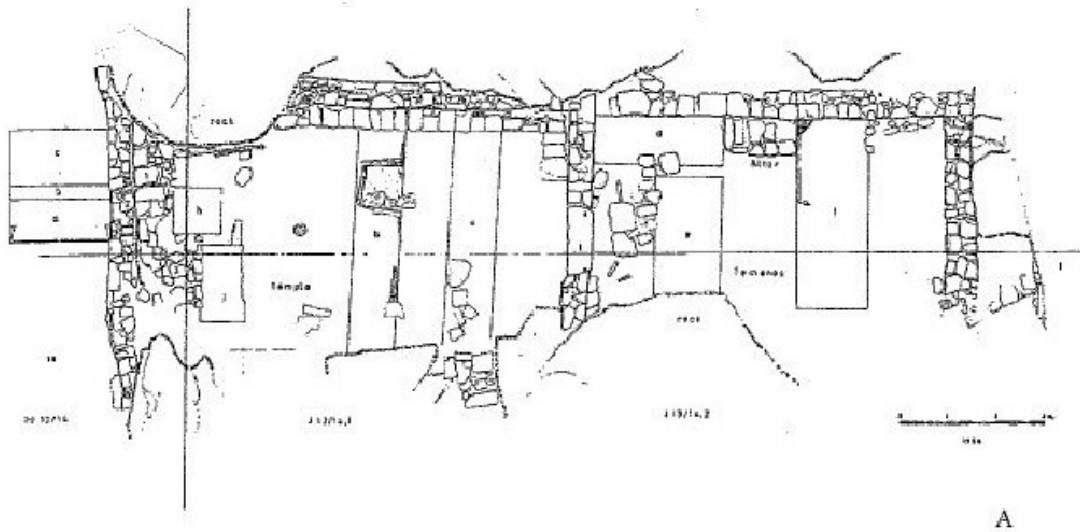
Εικόνα 50. Τοπογραφικό σχέδιο του ιερού στις Μέλανες

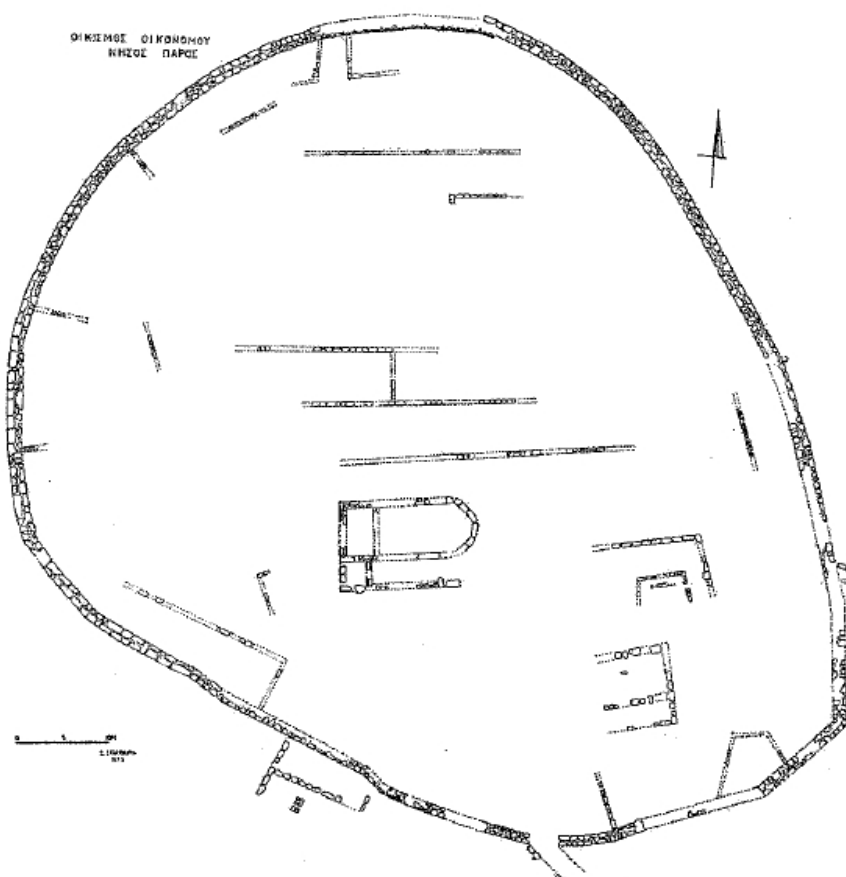
Εικόνα 51. Τοπογραφικό διάγραμμα Κουκουναριών

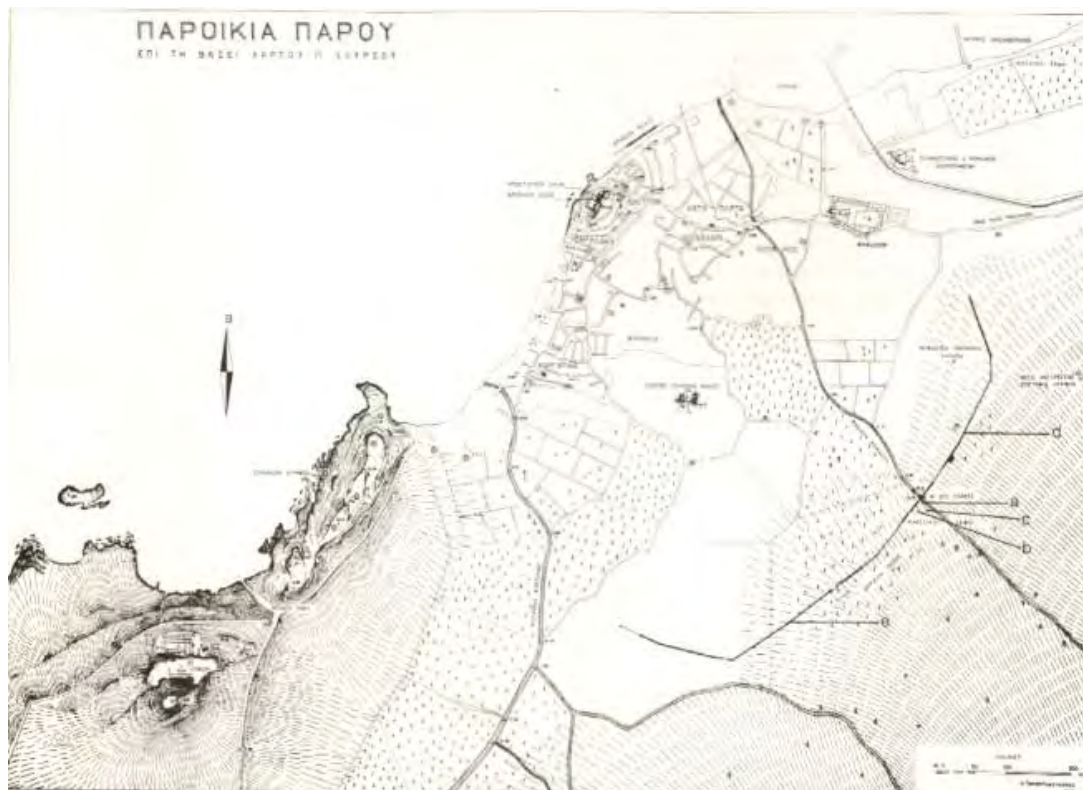
Εικόνα 52. Ακρόπολη Κουκουναριών

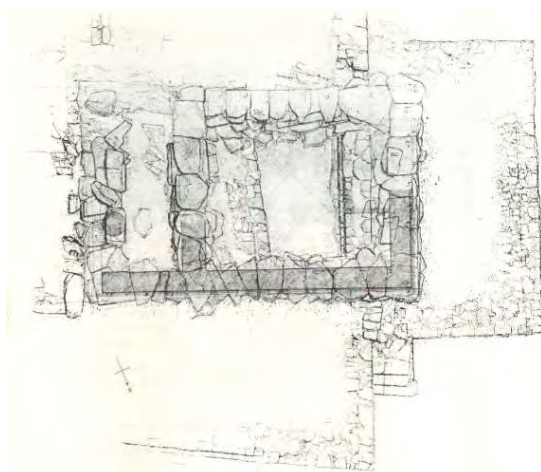
Εικόνα 53. Το ιερό της Αθηνάς στι Κουκουναριές

Εικόνα 54. Πάρος. Νησίδα Οικονόμου

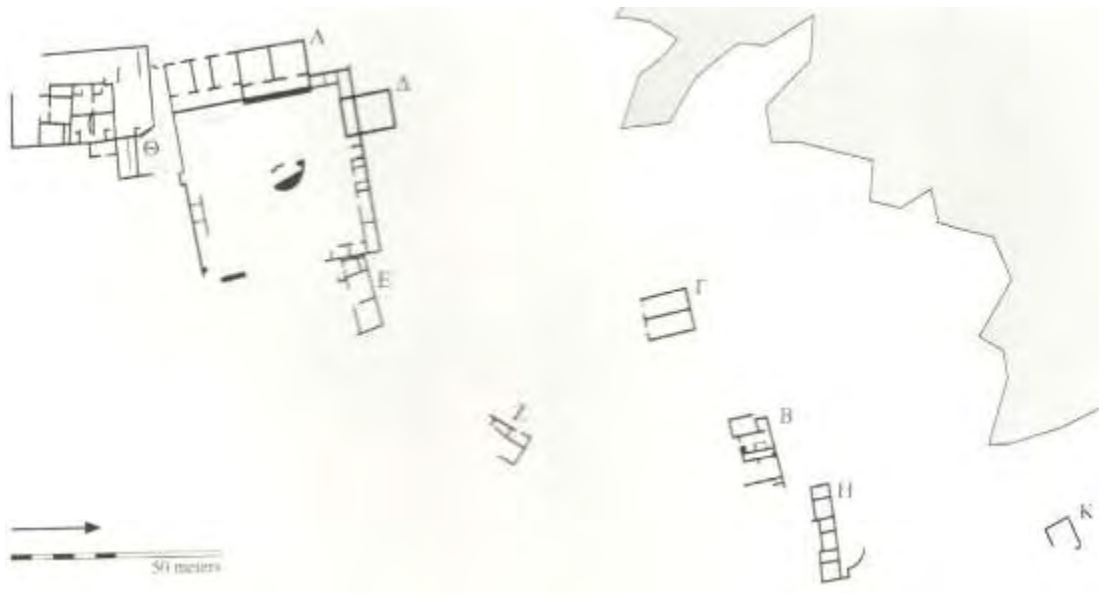
Εικόνα 55. Παροιικά Πάρου

Εικόνα 56. Πάρου. Κάτοψη του ναού της Άρτεμις στο Δήλιον

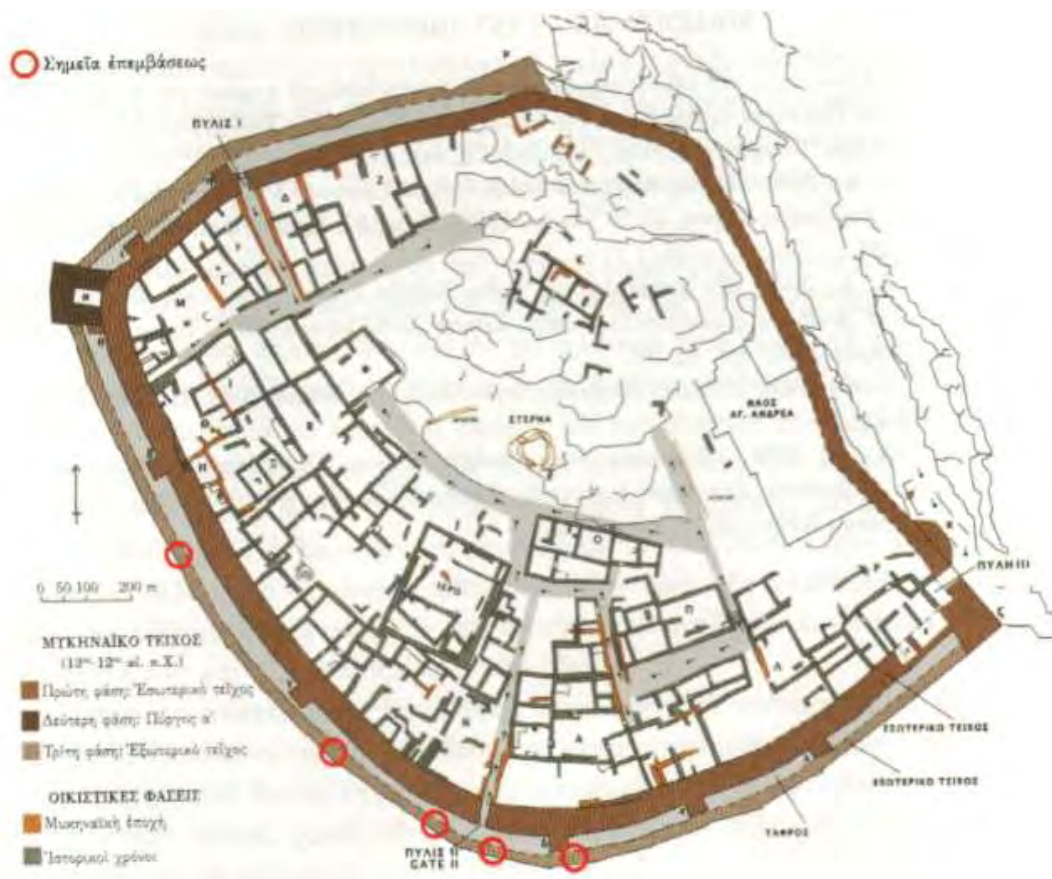
Εικόνα 57. Πάρου. Περιοχή του ιερού του Απόλλωνα Πυθίου

Εικόνα 58. Τοπογραφικό σχέδιο Δεσποτικού

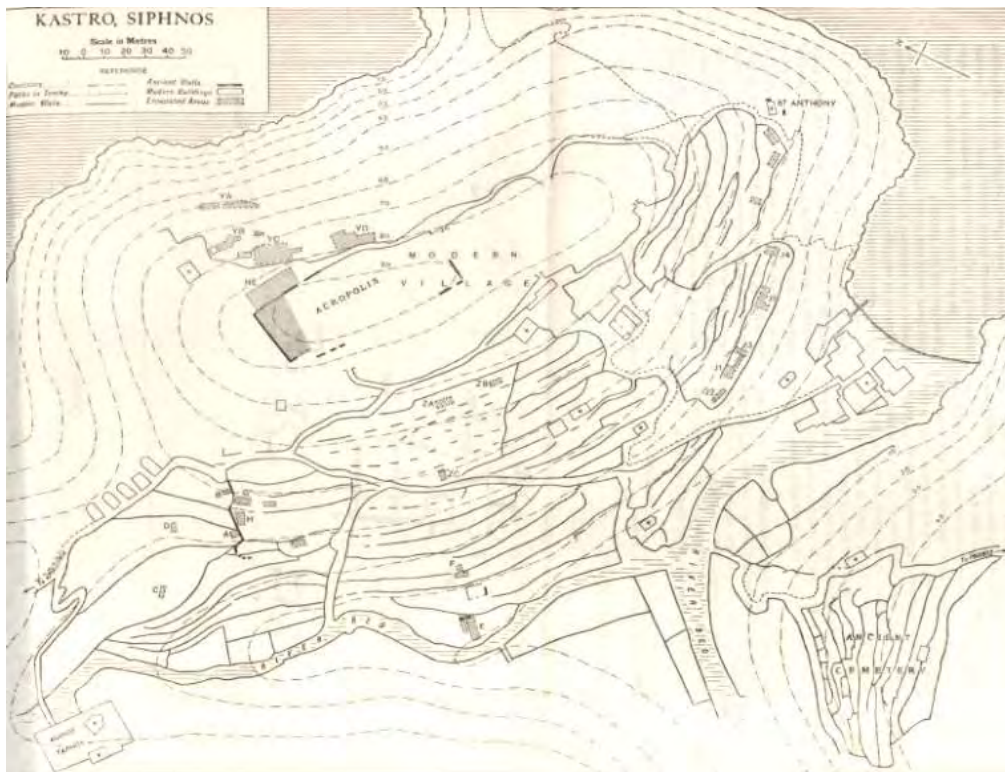
Εικόνα 59. Της Μπαρώνας το Φρούδι

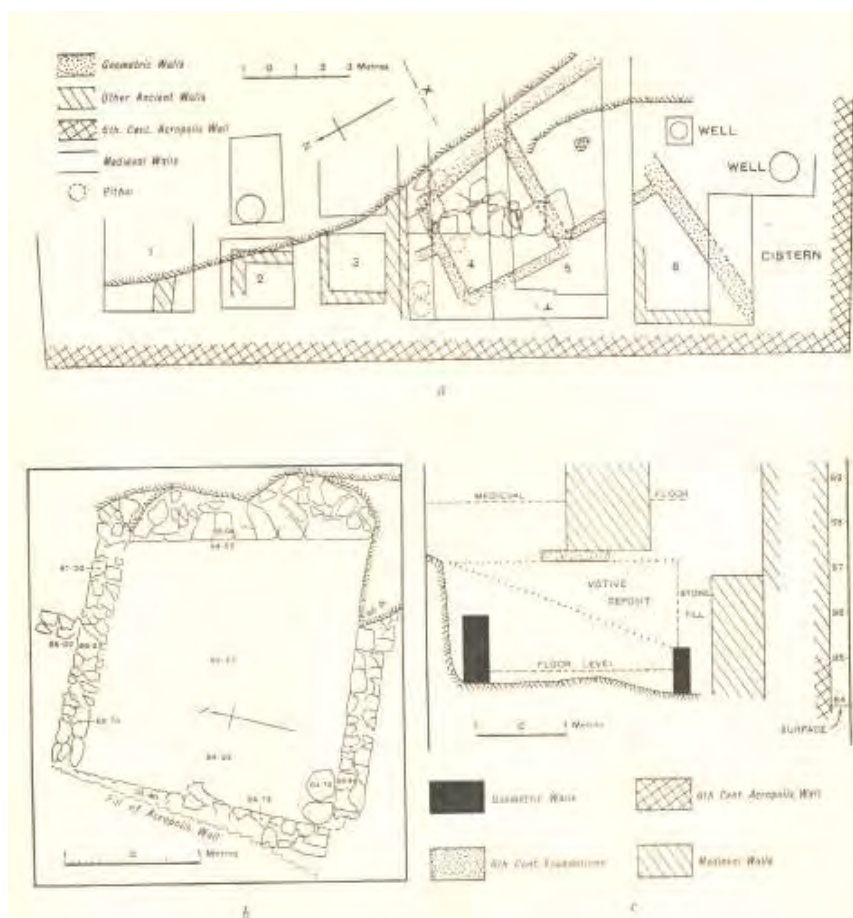
Εικόνα 60. Τοπογραφικό διάγραμμα ακρόπολης Αγίου Ανδρέα

Εικόνα 61. Υποθετική αναπαράσταση ακρόπολης Αγίου Ανδρέα

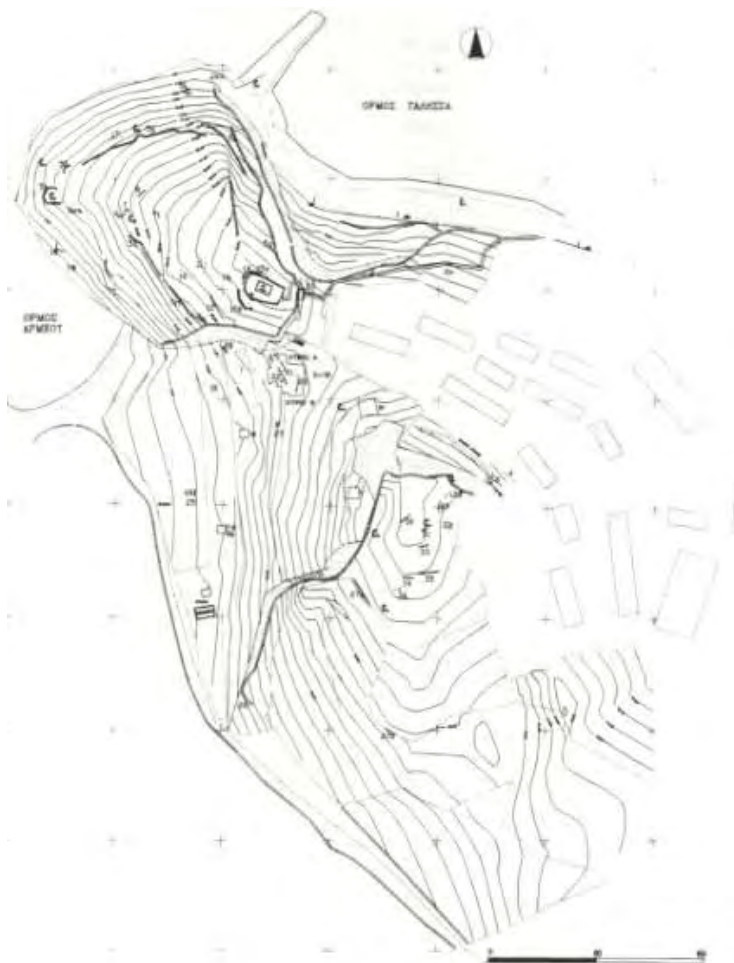
Εικόνα 62. Τοπογραφικό σχέδιο Κάστρου Σίφνου

Εικόνα 63. Οικοδομήματα στην ακρόπολη του Κάστρου Σίφνου

Εικόνα 64. Κάτοψη ακρόπολης Κάστρου Σίφνου

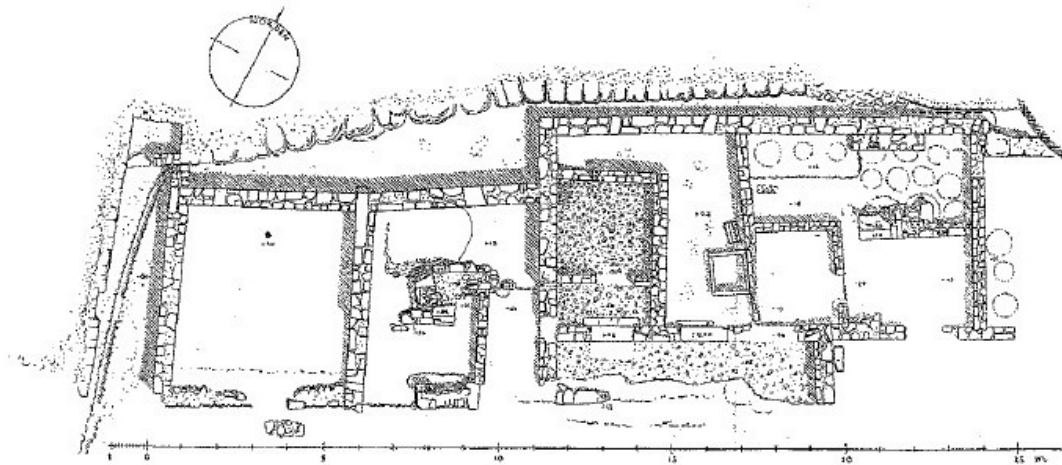
Εικόνα 65. Τοπογραφικό σχέδιο Γαλησσά

Εικόνα 66. Τοπογραφικό σχέδιο Ξώμπουργου

Εικόνα 67. Εξώμπουργο. Προκυκλώπειο ιερό

Εικόνα 68. Εξώμπουργο. Θεσμοφόριο